

॥ ओ३म् ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥

अथर्व० का० १६ सू० ६२ म० १ ॥

प्रिय मोहि करौ देव, तथा राज समाज में ।
प्रिय सब दृष्टि वाले, औ शूद्र और अर्य में ॥

अथर्ववेद भाष्यम् ।

नवमं काण्डम् ।

आर्यभाषायामनुवाद-भावार्थादिसहितं
संस्कृते व्याकरणनिरुक्तादिप्रमाणसमन्वितं च ।

श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिमश्रीरवीरचिरप्रतापि श्री
सयाजीरावगायकवाडाधिष्ठित बड़ोदेपुरीगतश्रावणमास-
दक्षिणापरीक्षायाम् ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु
लब्धदक्षिणेन

श्री पण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदिना

निर्मितं प्रकाशितं च ।

Make me beloved among the Gods,
beloved among the Princes, make
Me dear to every one who sees;
to Sûdra and to Aryanman.

Griffith's Trans. Atharva 19 : 62 : 1

अयं ग्रन्थः पण्डित ओङ्कारनाथ वाजपेयिप्रबन्धेन
प्रयागनगरे ओंकार यन्त्रालये मुद्रितः ।

प्रथमावृत्तौ १००० पुस्तकानि } संवत् १६७४ वि० सन् १६१७ ई० { मूल्यम् २)

पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी, ५२ लूकरगंज, प्रयाग (Allahabad) ॥

॥ ओ३म् ॥

"वेद सत्य विद्याओं का पुस्तक है, वेद का पढ़ना पढ़ाना सुनना सुनाना सब आर्यों का परमधर्म है।"

आनन्द समाचार ॥

[आप देखिये और अपने मित्रों को दिखाइये]

अथर्ववेदभाष्यम्—जिन वेदों की महिमा सब बड़े २ ऋषि मुनि और योगी गाते आये हैं और विदेशीय विद्वान् जिनका अर्थ खोजने में लग रहे हैं। वे अब तक संस्कृत में होने के कारण बड़े कठिन थे। ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद का अर्थ तो भाषा में हो चुका है। परंतु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था, इस महा त्रुटि को पूरा करने के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने उत्साह किया है। वे भाष्य को नागरी (हिन्दी) और संस्कृत में वेद, निघण्टु, निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से बड़े परिश्रम के साथ बनाकर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है। १—सूक्त के देवता, छन्द उपदेश, २—सस्वर मूल मन्त्र, ३—सस्वर पदपाठ, मन्त्रों के शब्दों को कोष्ठ में देकर सान्वय भाषार्थ, ५—भावार्थ, ६—आवश्यक टिप्पणी, पाठान्तर, अनुरूप पाठादि, ७—प्रत्येक पृष्ठ में लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े कांड हैं, एक एक कांड का भावपूर्ण संक्षिप्त स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल हिन्दी और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छपकर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेद प्रेमी श्रीमान् राजे, महाराजे, सेठ, साहूकार, विद्वान् और सर्व साधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय, पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगावें और जगत् पिता परमात्मा के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यक विद्या, शिल्प विद्या, राज विद्यादि अनेक क्रियाओं का तत्त्व जानकर आनन्द भोगें और धर्मात्मा पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें। छपाई उत्तम और कागज़ बढ़िया रायल अठपेजी है।

स्थायी ग्राहकों में नाम लिखाने वाले सज्जन २०) सैकड़ा छोड़कर पुस्तक वी० पी० वा नगद दामपर पाते हैं। डाकव्यय ग्राहक देते हैं।

काण्ड	१ भूमिका सहित	२	३	४	५	६	७	८	९			पृष्ठ २१०० लगभग
मूल्य	१।)	१।-)	१।-)	२)	१॥=)	२)	२।)	२)	२।)			१३॥)

काण्ड १० छप रहा है। कांड ११ शीघ्र प्रकाशित होगा।

हवनमन्त्राः—धर्म शिक्षा का उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीत मन्त्र, ईश्वरस्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्तिकरण, हवनमन्त्र, वामदेव्यगान सरल भाषा में शब्दार्थ सहित संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ ६०, मूल्य ।)॥

रुद्राध्यायः—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः) ब्रह्मनिरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अंग्रेजी में बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ १९८ मूल्य ।=)

रुद्राध्यायः—मूलमात्र बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ १४ मूल्य)॥

वेदविद्यायें—वेदों में विमान, नौका, अस्त्र शस्त्र निर्माण, व्यापार, गृहस्थ, अतिथि, सभा, ब्रह्मचर्यादि का वर्णन मूल्य -)॥

पता—५२, लूकरगंज, प्रयाग Allahabad.

१५ मई १९१७॥

पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी

१—सूक्त विवरण, अथर्ववेद, काण्ड ९ ॥

क	सूक्त के प्रथम पद	देवता	उपदेश	छन्द
	दिवस्पृथिव्या अन्तरिक्षात्	मधुकशा आदि	ब्रह्म की प्राप्ति	त्रिष्टुप् आदि
	सपत्नहनमृषभं घृतेन	काम	ऐश्वर्य की प्राप्ति	त्रिष्टुप् आदि
	उपमितां प्रतिमितामथो	शाला	शाला बनाने की विधि	अनुष्टुप् आदि
	साहस्रस्त्वेष ऋषभः	ऋषभ	आत्मा की उन्नति	त्रिष्टुप् आदि
	आ नयैतमा रभस्व	मन्त्रोक्त आदि	ब्रह्म ज्ञान से सुख	त्रिष्टुप् आदि
(१)	यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षं	अतिथि, अतिथि-पति	संन्यासी और गृहस्थ के धर्म	गायत्री आदि
(२)	यजमानब्राह्मणं वा एतद्	तथा	अतिथिकासत्कार	विराट् आदि
(३)	इष्टं च वा एषपूर्तं च	तथा	तथा	गायत्री आदि
(४)	स य एवं विद्वान् क्षीर	तथा	तथा	प्राजापत्याऽनुष्टुप् आदि
(५)	तस्मा उषा हिङ् कृणोति	तथा	तथा	साम्न्युष्णिक् आदि
(६)	यत् क्षत्तारं ह्वयत्या	तथा	तथा	आसुरी गायत्री आदि
	प्रजापतिश्च परमेष्ठी च	प्रजापति आदि	सृष्टि धारणविद्या	निचृदार्ची बृहती आदि
	शीर्षक्तिं शीर्षामयं कर्ण्य	वैद्य	शरीर के रोगनाश	अनुष्टुप् आदि
	अस्य वामस्य पलितस्य	आत्मा	जीवात्मा परमात्मा का ज्ञान	त्रिष्टुप् आदि
०	यद् गायत्रे अधि गायत्र	आत्मा	जीवात्मा परमात्मा के लक्षण	जगती आदि

—अथर्ववेद, काण्ड ९ के मन्त्र अन्यवेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से ॥

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्ववेद, (काण्ड ९) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद, अध्याय, मन्त्र	सामवेद, पूर्वार्चिक, उत्तरार्चिक इत्यादि
१	हिङ्करिक्रती बृहती	१ । ८	१ । १६४ । २८		
२	सं माग्ने वर्चसा	१ । १५	१ । २३ । २४		
३	उपेहोपपर्चनास्मिन्	४ । २३	६ । २८ । ८		
४	अजोऽस्यज स्वर्गोसि	५ । १६		२० । २५	
५	येनासहस्रं वहसि	५ । १७		१५ । ५५	
६—२७	अस्य वामस्यपलितस्य	९ । १-२२	१ । १६४ । १-२२		
२८—३५	यद् गायत्रअधिगाय	१० । १-८	१ । १६४ । २३-३०		
३६	विधुं दद्राणं सलिलस्य	१० । ९	१० । ५५ । ५		पू०४।४।३ उ०९।१।७
३७	य ईं चकार न सो	१० । १०	१ । १६४ । ३२		
३८	अपश्यं गोपामनि	१० । ११	१ । १६४ । ३१ १० । १७७ । ३	३७ । १७	
३९	द्यौर्नः पिता जनिता	१० । १२	१ । १६४ । ३३		
४०,४१	पृच्छामि त्वा परम	१० । १३ । १४	१ । १६४ । ३४,३५	२३ । ६१,६२	
४२,४३	न वि जानामि यदि	१० । १५,१६	१ । १६४ । ३७,३८		
४४	सप्तार्धगर्भा	१० । १७	१ । १६४ । ३६		
४५	ऋचो अक्षरे परमे	१० । १८	१ । १६४ । ३९		
४६	ऋचः पदं मात्रया	१० । १९	१ । १६४ । ४२		
४७,४८	सूयवसाद् भगवती	१० । २०,२१	१ । १६४ । ४०-४२		
४९	कृष्णं नियानं हरयः	१० । २२	१ । १६४ । ४७		
५०	अपादेति प्रथमा	१० । २३	१ । १५२ । ३		
५१	शकमयं धूममाराद्	१० । २५	१ । १६४ । ४३		
५२-५४	त्रयः केशिन ऋतुथा	१० । २६-२८	१ । १६४ । ४४-४६		

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ॥

नवमं काण्डम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १ ॥ [मधुसूक्तम्]

१-२४ ॥ १-१०, २१—२४ मधुकशा; ११-२० अश्विनौ देवते ॥ १, ४, ५ त्रिष्टुप्; २, २० भुरिक् पङ्क्तिः; ३ परानुष्टुप् पङ्क्तिः; ६ अतिशक्करीगर्भा बृहती; ७ अतिजगतीगर्भा बृहती; ८ पङ्क्तिः; ९ भुरिग् बृहती; १० परोष्णिक् पङ्क्तिः; ११-१३, १५, १६, १८, १९ अनुष्टुप्; १४ पुर उष्णिक्; १७ उपरिष्टाद् विराड् बृहती; २१ आर्च्यनुष्टुप्; २२ ब्राह्म्युष्णिक्; २३ आर्ची पङ्क्तिः; २४ त्र्यवसानाष्टिः ॥

ब्रह्मप्राप्त्युपदेशः—ब्रह्म की प्राप्ति का उपदेश ॥

दिवस्पृ॑थि॒व्या अ॒न्तरि॑क्षात् समु॒द्राद॒ग्नेर्वाता॑न्मधुक॒शा हि ज॒ज्ञे । तां चा॑यि॒त्वामृतं॒ वसा॑नां हृ॒द्भिः प्र॒जाः प्रति॑ नन्दन्ति॒ सर्वाः॑ ॥ १

दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । अ॒न्तरि॑क्षात् । स॒मु॒द्रात् । अ॒ग्नेः । वाता॑त् । म॒धु॒-क॒शा । हि । ज॒ज्ञे ॥ ताम् । चा॒यि॒त्वा । अ॒मृत॑म् । वसा॑नाम् । हृ॒त्-भिः । प्र॒-जाः । प्रति॑ । न॒न्द॒न्ति॒ । सर्वाः॑ ॥ १ ॥

भाषार्थ—(दिवः) सूर्य से, (पृथिव्याः) पृथिवी से, (अन्तरिक्षात्)

१—(दिवः) सूर्यात् (पृथिव्याः) भूमेः (अन्तरिक्षात्) मध्यलोकात्

अन्तरिक्ष [मध्यलोक] से, (समुद्रात्) समुद्र [जल समूह] से, (अग्नेः) अग्नि से और (वातात्) वायु से (मधुकशा) मधुकशा [मधुविद्या अर्थात् वेदवाणी] (हि) निश्चय करके [जज्ञे) प्रकट हुई है । (अमृतम्) अमरण [पुरुषार्थ] की (वसानाम्) पहरने वाली (ताम्) उस को (चायित्वा) पूजकर (सर्वाः) सब (प्रजाः) प्रजायें [जीव जन्तु] (हृद्भिः) [अपने] हृदयों से (प्रति) प्रत्यक्ष (नन्दन्ति) आनन्द करते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग सूर्य, पृथिवी आदि कार्य पदार्थों से आदिकारण परमेश्वर की परम विद्वत्ता विचारकर आनन्दित होते हैं ॥ १ ॥

मधु, उणादि १ । १८ । मन ज्ञाने-उ, न=ध । ज्ञान । कशा=वाक्—निघण्टु १ । ११ ॥

ऋग्वेद १ । २२ । ३ । में [मधुमती कशा] का वर्णन इस प्रकार है ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥

(अश्विना) हे शिक्षक और शिष्य ! (वाम्) तुम दोनों की (या) जो (मधुमती) मधुर गुण वाली, (सूनृतावती) प्रिय सत्य बुद्धि वाली (कशा) वाणी है, (तया) उससे (यज्ञम्) यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] को (मिमिक्षतम्) तुम दोनों सींचने की इच्छा करो ॥

महत् पयो विश्वरूपमस्याः समुद्रस्य त्वोत रेत आहुः ।
यत ऐति मधुकशा रराणा तत् प्राणस्तदमृतं निविष्टम् ॥२॥

महत् । पयः । विश्व-रूपम् । अस्याः । समुद्रस्य । त्वा । उत ।

(समुद्रात्) जलौघात् (अग्नेः) पावकात् (वातात्) वायोः (मधुकशा) फलिपाटिनमिमनि० । उ० १ । १८ । मन ज्ञाने—उ; नस्य धः + कश गतिशासनयोः—पचाद्यच्, टाप् । कशा=वाक्—निघ० १ । ११ । ज्ञानवाणी । मधुविद्या वेदवाणी (हि) अवधारणे (जज्ञे) प्रादुर्बभूव (ताम्) मधुकशाम् (चायित्वा) पूजयित्वा (अमृतम्) अमरणम् । पुरुषार्थम् (वसानाम्) आच्छादयन्तीम् । धारयन्तीम् (हृद्भिः) हृदयैः (प्रजाः) जीवजन्तवः (प्रति) प्रत्यक्षम् (नन्दन्ति) हर्षन्ति (सर्वाः) समस्ताः ॥

रेतः । आहुः ॥ यतः । आ-एति । मधु-कशा । रराणा । तत् । प्राणः । तत् । अमृतम् । नि-विष्टम् ॥ २ ॥

भाषार्थ—[हे मधुकशा !] (त्वा) तुझ को (अस्याः) इस [पृथिवी] का (विश्वरूपम्) सब प्रकार रूप वाला (महत्) बड़ा (पयः) बल [वा अन्न] (उत) और (समुद्रस्य) सूर्य का (रेतः) बीज (आहुः) वे [विद्वान्] बताते हैं । (यतः) जिस [ब्रह्म] से (रराणा) दान शील (मधुकशा) मधुकशा [वेदवाणी] (एति) आती है, (तत्) उस [ब्रह्म] में (प्राणः) प्राण [जीवन], (तत्) उस में (अमृतम्) अमृत [मोक्षसुख] (निविष्टम्) निरन्तर भरा है ॥ २ ॥

भावार्थ—ईश्वर के ज्ञान से पृथिवी, सूर्य आदि लोक उत्पन्न होकर स्थित हैं और उसी के द्वारा सब प्राणी प्रयत्न पूर्वक जीवन करके आनन्द पाते हैं ॥ २ ॥

पश्यन्त्यस्याश्चरितं पृथिव्यां पृथङ् नरो बहुधा मीमांसमानाः । अग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नप्तिः ॥ ३ ॥

पश्यन्ति । अस्याः । चरितम् । पृथिव्याम् । पृथक् । नरः । बहु-धा । मीमांसमानाः ॥ अग्नेः । वातात् । मधु-कशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नप्तिः ॥ ३ ॥

२—(महत्) बृहत् (पयः) पय गतौ-असुन् । पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा-निरु० २ । ५ । बलम् । अन्नम्-निघ० २ । ७ (विश्वरूपम्) सर्वविधरूपयुक्तम् (अस्याः)पृथिव्याः(समुद्रस्य) अ० १ । १३ । ३ । समुद्र आदित्यः, समुद्र आत्मा-निरु० १४ ।१६ । सूर्यलोकस्य (त्वा) त्वां मधुकशाम् (उत) अपि च (रेतः) बीजम् (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (यतः) यस्माद् ब्रह्मणः (एति) आगच्छति (मधुकशा) म० १ । मधुविद्या (रराणा) अ० ५ । २७ । ११ । दान-शीला(तत्) तस्मिन् ब्रह्मणि (प्राणः) जीवनसामर्थ्यम् (तत्) तत्र (अमृतम्) मोक्षसुखम् (निविष्टम्) निरन्तरप्रविष्टम् ॥

भाषार्थ—(बहुधा) अनेक प्रकार (मीमांसमानाः) मीमांसा [विचार पूर्वक तत्त्वनिर्णय] करते हुये (नरः) नेतालोग (अस्याः) इस [मधुकशा] के (चरितम्) चरित्र को (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (पृथक्) अलग अलग (पश्यन्ति) देखते हैं। (मरुताम्) शूर पुरुषों की (उग्रा) प्रबल, (नप्तिः) न गिरने वाली शक्ति, (मधुकशा) मधुकशा [ब्रह्मविद्या] (हि) ही (अग्नेः) अग्नि से और (वातात्) वायु से (जज्ञे) प्रकट हुई है ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग ईश्वर ज्ञान को जगत् के सब पदार्थों में साक्षात् करके बल बढ़ाते हैं ॥ ३

माता॑दि॒त्याना॑ं दुहि॒ता वसू॑नां प्रा॒णः प्र॒जाना॑म॒मृत॑स्य॒ नाभिः॑ । हिर॑ण्यवर्णा मधु॒कशा॑ घृ॒ताची॑ म॒हान् भर्ग॑श्चरति॒ मर्त्ये॑षु ॥ ४ ॥

मा॒ता । आ॒दि॒त्याना॑म् । दु॒हि॒ता । वसू॑नाम् । प्रा॒णः । प्र॒ऽजाना॑म् । अ॒मृत॑स्य । नाभिः॑ ॥ हिर॑ण्यऽवर्णा । मधु॒ऽकशा॑ । घृ॒ताची॑ । म॒हान् । भर्गः॑ । च॒र॒ति॒ । मर्त्ये॑षु ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(आदित्यानाम्) सूर्यलोकों की (माता) माता [बनानेवाली] (वसूनाम्) धनों की (दुहिता) पूर्ण करने हारी, (प्रजानाम्) प्रजाओं [जीव जन्तुओं] की (प्राणः) प्राण [जीवन] और (अमृतस्य) अमरपन [महा-

---

३—(पश्यन्ति) अवलोकयन्ति (अस्याः) मधुकशायाः (चरितम्) चेष्टितम् (पृथिव्याम्) भूलोके (पृथक्) भिन्नभिन्नप्रकारेण (नरः) नयतेर्डिच्च उ० २ । १०० । णीञ् प्रापणे—ऋ । नेतारः । नराः (बहुधा) विविधम् (मीमांसमानाः) मान जिज्ञासायाम् स्वार्थे सन्-शानच् । विचारपूर्वकतत्त्व-निर्णयं कुर्वन्तः (मरुताम्) अ० १ । २० । १ । शूराणाम् (अस्याः) मधुकशायाः (उग्रा) प्रबला (नप्तिः) नञ् + पत्लृ अधः पतने—क्तिन्, टलोपः । नपत्तिः । अपतनशक्तिः । स्थितिः ॥

४—(माता) निर्मात्री (आदित्यानाम्) सूर्यादिलोकानाम् (दुहिता) अ० ३ । १० । १३ । प्रपूरयित्री (वसूनाम्) धनानाम् (प्राणः) जीवनम् (प्रजानाम्) जीवजन्तूनाम (अमृतस्य) अमरणस्य । महापुरुषार्थस्य (नाभिः)

पुरुषार्थ] की (नाभिः) नाभी [मध्य], (हिरण्यवर्णा) तेज रूप वाली, (घृताची) सेचन सामर्थ्य पहुंचाने वाली (मधुकशा) मधुकशा [वेदवाणी] (महान्) बड़े (भर्गः) प्रकाश [रूप होकर] (मर्त्येषु) मनुष्यों के बीच (चरति) विचरती है ॥ ४ ॥

भावार्थ—वेदवाणी द्वारा सब लोक लोकान्तर और समस्त मनुष्य आदि प्राणी भीतरी और बाहिरी शक्ति प्राप्त करके ठहरे हुये हैं ॥ ४ ॥

मधोः कशामजनयन्त देवास्तस्या गर्भो अभवद् विश्वरूपः । तं जातं तरुणं पिपर्ति माता स जातो विश्वा भुवना वि चष्टे ॥ ५ ॥

मधोः । कशाम् । अजनयन्त । देवाः । तस्याः । गर्भः । अभवत् । विश्व-रूपः ॥ तम् । जातम् । तरुणम् । पिपर्ति । माता । सः । जातः । विश्वा । भुवना । वि । चष्टे ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(देवाः) पुरुषार्थियों ने (मधोः) ज्ञान की (कशाम्) वाणी को (अजनयन्त) प्रकट किया है, । "(तस्याः) उस [वाणी] का (गर्भः) गर्भ [आधार] (विश्वरूपः) सब रूपों का करने वाला [परमेश्वर] (अभ-

मध्यदेशः (हिरण्यवर्णा) तेजोरूपा (मधुकशा) म० १ । वेदवाणी (घृताची) अञ्चिघृसिभ्यः क्तः । उ० ३ । ८९ । घृ सेचने दीप्तौ च-क्त । ऋत्विग्दधृक्स्रग्० । पा० ३ । २ । ५९ । अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । पा० ६ । ४ । २४ । नलोपः । अचः । पा० ६ । ४ । १३८ । अकारलोपः । चौ । पा० । ६ । ३ । १३८ । दीर्घः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् । वा० पा० ४ । १ । ६ । ङीप् । घृताची रात्रीनाम—निघ० १ । ७ । सेचनसामर्थ्यप्रापयित्री (महान्) प्रवृद्धः (भर्गः) भ्रस्ज पाके—घञ् । प्रकाशः (चरति) विचरति (मर्त्येषु) मनुष्येषु ॥

५—(मधोः) म० १ । मधुनः । ज्ञानस्य (कशाम्) कश गतिशासनयोः—शब्दे च—पचाद्यच्, टाप् । कशा = वाक्-निघ० १ । ११ । अश्वाजनीं कशेत्याहुः, कशा प्रकाशयति भयमश्वाय, कृष्यतेर्वाणूभावा 'द्वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान्

वत्) हुआ है। (माता) बनाने वाली [वेदवाणी] (तम्) उस (जातम्) प्रसिद्ध (तरुणम्) तारने वाले [बलिष्ठ परमेश्वर] में (पिपर्ति) भरपूर है, (सः) वह (जातः) प्रसिद्ध [परमेश्वर] (विश्वा भुवना) सब भुवनों को (वि चष्टे) देखता रहता है" ॥ ५ ॥

भावार्थ—तत्त्वज्ञानी पुरुषार्थी लोग जानते हैं कि वेदवाणी परमेश्वर में और वेद वाणी में परमेश्वर है ॥ ५ ॥

कस्तं प्र वे॑द॒ क उ॒ तं चि॑केत॒ यो अ॒स्या हृ॒दः क॒लशः॑ सो॒मधा॑नो॒ अक्षि॑तः। ब्र॒ह्मा सु॑मे॒धाः सो अ॒स्मिन् म॑देत ६

कः। तम्। प्र। वे॒द॒। कः। ऊं॒ इति॑। तम्। चि॒के॒त॒। यः। अ॒स्याः। हृ॒दः। क॒लशः॑। सोम॒-धानः॑। अक्षि॑तः॥ ब्र॒ह्मा। सु॒-मे॒धाः। सः। अ॒स्मिन्। म॒दे॒त॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(कः) कौन पुरुष (तम्) उस [परमेश्वर] को (प्र वेद) अच्छे प्रकार जानता है, (कः उ) किस ने ही (तम्) उसको (चिकेत) समझा है, (यः) जो [परमेश्वर] (अस्याः) इस [वेदवाणी] के (हृदः) हृदय का (कलशः) कलश (अक्षितः) अक्षय (सोमधानः) अमृत का पात्र है।

खशया क्रोशतेर्वा—निरु० ६।१६। वाणीम् (अजनयन्त) प्रकटीकृतवन्तः (देवाः) गतिमन्तः। विद्वांसः (तस्याः) मधुकशायाः (गर्भः) अ० ३।१०।१२। आधारः (तम्) (जातम्) प्रसिद्धम् (तरुणम्) अ० ३।१२।७। तारकम्। बलिष्ठं परमेश्वरम् (पिपर्ति) पूरयति (माता) निर्मात्री मधुकशा (सः) (जातः) प्रादुर्भूतः परमेश्वरः (विश्वा) सर्वाणि (भुवना) लोकान् (वि) विविधम् (चष्टे) पश्यति ॥

६—(कः) विद्वान् (तम्) परमेश्वरम् (वेद) वेत्ति (उ) एव (तम्) (चिकेत) कित ज्ञाने—लिट्। ज्ञातवान् (यः) परमेश्वरः (अस्याः) मधुकशायाः (हृदः) हृदयस्य (कलशः) अ० ३।१२।७। घटः (सोमधानः) अमृताधारः (अक्षितः) अक्षीणः (ब्रह्मा) चतुर्वेदज्ञः (सुमेधाः) अ० ५।११।११। सुबुद्धिः (सः) (अस्मिन्) परमेश्वरे (मदेत) हर्षेत् ॥

(सः) वह (सुमेधाः) सुबुद्धि (ब्रह्मा) ब्रह्मा [ब्रह्मज्ञानी, वेदवेत्ता] (अस्मिन्) इस [परमेश्वर] में (मदेत) आनन्द पावे ॥ ६ ॥

भावार्थ—चतुर ब्रह्मज्ञानी पुरुष परमेश्वर और उसकी वेदवाणी का तत्त्व जानकर प्रसन्न होते हैं ॥ ६ ॥

स तौ प्र वेद स उ तौ चिकेत यावस्याः स्तनौ सहस्रधारावक्षितौ । ऊर्जं दुहाते अनपस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

सः । तौ । प्र । वेद । सः । ऊं इति । तौ । चिकेत । यौ । अस्याः । स्तनौ । सहस्र-धारौ । अक्षितौ ॥ ऊर्जम् । दुहाते इति । अनप-स्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [विद्वान्] (तौ) उन दोनों को (प्र वेद) अच्छे प्रकार जानता है, (सः उ) उसने ही (तौ) उन दोनों को (चिकेत) समझा है, (यौ) जो दोनों (अस्याः) इस [मधुकशा] के (स्तनौ) स्तनरूप [धारण आकर्षण गुण] (सहस्रधारौ) सहस्रों धारण शक्ति वाले, (अक्षितौ) अक्षय और (अनपस्फुरन्तौ) निश्चल होकर (ऊर्जम्) बल को (दुहाते) परिपूर्ण करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष वेद द्वारा धारण आकर्षण गुण प्राप्त करके बल बढ़ाते हैं ॥ ७ ॥

हिङ्करिक्रती बृहती वयोधा उच्चैर्घोषाभ्येति या व्रतम् । त्रीन् घर्मानभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ ८ ॥

हिङ्-करिक्रती । बृहती । वयः-धाः । उच्चैः-घोषा । अभि-एति । या । व्रतम् ॥ त्रीन् । घर्मान् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयः-भिः ॥ ८ ॥

७—(सः) ब्रह्मा (तौ) स्तनौ (अस्याः) मधुकशायाः (स्तनौ) स्तनरूपौ धारणाकर्षणगुणौ (सहस्रधारौ) बहुधारणसामर्थ्ययुक्तौ (अक्षितौ) अक्षीणौ (ऊर्जम्) बलम् (दुहाते) प्रपूरयतः (अनपस्फुरन्तौ) स्फुर संचलने-शतृ । निश्चलन्तौ ॥

भावार्थ—(हिङ्करिक्रती) अत्यन्त वृद्धि करती हुई, (वयोधाः) बल वा अन्न देने वाली, (उच्चैर्घोषा) ऊंचा शब्द रखने वाली (या) जो (बृहती) बहुत बड़ी [ब्रह्म विद्या] (व्रतम्) अपने नियम पर (अभ्येति) चली चलती है। वह (त्रीन्) तीन [शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक] (घर्मान्) यज्ञों की (अभि) सब ओर से (वावशाना) अति कामना करती हुयी (मायुम्) शब्द (मिमाति) करती है और (पयोभिः) बलों के साथ (पयते) चलती है ॥ ८ ॥

भावार्थ—वेदवाणी जानने वाले पुरुष संसार में सब प्रकार उन्नति करते हैं ॥ ८ ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग भेद से ऋग्वेद में है-१ । १६४ । २८ ॥

यामापीनामुपसीदन्त्यापः शाक्वरा वृषभा ये स्वराजः।
ते वर्षन्ति ते वर्षयन्ति तद्विदे काममूर्जमापः ॥ ९ ॥

याम् । आ-पीनाम् । उप-सीदन्ति । आपः । शाक्वराः । वृष-भाः । ये । स्व-राजः ॥ ते । वर्षन्ति । ते । वर्षयन्ति । तत्-विदे । कामम् । ऊर्जम् । आपः ॥ ९ ॥

भावार्थ—(ये) जो (शाक्वराः) शक्तिमती [वेद वाणी] जानने

८—(हिङ्करिक्रती) हि गतिवृद्ध्योः—ङि । दाधर्त्तिदर्द्धर्त्तिदर्द्धर्षि० । पा ७ । ४ । ६५ । करोतेर्यङ्लुकि—शतृ, चुत्वाभावः । हिङ्कृण्वती । अ० ७ । ७३ । ८ । गतिं वृद्धिं वा कुर्वती (बृहती) विशाला । वेदवाणी (वयोधाः) बलस्यान्नस्य वा दात्री (उच्चैर्घोषा) प्रसिद्धनादा (अभ्येति) प्राप्नोति (या) मधुकशा (व्रतम्) स्वकीयं कर्म (त्रीन्) शारीरिकात्मिकसामाजिकान् (घर्मान्) यज्ञान्-निघ० ३ । ७ । (अभि) सर्वतः (वावशाना) भृशं कामयमाना (मिमाति) मा माने जुहोत्यादित्वम् । निर्माति । करोति (मायुम्) कृवापाजिमि० । उ० १ । १ । माङ् माने शब्दे च-उण्, युक् च । शब्दम् वाचम्-निघ० १ । ११ । (पयते) गच्छति (पयोभिः) बलैः सह ॥

९—(याम्) मधुकशाम् (आपीनाम्) प्रवृद्धाम् (उपसीदन्ति) सत्का-

वाले, (वृषभाः) पराक्रमी, (स्वराजः) स्वराजा, (आपः) सर्वविद्याव्यापक विद्वान् लोग (याम्) जिस (आपीनाम्) सब प्रकार बढ़ी हुई [ब्रह्म विद्या] को (उपसीदन्ति) आदर से प्राप्त होते हैं। (ते) वे (वर्षन्ति) समर्थ होते हैं, (ते) वे (आपः) महाविद्वान् (तद्विदे) उस [ब्रह्म विद्या] के जानने वाले के लिये (कामम्) अभीष्ट विषय और (ऊर्जम्) पराक्रम को (वर्षयन्ति) बरसाते हैं ॥ ९ ॥

भावार्थ—जो पुरुष वेदवाणी जानकर ईश्वर की आज्ञा में चलते हैं, वे दूसरों को वेदज्ञ बनाकर समर्थ करते हैं ॥ ९ ॥

स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यामधि । अग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नप्तिः ॥ १० ॥ (१)

स्तनयित्नुः । ते । वाक् । प्रजा-पते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । अधि ॥ अग्नेः । वातात् । मधु-कशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नप्तिः ॥ १० ॥ (१)

भाषार्थ—(प्रजापते) हे प्रजापालक ! [परमेश्वर !] (ते) तेरी (वाक्) वाणी (स्तनयित्नुः) मेघ की गर्जन [समान] है, (वृषा) तू ऐश्वर्य-

---

रेण प्राप्नुवन्ति (आपः) अत्र पुंल्लिङ्गः। सर्वविद्याव्यापिनो विपश्चितः-दयानन्द-भाष्ये—यजु० ६। १७ (शाकराः) स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्। उ० ४। ११३। शक्लृ शक्तौ-वनिप्। वनो र च। पा० ४। १। ७। ङीप्, नस्य रः। शक्वर्य ऋचः शक्नोतेः—निरु० १। ८। तदधीते तद्वेद। पा० ४। २। ५९। शक्वरी-अण्। शक्वरीं शक्तिमतीं वेदवाणीं जानन्ति ये ते (वृषभाः) पराक्रमिणः (ये) (स्वराजः) स्वराजन्—टच्। स्वयं शासकाः (ते) विद्वांसः (वर्षन्ति) वृषु सेचने ऐश्वर्ये च। ईशते (ते) (वर्षयन्ति) सिञ्चन्ति। वर्द्धयन्ति (तद्विदे) यस्तां वेदवाणीं वेत्ति तस्मै (कामम्) अभीष्टविषयम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (आपः) विद्वांसः ॥

१०—(स्तनयित्नुः) अ० १। १३। १। मेघशब्द इव (ते) तव (वाक्) मधुकशा (प्रजापते) हे प्रजारक्षक परमात्मन् (वृषा) अ० १।

वान् होकर (शुष्मम्) बल को (भूम्याम्) भूमि पर (अधि) अधिकार पूर्वक (क्षिपसि) फैलाता है। (मरुताम्) शूर पुरुषों की (उग्रा) प्रबल (नप्तिः) न गिरनेवाली शक्ति, (मधुकशा) मधुकशा [ब्रह्म विद्या] (हि) ही (अग्नेः) अग्नि से और (वातात्) वायु से (जज्ञे) प्रकट हुयी है ॥ १० ॥

भावार्थ—परमात्मा की वेदवाणी स्पष्ट रूप से संसार का हित करती है ॥ १० ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग मन्त्र ३ में ऊपर आया है ॥

यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः ।
एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा । सोमः । प्रातः-सवने । अश्विनोः । भवति । प्रियः ॥
एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (सोमः) ऐश्वर्यवान् आत्मा [बालक] (प्रातः सवने) प्रातःकाल के यज्ञ [बालकपन] में (अश्विनोः) [कार्यकुशल] माता पिता का (प्रियः) प्रिय (भवति) होता है। (एव) वैसेही, (अश्विना) हे [कार्यकुशल] माता पिता ! (मे) मेरे (आत्मनि) आत्मा में [विद्या का] (वर्चः) प्रकाश (ध्रियताम्) धरा जावे ॥ ११ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार चतुर माता पिता अपने होनहार बालक का हित करते हैं, उसी प्रकार सब निपुण माता पिता और आचार्य बालकों को शिक्षा देकर उत्तम बनावें ॥ ११ ॥

---

१२ । १ । ऐश्वर्यवान् (शुष्मम्) बलम्—निघ० २ । ९ (क्षिपसि) प्रसारयसि (भूम्याम्) (अधि) अधिकृत्य । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

११—(सोमः) ऐश्वर्यवान् बालकः । आत्मा—निरु० १४ । १२ (प्रातः सवने) अ० ६ । ४७ । १ । प्रातःकालस्य यज्ञे । शैशव इत्यर्थः (अश्विनोः) अ० २ । २९ । ६ । अश्विनौ...राजानौ पुण्यकृतौ—निरु० १२ । १ । कार्येषु व्याप्तिमतोर्जननीजनकयोः (भवति) (प्रियः) प्रीतिपात्रम् (एव) तथा (मे) मम (अश्विना) हे चतुरमातापितरौ (वर्चः) विद्याप्रकाशः (आत्मनि) अन्तःकरणे (ध्रियताम्) स्थाप्यताम् ॥

यथा सोमो द्वितीये सवन इन्द्राग्न्योर्भवति प्रियः ।

एवा म इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १२ ॥

०सोमः । द्वितीये । सवने । इन्द्राग्न्योः । भवति । ० ॥

०मे । इन्द्राग्नी इति । वर्चः । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (सोमः) ऐश्वर्यवान् [युवा मनुष्य] (द्वितीये सवने) दूसरे यज्ञ [युवा अवस्था] में (इन्द्राग्न्योः) सूर्य और बिजुली [के समान माता पिता] का (प्रियः) प्रिय (भवति) होता है। (एव) वैसे ही, (इन्द्राग्नी) हे सूर्य और बिजुली [के समान माता पिता !] (मे आत्मनि) मेरे आत्मा में (वर्चः) प्रकाश (ध्रियताम्) धरा जावे ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को उत्तम शिक्षा प्राप्त करके युवावस्था में ऐश्वर्यवान् होना चाहिये ॥ १२ ॥

यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः ।

एवा म ऋभवो वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १३ ॥

यथा । सोमः । तृतीये । सवने । ऋभूणाम् । भवति । प्रियः ॥

एव । मे । ऋभवः । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (सोमः) ऐश्वर्यवान् [वृद्ध पुरुष] (तृतीये सवने) तीसरे यज्ञ [वृद्ध अवस्था] में (ऋभूणाम्) बुद्धिमानों का (प्रियः) प्रिय (भवति) होता है। (एव) वैसे ही (ऋभवः) हे बुद्धिमानो ! (मे आत्मनि) मेरे आत्मा में (वर्चः) प्रकाश (ध्रियताम्) धरा जावे ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न करें कि उत्तम शिक्षण और परीक्षण से वे बुढ़पन में माननीय होवें ॥ १३ ॥

१२—(सोमः) ऐश्वर्यवान् । युवा पुरुषः (द्वितीये) बाल्ययौवनयोः पूरके (सवने) यज्ञे यौवन इत्यर्थः (इन्द्राग्न्योः) सूर्यविद्युत्तुल्ययोर्मातापित्रोः (इन्द्राग्नी) हे सूर्यविद्युत्तुल्यौ मातापितरौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१३—(सोमः) ऐश्वर्यवान् । वृद्धपुरुषः (तृतीये) शैशवयौवनवार्धकानां पूरके (सवने) यज्ञे । वृद्धभाव इत्यर्थ (ऋभूणाम्) अ० १ । २ । ३ । मेधाविनाम्—निघ० ३ । १५ (ऋभवः) हे मेधाविनः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

मधु॑ जनिषीय॒ मधु॑ वंशिषीय ।
पय॑स्वानग्न॒ आग॑मं॒ तं मा॒ सं सृ॒ज वर्च॑सा ॥ १४ ॥

मधु॑ । ज॒नि॒षी॒य॒ । मधु॑ । वं॒शि॒षी॒य॒ ॥ पय॑स्वान् । अ॒ग्ने॒ । आ । अ॒ग॒म॒म् । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्च॑सा ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(मधु) ज्ञान को (जनिषीय) मैं उत्पन्न करूं, (मधु) ज्ञान की (वंशिषीय) याचना करूं । (अग्ने) हे विद्वान् ! (पयस्वान्) गति वाला मैं (आ अगमम्) आया हूं, (तम्) उस (मा) मुझको (वर्चसा) [वेदाध्ययन आदि के] प्रकाश से (सम् सृज) संयुक्त कर ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य ज्ञान का प्रचार और जिज्ञासा करके संसार में कीर्ति प्राप्त करें ॥ १४ ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग आ चुका है—अ० ७ । ८६ । १ ॥

सं मा॑ग्ने॒ वर्च॑सा सृ॒ज सं प्र॒जया॒ समायु॑षा ।
वि॒द्युर्मे॑ अ॒स्य दे॒वा इन्द्रो॑ वि॒द्यात् स॒ह ऋषि॑भिः॥१५

सम् । मा॒ । अ॒ग्ने॒ । वर्च॑सा । सृ॒ज॒ । सम् । प्र॒-जया॑ । सम् । आयु॑षा ॥ वि॒द्युः । मे॒ । अ॒स्य । दे॒वाः । इन्द्रः॑ । वि॒द्यात् । स॒ह । ऋ॒षि-भिः ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् ! (मा) मुझ को (वर्चसा) [ब्रह्मविद्या के] प्रकाश से (सम्) अच्छे प्रकार (प्रजया) प्रजा से (सम्) अच्छे प्रकार और (आयुषा) जीवन से (सं सृज) अच्छे प्रकार संयुक्त कर । (देवाः) विद्वान् लोग (अस्य) इस (मे) मुझ को (विद्युः) जानें, (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् आचार्य (ऋषिभिः सह) ऋषियों के साथ [मुझे] (विद्यात्) जाने ॥ १५ ॥

१४—(मधु) म० १ । ज्ञानम् (जनिषीय) जनी प्रादुर्भावे, छन्दसि प्रादुष्करणे—आशीर्लिङ् । प्रादुष्क्रियासम् (वंशिषीय) वनु याचने—आशीर्लिङि छान्दसं रूपम् । अहं वनिषीय । याचिषीय । अन्यत् पूर्ववत्—अ० ७ । ८६ । १ ॥

१५—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ७ । ८६ । २ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम विद्या पाकर संसार के सुधार से अपना जीवन सफल करके विद्वानों और गुरु जनों में प्रतिष्ठा पावें ॥ १५ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है-१ । २३ । २४ । और पहिले आ चुका है-अ० ७ । ८९ । २ ॥

यथा मधु मधुकृतः संभरन्ति मधावधि ।
एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा । मधु । मधु-कृतः । सम्-भरन्ति । मधौ । अधि ॥
एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (मधुकृतः) ज्ञान करने वाले [आचार्य लोग] (मधु) [एक] ज्ञान को (मधौ) [दूसरे] ज्ञान पर (अधि) यथावत् (संभरन्ति) भरते जाते हैं । (एव) वैसे ही, (अश्विना) हे [कार्यकुशल] माता पिता ! (मे आत्मनि) मेरे आत्मा में [विद्या का] (वर्चः) प्रकाश (ध्रियताम्) धरा जावे ॥ १६ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम आचार्यों के समान एक के ऊपर एक अनेक विद्याओं का उपदेश करके शिष्यों को श्रेष्ठ बनावें ॥ १६ ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग आ चुका है—म० ११ ॥

यथा मक्षा इदं मधु न्यञ्जन्ति मधावधि ।
एवा मे अश्विना वर्चस्तेजो बलमोजश्च ध्रियताम् १७

यथा । मक्षाः । इदम् । मधु । नि-अञ्जन्ति । मधौ । अधि ॥
एव । मे । अश्विना । वर्चः । तेजः । बलम् । ओजः । च । ध्रियताम् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (मक्षाः) संग्रह करने वाले पुरुष [अथवा

१६—(मधु) ज्ञानम् (मधुकृतः) बोधकर्तारः । आचार्याः (संभरन्ति) संगृह्य धरन्ति (मधौ) ज्ञाने (अधि) यथावत् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ११ ॥

१७—(मक्षाः) मक्ष संघाते रोषे च-अच् । संग्रहीतारः पुरुषा भ्रमरादयः

भ्रमर आदि जन्तु] (इदम्) ऐश्वर्य देने वाले (मधु) ज्ञान [रस] को (मधौ) ज्ञान [वा मधु] के ऊपर (अधि) ठीक ठीक (न्यञ्जन्ति) मिलाते जाते हैं। (एव) वैसे ही, (अश्विना) हे चतुर माता पिता ! (मे) मेरे लिये (वर्चः) प्रकाश, (तेजः) तीक्ष्णता, (बलम्) बल (च) और (ओजः) पराक्रम (ध्रियताम्) धरा जावे ॥ १७ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार बुद्धिमान् पुरुष अनेक बुद्धिमानों से निरन्तर शिक्षा पाते हैं, अथवा जैसे भ्रमर आदि कीट पुष्प फल आदि से रस लेकर मधु एकत्र करते जाते हैं, वैसे ही माता पिता अपने सन्तानों को उचित शिक्षा देकर बली और पराक्रमी बनावें ॥ १७ ॥

यद् गिरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधु ।
सुरायां सिच्यमानायां यत् तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥

यत् । गिरिषु । पर्वतेषु । गोषु । अश्वेषु । यत् । मधु ॥ सुरायाम् । सिच्यमानायाम् । यत् । तत्र । मधु । तत् । मयि ।१८

भाषार्थ—(यत्) जो [ज्ञान] (गिरिषु) स्तुति योग्य सन्न्यासियों में, (पर्वतेषु) मेघों में, (गोषु) गौओं में और (अश्वेषु) घोड़ों में (यत्) जो (मधु) ज्ञान है । (तत्र) उस (सिच्यमानायाम् सुरायाम्) बहते हुये जल [अथवा बढ़ते हुये ऐश्वर्य] में (यत् मधु) जो ज्ञान है, (तत्) वह (मयि) मुझ में [होवे] ॥ १८ ॥

कीटा वा (इदम्) इन्देः कमिन्नलोपश्च । उ० ४ । १५७ । इदि परमैश्वर्ये-कमिन्, नलोपः । परमैश्वर्यकारणम् (मधु) ज्ञानम् (न्यञ्जन्ति) अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षणकान्तिगतिषु । नितरां मिश्रयन्ति (तेजः) तीक्ष्णत्वम् (बलम्) (ओजः) पराक्रमः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १७ ॥

१८—(गिरिषु) अ० ५ । ४ । १ । स्तूयमानेषु संन्यासिषु (पर्वतेषु) अ० । ४ । ६ । १ । मेघेषु—निघ० १ । १० (सुरायाम्) अ० ६ । ६६ । १ । षुञ् अभिषवे, वा षु ऐश्वर्ये क्रन् यद्वा, षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः-क, टाप् । जले । ऐश्वर्ये (सिच्यमानायाम्) प्रवहन्त्याम् । प्रवर्धमानायाम् (यत्) (तत्र) तस्याम् । अन्यद् गतम् ॥

भावार्थ—विवेकी जन संसार के सब विद्वानों, सब प्राणियों और सब पदार्थों से गुण ग्रहण करके कीर्तिमान् होवें ॥ १८ ॥

इस मन्त्र का उत्तर भाग भेद से आचुका है—अ० ६ । ६६ । १ ॥

अश्विना सारघेण मा मधुनाङ्क्तं शुभस्पती ।
यथा वर्चस्वतीं वाचमावदानि जनाँ अनु ॥ १९ ॥

अश्विना । सारघेण । मा । मधुना । अङ्क्तम् । शुभः । पती इति ॥ यथा । वर्चस्वतीम् । वाचम् । आ-वदानि । जनान् । अनु ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(शुभः) शुभ कर्म के (पती) पालन करने वाले (अश्विना) हे चतुर माता पिता ! (सारघेण) सार अर्थात् बल वा धन के पहुंचाने वाले (मधुना) ज्ञान से (मा) मुझ को (अङ्क्तम्) प्रकाशित करो । (यथा) जिससे (जनान् अनु) मनुष्यों के बीच (वर्चस्वतीम्) तेजोमयी (वाचम्) वाणी को (आवदानि) मैं बोला करूं ॥ १९ ॥

भावार्थ—मनुष्य माता पिता आदि सज्जनों से सुशिक्षा प्राप्त करके सत्य सार वचन बोलें ॥ १९ ॥

यह मन्त्र भेद से आ चुका है—अ० ६ । ६९ । २ ॥

स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि । तां पशव उप जीवन्ति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिपर्ति ॥ २० ॥

स्तनयित्नुः । ते । वाक् । प्रजा-पते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । दिवि ॥ ताम् । पशवः । उप । जीवन्ति । सर्वे । तेनो इति । सा । इषम् । ऊर्जम् । पिपर्ति ॥ २० ॥

१९—(सारघेण) अ० ६ । ६९ । २ । सारं घाटयति संग्राहयतीति सारघः । सारस्य बलस्य धनस्य वा संग्राहकेण । (मधुना) ज्ञानेन (अङ्क्तम्) प्रकाशयतम् (वर्चस्वतीम्) तेजोमयीम् । अन्यद् व्याख्यातम् अ० ६ । ६९ । २ ॥

भाषार्थ—(प्रजापते) हे प्रजापालक ! [परमेश्वर !] (ते) तेरी (वाक्) वाणी (स्तनयित्नुः) मेघ की गर्जन [समान] है, (वृषा) तू ऐश्वर्यवान् होकर (शुष्मम्) बल को (भूम्याम्) भूमि पर और (दिवि) आकाश में (क्षिपसि) फैलाता है। (सर्वे) सब (पशवः) देखने वाले [जीव] (ताम्) उस [वाणी] का (उप) सहारा लेकर (जीवन्ति) जीते हैं, (तेनो) उसी ही [कारण] से (सा) वह (इषम्) अन्न और (ऊर्जम्) पराक्रम (पिपर्ति) भरती है ॥ २० ॥

भावार्थ—सर्वव्यापिनी वेदवाणी द्वारा ही सब प्राणी अपनी जीविका प्राप्त करके जीते हैं ॥ २० ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध मन्त्र १० में आ चुका है, केवल (अधि) के स्थान पर (दिवि) है ॥

पृथिवी दण्डो३ऽन्तरिक्षं गर्भो द्यौः कशा विद्युत् प्रकशो हिरण्ययो बिन्दुः ॥ २१ ॥

पृथिवी । दण्डः । अन्तरिक्षम् । गर्भः । द्यौः । कशा । वि-द्युत् । प्र-कशः । हिरण्ययः । बिन्दुः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(पृथिवी) पृथिवी [उस परमेश्वर का] (दण्डः) दण्ड [दमन स्थान, न्यायालय समान], (अन्तरिक्षम्) मध्यलोक (गर्भः) गर्भ [आधार समान], (द्यौः) आकाश (कशा) वाणी [समान], (विद्युत्)

२०—(दिवि) आकाशे (ताम्) वाचम् (पशवः) अ० २ । २६ । १ । द्रष्टारः प्राणिनः (उप) उपेत्य (जीवन्ति) (सर्वे) (तेनो) तेनैव कारणेन (सा) वाक् (इषम्) अ० ३ । १० । ७ । अन्नम् (ऊर्जम्) बलम् (पिपर्ति) पूरयति । अन्यत् पूर्ववत्-म० १० ॥

२१—(दण्डः) अमन्ताड् डः । उ० १ । ११४ । दमु उपशमे-ड । दमनस्थानम् । न्यायालयो यथा (अन्तरिक्षम्) मध्यलोकः (गर्भः) आधारः । मध्यदेशः (द्यौः) आकाशः (कशा) म० ५ । वाणी (विद्युत्) अशनिः (प्रकशः) कश गतिशासनयोः शब्दे च-पचाद्यच् । प्रकृष्टा गतिः (हिरण्ययः) अ० ४ । २ । ८ ।

बिजुली (प्रकशः) प्रकृष्ट गति [समान] और (हिरण्ययः) तेजोमय [सूर्य] (बिन्दुः) बिन्दु [छोटे चिह्न समान] है ॥ २१ ॥

भावार्थ—पृथिवी के सब प्राणियों की व्यवस्था और अनेक लोक लोकान्तरों की रचना और परस्पर संबन्ध देखकर परमेश्वर की अनन्त महिमा प्रतीत होती है ॥ २१ ॥

यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान् भवति । ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानड्वांश्च व्रीहिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥

यः । वै । कशायाः । सप्त । मधूनि । वेद । मधु-मान् । भवति ॥ ब्राह्मणः । च । राजा । च । धेनुः । च । अनड्वान् । च । व्रीहिः । च । यवः । च । मधु । सप्तमम् ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यः) जो पुरुष (वै) निश्चय करके (कशायाः) वेद वाणी के (सप्त) सात (मधूनि) ज्ञानों को (वेद) जानता है, वह (मधुमान्) ज्ञानवान् (भवति) होता है । [जो] (ब्राह्मणः) वेदवेत्ता (च) और (राजा) राजा (च) और (धेनुः) तृप्त करने वाली गौ (च) और (अनड्वान्) अन्न पहुंचने वाला, बैल (च) और (व्रीहिः) चावल (च) और (यवः) जौ (च) और (सप्तमम्) सातवां (मधु) ज्ञान है ॥ २२ ॥

भावार्थ—सूक्ष्मदर्शी, नीतिज्ञ पुरुष उपकारी जीवों और पदार्थों से वेदज्ञान द्वारा ज्ञानवान् होता है ॥ २२ ॥

तेजोमयः सूर्यः (बिन्दुः) शॄस्वृस्निहि० । उ० १ । १० । विदि अवयवे-उ-प्रत्ययः । अल्पांशः ॥

२२—(यः) (वै) अवधारणे (कशायाः) म० ५ । वेदवाचः (सप्त) (मधूनि) ज्ञानानि (वेद) वेत्ति (मधुमान्) ज्ञानवान् (भवति) (ब्राह्मणः) अ० २ । ६ । ३ । वेदवेत्ता (राजा) (च) (धेनुः) अ० ३ । १० । १ । तर्पयित्री गौः (अनड्वान्) अ० ४ । ११ । १ । अनसोऽन्नस्य वाहकः प्रापकः (व्रीहिः) अ० ६ । १४० । २ । अन्नविशेषः (यवः) (मधु) ज्ञानम् (सप्तमम्) ॥

मधु॑मान् भवति मधु॑मदस्याहा॒र्यं॑ भवति ।
मधु॑मतो लो॒कान् ज॑यति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ २३ ॥
मधु॑-मान् । भ॒वति॒ । मधु॑-मत् । अ॒स्य॒ । आ॒-हा॒र्य॑म् । भ॒वति॒ ॥
मधु॑-मतः । लो॒कान् । ज॒यति॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ ॥ २३ ॥

भाषार्थ—[वह पुरुष] (मधुमान्) ज्ञानवान् (भवति) होता है, (अस्य) उसका (आहार्यम्) ग्राह्य कर्म (मधुमत्) ज्ञान युक्त (भवति) होता है, [वह] (मधुमतः) ज्ञान वाले (लोकान्) लोकों [स्थानों] को (जयति) जीत लेता है, (यः एवम् वेद) जो ऐसा जानता है ॥ २३ ॥

भावार्थ—ब्रह्मनिष्ठ पुरुष ब्रह्म को सब में साक्षात् करके आनन्दित होता है॥ २३ ॥

यद् वी॒ध्रे स्त॒नय॑ति प्र॒जाप॑तिरे॒व तत् प्र॒जाभ्यः॑ प्रा॒दु-
र्भ॑वति । तस्मा॑त् प्राचीनोपवी॒तस्ति॑ष्ठे॒ प्रजा॑पते॒ऽनु॑ मा
बुध्यस्वेति॑ । अन्वे॑नं प्र॒जा अनु॑ प्र॒जाप॑तिर्बुध्यते॒ य
ए॒वं वेद॑ ॥ २४ (२)
यत् । वी॒ध्रे । स्त॒नय॑ति । प्र॒जा-प॑तिः । ए॒व । तत् । प्र॒-जा-
भ्यः॑ । प्रा॒दुः । भ॒वति॒ ॥ तस्मा॑त् । प्रा॒चीन॒-उ॒प॒वी॒तः । ति॒ष्ठे॒ ।
प्रजा॑-पते । अनु॑ । मा॒ । बु॒ध्य॒स्व॒ । इति॑ ॥ अनु॑ । ए॒न॒म् ।
प्र॒-जाः । अनु॑ । प्र॒जा-प॑तिः । बु॒ध्य॒ते॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ २४(२)

भाषार्थ—(यत्) जैसे (वीध्रे) [चमकीले लोकों वाले] आकाश [वा वायु] में (स्तनयति) गर्जना होती है, (तत्) वैसे ही (प्रजापतिः)

२३—(मधुमान्) ज्ञानवान् (मधुमत्) ज्ञानमयम् (अस्य) ज्ञानिनः (आहार्यम्) आ+हञ् स्वीकारे-ण्यत्। ग्राह्यं कर्म (मधुमतः) ज्ञानवतः (लोकान्) समाजान् (जयति) उत्कर्षेण प्राप्नोति। अन्यत् पूर्ववत् ॥

४—(यत्) यथा (वीध्रे) अ० ४।२०।७। वि+इन्धी दीप्तौ-क्रन्, नलोपः। प्रकाशितलोकयुक्ते। नभसि। वायौ (स्तनयति) मेघः शब्दयति (प्रजा-

प्रजापति [सृष्टिपालक परमेश्वर] (एव) ही (प्रजाभ्यः) जीवों को (प्रादुर्भवति) प्रकट होता है । (तस्मात्) इसी [कारण] से (प्राचीनोपवीतः) प्राचीन [सब से पुराने परमेश्वर] में बड़ी प्रीति वाला मैं (तिष्ठे) विनती करता हूं, "(प्रजापते) हे प्रजापति [परमेश्वर !] (मा) मुझ पर (अनु बुध्यस्व!) अनुग्रह कर, (इति) बस !" (एनम्) उस [पुरुष] पर (प्रजाः) सब प्रजागण (अनु) अनुग्रह [करते हैं] और (प्रजापतिः) प्रजापति [जगदीश्वर] (अनु बुध्यते) अनुग्रह करता है, (यः एवम् वेद) जो ऐसा जानता है २४

भावार्थ—जैसे बोला हुआ शब्द आकाश और वायु में लहरा लहरा कर सब ओर फैलता है और विवेकी जन बिजुली आदि से उस शब्द को जहां चाहे वहां ग्रहण कर लेता है, वैसे ही परमात्मा सब काल और सब स्थान में निरन्तर फैल रहा है, ऐसा अनुभवी, श्रद्धालु, पुरुषार्थी योगी जन सब प्राणियों और परमेश्वर का प्रिय होता है ॥ २४ ॥

सूक्तम् २ ॥

१–२५ ॥ कामो देवता ॥ १, २, ३, ६, ९, १०; २४; २५, त्रिष्टुप्; ४ विराट् त्रिष्टुप्; ५, १६, अतिजगती; ७, १५, २०-२३ जगती; ८ भुरिगार्ची पङ्क्तिः; ११, १४ भुरिक् त्रिष्टुप्; १२ अनुष्टुप्; १३ द्विपदा जगती; १७, १८ स्वराट् त्रिष्टुप्; १९ ब्राह्म्युष्णिक् ॥

ऐश्वर्यप्राप्त्युपदेशः—ऐश्वर्य की प्राप्ति का उपदेश ॥

सपत्नहनमृषभं घृतेन कामं शिक्षामि हविषाज्येन ।
नीचैः सपत्नान् मम पादय त्वमभिष्टुतो महता वीर्येण ॥ १ ॥

पतिः) जगदीश्वरः (एव) (तत्) तथा (प्रजाभ्यः) जीवेभ्यः (प्रादुः) अर्त्तिपृथिपियजि० । उ० २ । ११७ । प्र + अद भक्षणे, अवने च—उसि । प्रकाशे (भवति) (तस्मात्) कारणात् (प्राचीनोपवीतः) प्राचीन—अ० ४ । ११ । ८ + उप + वी गतिव्याप्तिकान्त्यादिषु—क्त । प्राचीने सर्वपुरातने परमेश्वरे बहुप्रीतः (तिष्ठे) प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । पा० १ । ३ । २३ । इत्यात्मनेपदम् । आशयं प्रकाशयामि । निवेदयामि (प्रजापते) (अनु बुध्यस्व) अनुजानीहि । अनुगृहाण (मा) माम् (अनु) अनुबुध्यन्ते (एनम्) ब्रह्मवादिनम् (प्रजाः) प्राणिनः (प्रजापतिः) (अनुबुध्यते) अनुगृह्णाति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ २४ ॥

सपत्न-हनम् । ऋषभम् । घृतेन । कामम् । शिक्षामि । हविषा । आज्येन ॥ नीचैः । स-पत्नान् । मम । पादय । त्वम् । अभि-स्तुतः । महता । वीर्येण ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सपत्नहनम्) शत्रुनाशक, (ऋषभम्) बलवान् (कामम्) कामना योग्य [परमेश्वर] को (घृतेन) प्रकाश, (हविषा) भक्ति और (आज्येन) पूर्ण गति के साथ (शिक्षामि) मैं सीखता हूं। (अभिष्टुतः) सब ओर से स्तुति किया गया (त्वम्) तू (महता) बड़ी (वीर्येण) वीरता से (मम) मेरे (सपत्नान्) वैरियों को (नीचैः) नीचे (पादय) पहुंचा ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य पूर्ण भक्ति से परमेश्वर का आश्रय लेकर अभिमान आदि शत्रुओं का नाश करे ॥ १ ॥

यन्मे मनसो न प्रियं न चक्षुषो यन्मे बभस्ति नाभिनन्दति । तद् दुष्वप्न्यं प्रति मुञ्चामि सपत्ने कामं स्तुत्वोदहं भिदेयम् ॥ २ ॥

यत् । मे । मनसः । न । प्रियम् । न । चक्षुषः । यत् । मे । बभस्ति । न । अभि-नन्दति ॥ तत् । दुः-स्वप्न्यम् । प्रति । मुञ्चामि । स-पत्ने । कामम् । स्तुत्वा । उत् । अहम् । भिदेयम् २

भाषार्थ—(यत्) जो [दुष्टकर्म] (मे) मेरे (मनसः) मन का (न प्रियम्) प्रिय नहीं है और (न चक्षुषः) न नेत्र का, और (यत्) जो (मे)

१—(सपत्नहनम्) शत्रुनाशकम् (ऋषभम्) अ० ३ । ६ । ४ । बलिनम् (घृतेन) प्रकाशेन (कामम्) अ० ३ । २१ । ४ । कमनीयं कामयितारं वा परमेश्वरम् (शिक्षामि) अ० ७ । १०६ । १ । शिक्षे । अभ्यस्यामि) (हविषा) आत्मदानेन (आज्येन) अ० ५ । ८ । १ । आङ्+अञ्जू गतौ—क्यप् । समन्ताद् गत्या । सर्वोपायेन (नीचैः) (सपत्नान्) शत्रून् (मम) (पादय) गमय (त्वम्) । अभिष्टुतः) प्रशंसितः (महता) विशालेन (वीर्येण) वीर्यकर्मणा ॥

२—(यत्) दुष्टकर्म (मे) मम (मनसः) अन्तः करणस्य (न) निषेधे (प्रियम्) हितकरम् (न) (चक्षुषः) नेत्रस्य । बहिरङ्गस्य (यत्) (मे)

मेरा (बभस्ति) तिरस्कार करता है और (न) न (अभिनन्दति) कुछ आनन्द देता है। (तत्) उस (दुःष्वप्न्यम्) दुष्ट स्वप्न को (सपत्ने) शत्रु नाश के लिये (प्रति मुञ्चामि) मैं छोड़ता हूं, (कामम्) कमनीय परमेश्वर की (स्तुत्वा) स्तुति करके (अहम्) मैं (उत् भिदेयम्) ऊपर निकल जाऊं ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य आत्मा और समाज के विरुद्ध दुष्टकर्मों को छोड़कर परमेश्वर आज्ञा का पालन करके उन्नति करे ॥ २ ॥

दुष्वप्न्यं काम दुरितं च कामाप्रजस्तामस्वगतामवर्तिम् । उग्र ईशानः प्रति मुञ्च तस्मिन् यो अस्मभ्यमंहूरणा चिकित्सात् ॥ ३ ॥

दुः-स्वप्न्यम् । काम । दुः-इतम् । च । काम । अप्रजस्ताम् । अस्वगताम् । अवर्तिम् ॥ उग्रः । ईशानः । प्रति । मुञ्च । तस्मिन् । यः । अस्मभ्यम् । अंहूरणा । चिकित्सात् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर !] (दुष्वप्न्यम्) दुष्ट स्वप्न को, (च) और (काम) हे कामना योग्य [परमात्मन् !] (दुरितम्) विघ्न, (अस्वगताम्) निर्धनता से प्राप्त (अप्रजस्ताम्) प्रजा के अभाव और (अवर्तिम्) निर्जीविका को, (उग्रः) प्रबल और (ईशानः) ईश्वर होकर तू

(बभस्ति) भस भर्त्सनदीप्त्योः । निन्दां करोति (न) (अभिनन्दति) सर्वतः सुखयति (तत्) (दुःष्वप्न्यम्) दुष्टस्वप्नम् (प्रति मुञ्चामि) सर्वतो मोचयामि (सपत्ने) निमित्तात् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । वा० पा० २ । ३ । ३६ । शत्रुहननाय (कामम्) कमनीयं परमेश्वरम् (स्तुत्वा) प्रशस्य (अहम्) उपासकः (उद्भिदेयम्) छान्दसो विधिलिङ् । उद् भिन्द्याम् । उन्नतो भवेयम् ॥

३—(दुष्वप्न्यम्) दुष्टस्वप्नम् । कुविचारम् (काम) हे कमनीय परमात्मन् (दुरितम्) दुर्गतिम् । विघ्नम् (च) (काम) (अप्रजस्ताम्), नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५ । ४ । १२२ । अप्रजा-असिच् । प्रजाराहित्यम् (अस्वगताम्) अस्वेन निर्धनेन प्राप्ताम् (अवर्तिम्) अ० ४ । ३४ । ३ । निर्जीविकाम् (उग्रः) प्रबलः (ईशानः) ईश्वरः (प्रति मुञ्च) सर्वतो मोचय (तस्मिन्) शत्रौ (यः) शत्रुः (अस्मभ्यम्) धर्मात्मभ्यः (अंहूरणा) अ० ६ । ६६ । १

(तस्मिन्) उस पुरुष पर (प्रति मुञ्च) छोड़ दे, (यः) जो (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (अंहूरणा) पाप कर्मों को (चिकित्सात्) चाहे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य धर्मात्माओं को दुःख देते हैं, वे ईश्वर नियम से बुद्धि हानि, विघ्न आदि कष्ट भोगते हैं ॥ ३ ॥

नुदस्व काम प्र णुदस्व कामावर्तिं यन्तु मम ये सपत्नाः। तेषां नुत्तानामधमा तमांस्यग्ने वास्तूनि निर्दह त्वम् ॥४॥

नुदस्व । काम । प्र । नुदस्व । काम । अवर्तिम् । यन्तु । मम । ये । स-पत्नाः ॥ तेषाम् । नुत्तानाम् । अधमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । निः । दह । त्वम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर !] [हमें] (नुदस्व) बढ़ा, (काम) हे कमनीय ! (प्र णुदस्व) आगे बढ़ा, वे लोग (अवर्तिम्) निर्जीविका को (यन्तु) प्राप्त हों, (ये) जो (मम) मेरे (सपत्नाः) बैरी हैं । (अग्ने) हे तेजस्वी परमेश्वर ! (त्वम्) तू (अधमा) अति नीचे (तमांसि) अन्धकारों में (नुत्तानाम्) पड़े हुये (तेषाम्) उन [शत्रुओं] के (वास्तूनि) घरों को (निःदह) भस्म कर दे ॥ ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न पूर्वक उन्नति करके दुष्ट जनों और दुष्ट स्वभावों का नाश करें ॥ ४ ॥

सा ते काम दुहिता धेनुरुच्यते यामाहुर्वाचं कवयो विराजम् । तया सपत्नान् परि वृङ्ग्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृणक्तु ॥ ५ ॥

पापयुक्तानि कर्माणि (चिकित्सात्) कित इच्छायाम्—लेट्, सन् छान्दसः । केतयतु । इच्छतु ॥

४—(नुदस्व) प्रेरय (काम) म० १ । हे कमनीय (प्र) प्रकर्षेण (नुदस्व) (काम) (अवर्तिम्) निर्जीविकाम् (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (मम) (ये) (सपत्नाः) शत्रवः (तेषाम्) शत्रूणाम (नुत्तानाम्) प्रेरितानाम् (अधमा) नीचानि (तमांसि) अन्धकारान् । अज्ञानानि (अग्ने) हे तेजस्विन् परमात्मन् (वास्तूनि) म० ७ । १०८ । १ ... णि (निर्दह) भस्मीकुरु (त्वम्) ॥

सा । ते । काम । दुहिता । धेनुः । उच्यते । याम् । आहुः । वाचम् । कवयः । वि-राजम् ॥ तया । स-पत्नान् । परि । वृङ्ग्धि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् । वृणक्तु ॥५॥

भाषार्थ—(काम) हे कमनीय परमात्मन् (सा) वह [हमारी कामनायें] (दुहिता) पूरण करनेवाली (ते) तेरी (धेनुः) वाणी (उच्यते) कही जाती है, (याम्) जिस (वाचम्) वाणी को (कवयः) बुद्धिमान् लोग (विराजम्) विविध ऐश्वर्यवाली (आहुः) कहते हैं । (तया) उस [वाणी] से (सपत्नान्) उन वैरियों को (परि वृङ्ग्धि) हटा दे, (ये) जो (मम) मेरे [शत्रु हैं,] (एनान्) उन [शत्रुओं] को (प्राणः) प्राण, (पशवः) सब जीव और (जीवनम्) जीवनवृत्ति (परि वृणक्तु) त्याग देवे ॥ ५ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सर्वश्रेष्ठ वेद वाणी का आश्रय लेते हैं, वे अपने शत्रुओं को निर्बल करने में समर्थ होते हैं ॥ ५ ॥

कामस्येन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो विष्णोर्बलेन सवितुः सवेन । अग्नेर्होत्रेण प्र णुदे सपत्नाञ्छम्बीव नावमुदकेषु धीरः ॥ ६ ॥

कामस्य । इन्द्रस्य । वरुणस्य । राज्ञः । विष्णोः । बलेन । सवितुः । सवेन ॥ अग्नेः । होत्रेण । प्र । नुदे । स-पत्नान् । शम्बी-इव । नावम् । उदकेषु । धीरः ॥ ६ ॥

५—(सा) प्रसिद्धा (ते) तव (काम) कमनीय (दुहिता) अ० ३ । १० । १३ । कामानां प्रपूरयित्री (धेनुः) अ० ३ । १० । १ । तर्पयित्री वाक्-निघ० १ । ११ । (उच्यते) (याम्) (आहुः) कथयन्ति (वाचम्) वेदवाणीम् (कवयः) मेधाविनः (विराजम्) अ० ८ । ९ । १ । विविधेश्वरीम् (तया) वाचा (सपत्नान्) शत्रून् (परिवृङ्ग्धि) सर्वतो वर्जय (ये) शत्रवः (मम) (परि) (एनान्) सपत्नान् (प्राणः) आत्मोत्कर्षः (पशवः) प्राणिनः (जीवनम्) जीवनसाधनम् (वृणक्तु) अ० १ । ३० । ३ । वर्जयतु ॥

भाषार्थ—(इन्द्रस्य) बड़े ऐश्वर्य वाले, (वरुणस्य) श्रेष्ठ, (राज्ञः) राजा, (विष्णोः) सर्व व्यापक, (सवितुः) सर्व प्रेरक, (अग्नेः) सर्वज्ञ, (कामस्य) कामना योग्य [परमेश्वर] के (बलेन) बल से, (सवेन) ऐश्वर्य से और (होत्रेण) दान से (सपत्नान्) वैरियों को (प्र णुदे) मैं भगाता हूं, (इव) जैसे (धीरः) धीर (शम्बी) कर्णधार [नाव चलानेवाला] (नावम्) नाव को (उदकेषु) जलों के भीतर [चलाता है] ॥ ६ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग परमेश्वर की महिमा को प्राप्त होकर अपने बाहिरी और भीतरी वैरियों को ऐसा वश में रखता है जैसे चतुर नाविक गहरे जल में नाव को चलाता है ॥ ६ ॥

अध्यक्षो वाजी मम काम उग्रः कृणोतु मह्यमसपत्नमेव । विश्वे देवा मम नाथं भवन्तु सर्वे देवा हवमा यन्तु म इमम् ॥ ७ ॥

अधि-अक्षः । वाजी । मम । कामः । उग्रः । कृणोतु । मह्यम् । असपत्नम् । एव ॥ विश्वे । देवाः । मम । नाथम् । भवन्तु । सर्वे । देवाः । हवम् । आ । यन्तु । मे । इमम् ॥७॥

भाषार्थ—"(मम) मेरा (अध्यक्षः) अध्यक्ष, (वाजी) पराक्रमी, (उग्रः) तेजस्वी, (कामः) कामना योग्य [परमेश्वर] (मह्यम्) मुझको

६—(कामस्य) कमनीयस्य परमेश्वरस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यवतः (वरुणस्य) श्रेष्ठस्य (राज्ञः) शासकस्य (विष्णोः) सर्वव्यापकस्य (बलेन) (सवितुः) सर्वप्रेरकस्य (सवेन) ऐश्वर्येण (अग्नेः) सर्वज्ञस्य (होत्रेण) दानेन (प्र णुदे) प्रेरयामि। वशीकरोमि (सपत्नान्) शत्रून् (शम्बी) शम्ब सम्बन्धने गतौ च—अच् । यद्वा, शमेर्वन् । उ० ४ । ९४ । शमु उपशमे-वन् । यद्वा, शातयतेर्वन् । शम्ब इति वज्र नाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा—निरु० ५ । २४ । अत इनिठनौ । पा० ५ । २ । ११५ । शम्ब—इनि । वज्रवान् । कर्णधारः (इव) यथा (नावम्) पोतम् (उदकेषु) गम्भीरजलेषु (धीरः) धीमान् । प्रवीणः । पण्डितः ॥

७—(अध्यक्षः) अधिगतोऽक्षं व्यवहारं यः । अधिष्ठाता (वाजी) पराक्रमी

(एव) अवश्य (असपत्नम्) विना शत्रु (कृणोतु) करे। (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य गुण (मम) मेरे (नाथम्) ऐश्वर्य (भवन्तु) होवें," (सर्वे) सब (देवाः) दिव्य गुणवाले लोग (मम) मेरी (इमम्) इस (हवम्) पुकार को (आ यन्तु) आकर प्राप्त हों ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्वस्वामी परमेश्वर का शरण लेकर और विद्वानों का सत्संग करके अपने दोषों का नाश करके ऐश्वर्य प्राप्त करें ॥ ७ ॥

इदमाज्यं घृतवज्जुषाणाः कामंज्येष्ठा इह मादयध्वम्।
कृण्वन्तो मह्यमसपत्नमेव ॥ ८ ॥

इदम् । आज्यम् । घृत-वत् । जुषाणाः । काम-ज्येष्ठाः । इह । मादयध्वम् ॥ कृण्वन्तः । मह्यम् । असपत्नम् । एव ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] (इदम्) इस (घृतवत्) प्रकाशयुक्त (आज्यम्) पूर्ण गति को (जुषाणाः) सेवन करते हुये, (कामज्येष्ठाः) कामना योग्य परमेश्वर को सब से बड़ा मानते हुये, (मह्यम्) मुझको (एव) अवश्य (असपत्नम्) विना शत्रु (कृण्वन्तः) करते हुये तुम (इह) यहां [हमें] (मादयध्वम्) तृप्त करो ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग सब उपाय से ब्रह्मनिष्ठ पुरुषों के सत्संग से आत्मदोष त्याग कर प्रसन्न होते हैं ॥

(मम) उपासकस्य (कामः) कमनीयः परमेश्वरः (उग्रः) तेजस्वी (कृणोतु) करोतु (मह्यम्) द्वितीयार्थे चतुर्थी। माम् (असपत्नम्) अशत्रुम् (एव) अवश्यम् (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्यगुणाः (मम) (नाथम्) नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु—अच्। ऐश्वर्यम् (भवन्तु) सन्तु (सर्वे) (देवाः) दिव्यगुणाः पुरुषाः (हवम्) आह्वानम् (आ यन्तु) आगत्य प्राप्नुवन्तु (मे) मम (इमम्) पूर्वोक्तम् ॥

८—(इदम्) पूर्वोक्तम् (आज्यम्) म० १। समन्ताद् गतिम्। सर्वोपायम् (घृतवत्) प्रकाशयुक्तम् (जुषाणाः) सेवमानाः (कामज्येष्ठाः) कमनीयः परमेश्वरः सर्ववृद्धो येषां ते (इह) अस्मिन् जीवने (मादयध्वम्) अस्मान् तर्पयत (कृण्वन्तः) कुर्वन्तः। अन्यत् पूर्ववत्—म० ७॥

इन्द्राग्नी काम सरथं हि भूत्वा नीचैः सपत्नान् मम पादयाथः । तेषां पन्नानामधमा तमांस्यग्ने वास्तून्यनुनिर्दह त्वम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । काम । स-रथम् । हि । भूत्वा । नीचैः । स-पत्नान् । मम । पादयाथः ॥ तेषाम् । पन्नानाम् । अधमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । अनु-निर्दह । त्वम् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(काम) हे कमनीय [परमेश्वर !] [मेरे] (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि [प्राण वायु और शारीरिक बल] के साथ (सरथम्) एक रथ पर (हि) ही (भूत्वा) होकर (मम) मेरे (सपत्नान्) शत्रुओं को (नीचैः) नीचे (पादयाथः) पहुंचा । (अग्ने) हे तेजस्वी परमेश्वर ! (त्वम्) तू (अधमा) अति नीच (तमांसि) अन्धकारों में (पन्नानाम्) पहुंचे हुये (तेषाम्) उन [शत्रुओं] के (वास्तूनि) घरों को (अनुनिर्दह) निरन्तर जला दे ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्व शक्तिमान् परमेश्वर की महाशक्ति को विचारकर शारीरिक और आत्मिक बल के साथ काम क्रोध आदि शत्रुओं को उनके कारण सहित नाश करके आनन्द पावें ॥ ९ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध ऊपर मन्त्र ४ में कुछ भेद से आ चुका है ॥

जहि त्वं काम मम ये सपत्ना अन्धा तमांस्यव पादयैनान् । निरिन्द्रिया अरसाः सन्तु सर्वे मा ते जीविषुः कतमच्चनाहः ॥ १० ॥ (३)

९-(इन्द्राग्नी) विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । इन्द्राग्निभ्याम् । इन्द्रेण प्राणवायुना अग्निना शारीरिकबलेन च सह (काम) हे कमनीय परमेश्वर (सरथम्) अ० ४ । ३१ । १। समाने रथे (पादयाथः) तिङां तिङो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३९ । पादयतेर्लेटि, एकवचने द्विवचनम् । पादय । गमय (पन्नानाम्) पद गतौ—क्त । प्राप्तानाम् (अनुनिर्दह) निरन्तरं भस्मीकुरु । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४ इत्यादौ ॥

जहि । त्वम् । काम । मम । ये । सु-पत्नाः । अन्धा । तमांसि । अव । पादय । एनान् ॥ निः-इन्द्रियाः । अरसाः । सन्तु । सर्वे । मा । ते । जीविषुः । कतमत् । चन । अहः ॥ १० ॥ (३)

भाषार्थ—(काम) हे कमनीय [परमेश्वर !] (त्वम्) तू (मम) मेरे (ये) जो (सपत्नाः) शत्रु हैं, (एनान्) उनको (जहि) नाश करदे और (अन्धा) बड़े भारी (तमांसि) अन्धकारों में (अव पादय) गिरा दे । (सर्वे ते) वे सब (निरिन्द्रियाः) निर्धन और (अरसाः) निर्वीर्य (सन्तु) हो जावें, और (कतमत् चन) कुछ भी (अहः) दिन (मा जीविषुः) न जीवें ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की प्रार्थना उपासना से आत्मिक बल बढ़ाकर शत्रुओं का सर्वथा नाश करें ॥ १० ॥

अवधीत् कामो मम ये सपत्ना उरुं लोकमकरन्मह्यमेधतुम् । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रो मह्यं षडुर्वीर्घृतमा वहन्तु ॥ ११ ॥

अवधीत् । कामः । मम । ये । सु-पत्नाः । उरुम् । लोकम् । अकरत् । मह्यम् । एधतुम् ॥ मह्यम् । नमन्ताम् । प्र-दिशः । चतस्रः । मह्यम् । षट् । उर्वीः । घृतम् । आ । वहन्तु ११

भाषार्थ—(कामः) कामना योग्य [परमेश्वर] ने [उनको] (अवधीत्) नष्ट कर दिया है (ये) जो (मम) मेरे (सपत्नाः) शत्रु हैं और (मह्यम्) मेरे लिये (उरुम्) चौड़ा, (एधतुम्) वृद्धि करने वाला (लोकम्) स्थान

१०—(जहि) नाशय (अन्धा) अन्ध दृष्टिनाशे—अच् । निविडानि (तमांसि) अन्धकारान् (अव पादय) अधो गमय (एनान्) शत्रून् (निरिन्द्रियाः) इन्द्रियं धनम्—निघ० २ । १० । निर्धनाः (अरसाः) निर्वीर्याः (ते) सपत्नाः (मा जीविषुः) मा प्राणान् धारयन्तु (कतमत् चन) किमपि (अहः) दिनम् । अन्यद् गतम् ॥

११—(अवधीत्) नाशितवान् (उरुम्) विस्तीर्णम् (लोकम्) स्थानम् (अकरत्) कृतवान् (मह्यम्) मदर्थम् (एधतुम्) एधिवह्योश्चतुः । उ० १ । ७७ ।

(अकरत्) किया है। (मह्यम्) मेरे लिये (चतस्रः) चारों [पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर] (प्रदिशः) प्रधान दिशायें (नमन्ताम्) झुकें, (मह्यम्) मेरे लिये (षट्) छह [आग्नेयी, नैर्ऋती, वायवी, ऐशानी, चारों मध्य दिशा और ऊपर नीचे की दोनों] (उर्वीः) फैली हुई [दिशायें] (घृतम्) घृत [प्रकाश वा सार पदार्थ] (आ वहन्तु) लावें ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर के अनुग्रह से अपने विघ्नों का नाश करते हैं, वे विज्ञान पूर्वक उन्नति करके सब स्थानों और सब कालों में आनन्द भोगते हैं ॥

तेऽधराञ्चः प्र प्लवन्तां छिन्ना नौरिव बन्धनात्।
न सायकप्रणुत्तानां पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ १२ ॥

ते। अधराञ्चः। प्र। प्लवन्ताम्। छिन्ना। नौः-इव। बन्धनात्॥
न। सायक-प्रनुत्तानाम्। पुनः। अस्ति। नि-वर्तनम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(ते) वे (अधराञ्चः) अधोगति वाले लोग (बन्धनात्) बन्धन से (छिन्ना) छूटी हुई (नौः इव) नाव के समान (प्र प्लवन्ताम्) बहते चले जावें। (सायकप्रणुत्तानाम्) तीर से ढकेले गये पदार्थों का (निवर्तनम्) लौटना (पुनः) फिर (न) नहीं (अस्ति) होता है ॥ १२ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य दृढ़ उपायों से विघ्नों को हटाते हैं, वे सहज में सदा निर्विघ्न रहते हैं ॥ १२ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से आ चुका है-अ० ३। ६। ७॥

अग्निर्यव इन्द्रो यवः सोमो यवः।
यवयावानो देवा यावयन्त्वेनम् ॥ १३ ॥

एध वृद्धौ-चतु। वृद्धिकरम् (नमन्ताम्) प्रह्वीभवन्तु (प्रदिशः) पूर्वादयः प्रकृष्टा दिशः (चतस्रः) (षट्) षट्संख्याकाः (उर्वीः) विस्तीर्णाः। आग्नेय्यादयश्चतस्रो मध्यदिशो नीचोच्चदिशौ च (घृतम्) प्रकाशम्। सारपदार्थम् (आ वहन्तु) आनयन्तु। अन्यद् गतम् ॥

१२—(सायकप्रणुत्तानाम्) बाणैः प्रेरितानाम्। अन्यद् व्याख्यातम् अ० ३। ६। ७॥

अ॒ग्निः । यवः॑ । इन्द्रः॑ । यवः॑ । सोमः॑ । यवः॑ ॥
य॒व॒-याचा॑नः । दे॒वाः । य॒व॒य॒न्तु॒ । ए॒न॒म् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(अग्निः) ज्ञानवान् परमेश्वर (यवः) [अधर्म का] हटाने वाला, (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य वाला जगदीश्वर (यवः) [दुष्कर्म] मिटाने वाला, (सोमः) सुख उत्पन्न करने वाला ईश्वर (यवः) [सुख का] मिलाने वाला है। (यवयावानः) यवनों [धर्मनिन्दकों] के निन्दा करनेवाले (देवाः) विद्वान् लोग (एनम्) इस [परमात्मा] को (यवयन्तु) मिलें ॥ १३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग ईश्वरोक्त धर्म्मानुसार दुष्कर्मियों को दण्ड देकर परमेश्वर की आज्ञा में प्रवृत्त रहते हैं ॥ १३ ॥

अ॒स॒र्व॒वी॒रश्च॑रतु॒ प्रणु॑त्तो॒ द्वेष्यो॑ मि॒त्राणां॑ परि॒वर्ग्यः॑ स्वाना॑म् । उ॒त पृ॑थि॒व्याम॑व॒ स्यन्ति॑ वि॒द्युत॑ उ॒ग्रो वो॑ दे॒वः प्र मृ॑णत् स॒पत्ना॑न् ॥ १४ ॥

अ॒स॒र्व॒-वी॒रः । च॒र॒तु॒ । प्र-नु॑त्तः । द्वेष्यः॑ । मि॒त्राणा॑म् । प॒रि॒-व॒र्ग्यः॑ । स्वाना॑म् ॥ उ॒त । पृ॒थि॒व्याम् । अव॑ । स्य॒न्ति॒ । वि॒-द्युतः॑ । उ॒ग्रः । वः॒ । दे॒वः । प्र । मृ॒ण॒त् । स॒-पत्ना॑न् ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(असर्ववीरः) सब वीरों से रहित, (प्रणुत्तः) बाहर निकाला गया, (मित्राणाम्) मित्रों और (स्वानाम्) जातियों का (परिवर्ग्यः) त्यागा हुआ (द्वेष्यः) शत्रु, (चरतु) फिरता रहे। (उत) और [जैसे]

१३—(अग्निः) ज्ञानवान् परमेश्वरः (यवः) यु मिश्रणामिश्रणयोः—अप्। अधर्मस्य पृथक्कर्ता (इन्द्रः) परमेश्वरः (यवः) दुष्कर्मनाशकः (सोमः) सुखोत्पादकः (यवः) सुखसंयोजकः (यवयावानः) कनिन् युवृषितक्षिराजि०। उ० १। १५६। यव+यु निन्दने चुरादिः—कनिन्। यवानां यवनानां धर्मनिन्दकानां निन्दकः (देवाः) विद्वांसः (यवयन्तु) सांहितिको दीर्घः। मिश्रयन्तु। प्राप्नुवन्तु ॥

१४—(असर्ववीरः) सर्ववीररहितः (चरतु) गच्छतु (प्रणुत्तः) बहिष्प्रेरितः (द्वेष्यः) शत्रुः (मित्राणाम्) (परिवर्ग्यः) परिवर्जनीयः। त्याज-

(पृथिव्याम्) पृथिवी पर (विद्युतः) बिजुलियां (अव स्यन्ति) गिरती हैं। [वैसे ही] (उग्रः) प्रबल (देवः) विजयी परमेश्वर (वः) तुम (सपत्नान्) शत्रुओं को (प्र मृणतु) नाश कर डाले ॥ १४ ॥

भावार्थ—धर्मात्मा विद्वान् लोग दुराचारियों को उनके मित्र आदिकों से पृथक् करके नष्ट कर देवें जैसे बिजुली गिर कर पृथिवी पर पदार्थों को नष्ट कर देती है, यह परमेश्वर का नियम है ॥ १४ ॥

च्युता चेयं बृ॒हत्यच्यु॑ता च वि॒द्युद् बि॑भर्ति स्तन॒यि॒त्नूंश्च॒ सर्वा॑न्। उ॒द्यन्ना॑दि॒त्यो द्रवि॑णेन॒ तेज॑सा नी॒चैः स॒पत्ना॑न् नुदतां मे॒ सह॑स्वान् ॥ १५ ॥

च्युता। च॒। इ॒यम्। बृ॒हती। अच्यु॑ता। च॒। वि॒ऽद्युत्। बि॒भर्ति॒। स्त॒न॒यि॒त्नून्। च॒। सर्वा॑न् ॥ उ॒त्ऽयन्। आ॒दि॒त्यः। द्रवि॑णेन। तेज॑सा। नी॒चैः। स॒ऽपत्ना॑न्। नु॒द॒ताम्। मे॒। सह॑ऽस्वान् ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (बृहती) बड़ी (विद्युत्) प्रकाशमान् शक्ति [परमेश्वर] (च्युता) गिरे हुये [निर्बल] (च च) और (अच्युता) न गिरे हुये [प्रबल द्रव्यों] को (च) और (सर्वान्) सब (स्तनयित्नून्) शब्द करने वालों को (बिभर्त्ति) धारण करता है। (उद्यन्) उदय होता हुआ (सहस्वान्) बलवान् (आदित्यः) प्रकाशमान् जगदीश्वर (द्रविणेन) बल से

नीचः (स्वानाम्) ज्ञातीनाम् (उत) अपि च (पृथिव्याम्) (अव स्यन्ति) अधः पतन्ति (विद्युतः) अशनयः (उग्रः) प्रबलाः (वः) युष्मान् (देवः) विजिगीषुः परमेश्वरः (प्रमृणतु) सर्वथा मारयतु (सपत्नान्) शत्रून् ॥

१५—(च्युता) च्युङ् गतौ—क्त। शेर्लोपः। च्युतानि अधोगतानि। निर्बलानि वस्तूनि (च) (इयम्) प्रत्यक्षा (बृहती) महती (अच्युता) अनधोगतानि। प्रबलानि द्रव्याणि (च) (विद्युत्) विविधं द्योतमाना शक्तिः। परमेश्वरः (बिभर्त्ति) धरति (स्तनयित्नून्) अ० १। १३। १। गर्जनशीलान् (च) (सर्वान्) (उद्यन्) उदयं गच्छन् (आदित्यः) अ० १। ६। १। आदीप्यमानः

और (तेजसा) तेज से (मे) मेरे (सपत्नान्) वैरियों को (नीचैः) नीचे (नुदताम्) ढकेल देवे ॥ १५ ॥

भावार्थ—सर्वपोषक, सर्वशक्तिमान्, परमेश्वर के नियम से पुरुषार्थी जन बल और प्रताप बढ़ाकर वैरियों का नाश करते हैं ॥ १५ ॥

यत् ते काम शर्म त्रिवरूथमुद्भु ब्रह्म वर्म विततमनतिव्याध्यं कृतम् । तेन सपत्नान् परि वृङ्ग्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृणक्तु ॥ १६ ॥

यत् । ते । काम । शर्म । त्रि-वरूथम् । उत्-भु । ब्रह्म । वर्म । वि-ततम् । अनति-व्याध्यम् । कृतम् ॥ तेन । स-पत्नान् । परि । वृङ्ग्धि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् । वृणक्तु ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(काम) हे कामना योग्य [जगदीश्वर !] (यत्) जो (ते) तेरा (शर्म) सुखप्रद, (त्रिवरूथम्) तीन [शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक] रक्षा वाला, (उद्भु) बलवान्, (ब्रह्म) वेद (विततम्) फैला हुआ, (अनतिव्याध्यम्) न कभी छेदने योग्य (वर्म) कवच (कृतम्) बना है। (तेन) उस [वेद] से (सपत्नान्) उन वैरियों को (परि वृङ्ग्धि) हटा दे। (ये) जो (मम) मेरे [शत्रु हैं], (एनान्) उन [शत्रुओं] को (प्राणः) प्राण, (पशवः) सब जीव और (जीवनम्) जीवनवृत्ति (परिवृणक्तु) छोड़ देवे ॥ १६

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा मानकर शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक उन्नति करके सब शत्रुओं को निर्बल करें ॥ १६ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध कुछ भेद में म० ५ में आ चुका है ॥

परमेश्वरः (द्रविणेन) बलेन—निघ० । २ । ९ (तेजसा) प्रतापेन (नीचैः) (सपत्नान्) (नुदताम्) प्रेरयतु (मे) मम (सहस्वान्) बलवान् ॥

१६—(यत्) (ते) तव (काम) (शर्म) सुखम्-निघ० ३ । ६ । सुखकरम् (त्रिवरूथम्) अ० ८ । ५ । १० । त्रीणि शारीरिकात्मिकसामाजिकानि वरूथानि रक्षणानि यस्मिन् तत् (उद्भु) भू-डु । प्रभु । समर्थम् (ब्रह्म) वेदः (वर्म) कवचम् (विततम्) विस्तृतम् (अनतिव्याध्यम्) व्यध ताडने-ण्यत् । नैव छेदनीयम् (कृतम्) सम्पादितम् (तेन) ब्रह्मणा । अन्यत् पूर्ववत्-म० ५ ॥

येन॑ दे॒वा असु॑रा॒न् प्राणु॑दन्त॒ येनेन्द्रो॒ दस्यू॑नध॒मं तमो॑ नि॒नाय॑ । तेन॒ त्वं का॑म॒ मम॒ ये स॒पत्ना॒स्ताना॒स्मा-ल्लो॒कात् प्र णु॑दस्व दू॒रम् ॥ १७ ॥

येन॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । प्र॒-अनु॑दन्त । येन॑ । इन्द्रः॑ । दस्यू॑न् । अ॒ध॒मम् । तमः॑ । नि॒नाय॑ ॥ तेन॑ । त्वम् । का॒म॒ । मम॑ । ये । स॒-पत्नाः॑ । तान् । अ॒स्मात् । लो॒कात् । प्र । नु॒द॒स्व॒ । दू॒रम् ॥१७॥

भाषार्थ—(येन) जिस [उपाय] से (देवाः) विजयी लोगों ने (असुरान्) असुरों [विद्वानों के विरोधियों] को (प्राणुदन्त) निकाल दिया है, (येन) जिस [यत्न] से (इन्द्रः) महाप्रतापी पुरुष ने (दस्यून्) डाकुओं को (अधमम् तमः) नीचे अन्धकार में (निनाय) पहुंचाया था । (काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर] (त्वम्) तू (मम) मेरे (ये) जो (सपत्नाः) शत्रु हैं, (तेन) उसी [उपाय] से (तान्) उनको (अस्मात् लोकात्) इस स्थान से (दूरम्) दूर (प्र णुदस्व) निकाल दे ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि परमेश्वर के ज्ञान रखनेवाले पूर्वज विद्वानों और वीरों के समान उपाय करके दुराचारियों का नाश करें ॥ १७ ॥

यथा॑ दे॒वा असु॑रा॒न् प्राणु॑दन्त॒ यथेन्द्रो॒ दस्यू॑नध॒मं तमो॑ बबा॒धे । तथा॒ त्वं का॑म॒ मम॒ ये स॒पत्ना॒स्ताना॒स्मा-ल्लो॒कात् प्र णु॑दस्व दू॒रम् ॥ १८ ॥

यथा॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । प्र॒-अनु॑दन्त । यथा॑ । इन्द्रः॑ । द-स्यू॑न् । अ॒ध॒मम् । तमः॑ । ब॒बा॒धे ॥ तथा॑ । त्वम् । का॒म॒ । मम॑ । ये ।

१७—(येन) प्रयत्नेन (देवाः) विजिगीषवः (असुरान्) सुरविरोधिनो दुष्टान् (प्राणुदन्तः) प्रेरितवन्तः (येन) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (दस्यून्) अ० २ । १४ । ५ । चोरादीन् (अधमम्) कुत्सितम् (तमः) अन्धकारम् (निनाय) प्रापितवान् (तेन) उपायेन (अस्मात्) दृश्यमानात् (लोकात्) स्थानात् (प्रणुदस्व) बहिष्कुरु । अन्यद् गतम् ॥

सु-पत्नाः। तान्। अस्मात्। लोकात्। प्र। नुदस्व। दूरम्॥१८

भाषार्थ—(यथा) जैसे (देवाः) व्यवहार कुशल लोगों ने (असुरान्) असुरों [विद्वानों के विरोधियों] को (प्राणुदन्त) निकाल दिया है, (यथा) जैसे (इन्द्रः) महाप्रतापी पुरुष ने (दस्यून्) डाकुओं को (अधमम् तमः) नीचे अन्धकार में (बबाधे) रोका था। (काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर !] (त्वम्) तू (मम ये सपत्नाः) मेरे जो शत्रु हैं, (तथा) वैसे ही (तान्) उनको (अस्मात् लोकात्) इस स्थान से (दूरम्) दूर (प्र णुदस्व) निकाल दे ॥१८॥

भावार्थ—मनुष्य सर्वदा परमेश्वर का आश्रय लेकर यथावत् व्यवहारों को समझ कर दुष्कर्मियों का नाश करें ॥ १८ ॥

कामो॑ जज्ञे प्रथ॒मो नैनं॑ दे॒वा आ॑पुः पि॒तरो॒ न मर्त्याः॑। तत॒स्त्वम॑सि॒ ज्याया॑न् वि॒श्वहा॑ म॒हांस्तस्मै॑ ते काम॒ नम॒ इत् कृ॑णोमि ॥ १९ ॥

कामः॑। ज॒ज्ञे॒। प्र॒थ॒मः। न। ए॒न॒म्। दे॒वाः। आ॒पुः॒। पि॒तरः॑। न। मर्त्याः॑॥ ततः॑। त्वम्। अ॒सि॒। ज्याया॑न्। वि॒श्वहा॑। म॒हान्। तस्मै॑। ते॒। का॒म॒। नमः॑। इत्। कृ॒णो॒मि॒। १९।

भाषार्थ—(कामः) कामना योग्य [परमेश्वर] (प्रथमः) पहिले ही पहिले [होकर] (जज्ञे) प्रकट हुआ, (एनम्) इसको (न) न तो (पितरः) पालन शील (देवाः) चलने वाले लोकों [पृथिवी, सूर्य आदि] और (न) न (मर्त्याः) मनुष्यों ने (आपुः) पाया। (ततः) उससे (त्वम्) तू (ज्यायान्) अधिक बड़ा, (विश्वहा) सब प्रकार (महान्) महान् [पूजनीय] (असि)

१८—(यथा) येन प्रकारेण (देवाः) व्यवहारकुशलाः (बबाधे) बाधितवान्। निरुद्धवान् (तथा) तेन प्रकारेण। अन्यत् पूर्ववत्—म० ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९—(कामः) कमनीयः परमेश्वरः (जज्ञे) प्रादुर्बभूव (प्रथमः) सृष्टेः प्राग् वर्तमानः (न) निषेधे (एनम्) परमेश्वरम् (देवाः) गतिमन्तो लोकाः पृथिवीसूर्यादयः (आपुः) प्राप्तवन्तः (पितरः) रक्षितारः (न) (मर्त्याः) मनुष्याः (ततः) तस्मात् कारणात् (त्वम्) (असि) (ज्यायान्) वृद्ध—ईयसुन्।

है, (तस्मै ते) उस तुझको (इत्) ही, (काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर!] (नमः) नमस्कार (कृणोमि) करता हूं ॥ १६ ॥

भावार्थ—जो परमेश्वर अनादि, अनुपम, सर्वशक्तिमान् है, उसी की प्रार्थना उपासना सब मनुष्य करें ॥ १६ ॥

यावती द्यावापृथिवी वरिम्णा यावदापः सिष्यदु-
र्यावदग्निः । ततस्त्वम् ० ॥ २० ॥ (४)

यावती इति । द्यावापृथिवी इति । वरिम्णा । यावत् । आपः । सिस्यदुः । यावत् । अग्निः ॥ ० ॥ २० ॥ (४)

भाषार्थ—(यावती) जितने कुछ (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूलोक (वरिम्णा) अपने फैलाव से हैं, (यावत्) जहां तक (आपः) जल धारायें (सिस्यदुः) बही हैं और (यावत्) जितना कुछ (अग्निः) अग्नि वा बिजुली है। (ततः) उससे (त्वम्) तू......म० १६ ॥ २० ॥

भावार्थ—सूर्य, पृथिवी आदि पदार्थों का उत्पन्न करने वाला और जानने वाला परमेश्वर ही है ॥ २० ॥

यावतीर्दिशः प्रदिशो विषूचीर्यावतीराशा अभिचक्ष-
णा दिवः । ततस्त्वम् ० ॥ २१ ॥

यावतीः । दिशः । प्र-दिशः । विषूचीः । यावतीः । आशाः । अभि-चक्षणाः । दिवः ॥ ० ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(यावतीः) जितनी बड़ी (विषूचीः) फैली हुई (दिशः)

वृद्धतरः (विश्वहा) विश्वधा । सर्वथा (महान्) पूजनीयः (तस्मै) तथाविधाय (ते) तुभ्यम् (काम) (नमः) सत्कारम् (इत्) एव (कृणोमि) करोमि ॥

२०—(यावती) यावत्यौ । यत्प्रमाणे (द्यावापृथिवी) सूर्यभूलोकौ (वरिम्णा) अ० ४ । ६ । २ । विस्तारेण (यावत्) यत्प्रमाणम् (आपः) जलधाराः (सिस्यदुः) स्यन्दू प्रस्रवणे—लिटि छान्दसं रूपम् । सस्यन्दिरे (यावत्) (अग्निः) पावकः । विद्युत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२१—(यावतीः) यत्प्रमाणाः (दिशः) पूर्वादयः (प्रदिशः) अन्तर्दिशाः

दिशायें और (प्रदिशः) मध्य दिशायें, और (यावतीः) जितनी बड़ी (आशाः) सब भूमि और (दिवः) आकाश के (अभिचक्षणाः) दृश्य हैं। (ततः) उस से (त्वम्) तू......म० १९ ॥ २१ ॥

भावार्थ-परमेश्वर सब दिशाओं और सब दृश्योंकी सीमा से बाहिर हैं ॥ २१

यावतीर्भृङ्गा जत्वः कुरूरवो यावतीर्वघा वृक्षसर्प्यो बभूवुः । ततस्त्वम् ० ॥ २२ ॥

यावतीः । भृङ्गाः । जत्वः । कुरूरवः । यावतीः । वघाः । वृक्ष-सर्प्यः । बभूवुः । ० ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(यावतीः) जितनी (कुरूरवः) कुत्सित ध्वनि वाली (भृङ्गाः) भ्रमरी आदि और (जत्वः) चिमगादड़ आदि और (यावतीः) जितनी (वघाः) टिड्डी आदि और (वृक्षसर्प्यः) वृक्षों पर रेंगने वाली [कीटादि पङ्क्तियां] (बभूवुः) हुई हैं (ततः) उस से (त्वम्) तू...म०१९॥२२

भावार्थ—वह परमात्मा छोटे छोटे जीवों की पहुंच से भी बाहर है ॥ २२ ॥

ज्यायान् निमिषतोऽसि तिष्ठतो ज्यायान्त्समुद्रादसि

(विषूचीः) अ० १ । १९ । १ । सर्वत्रव्यापिकाः (आशाः) आ + अशू व्याप्तौ-अच् । दिशाः । तत्रत्या देशाः (अभिचक्षणाः) चक्षिङ् दर्शने-ल्यु । दृश्यानि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२२—(भृङ्गाः) भृञः किन्नुट् च । उ० १ । १२५ । डु भृञ् भरणे-गन्, कित् नुट् च । भ्रमर्यः (जत्वः) फलिपाटिनमि० । उ० १ । १८ । जनी प्रादुर्भावे-उ, नस्य तः । जतुकाः । निशाचरपक्षिविशेषाः (कुरूरवः) रुशातिभ्यां क्रुन् । उ० ४ । १०३ । कु + रु शब्दे—क्रुन्, छान्दसो दीर्घः । कुत्सितध्वनयः (वघाः) अ० ६ । ५० । ३ । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । अव + हन-हिंसागत्योः-ड, टाप् । वष्टि भागुरिरल्लोपम्-अवशब्दस्य अलोपः । अवहननशीलाः कीटादयः (वृक्षसर्प्यः) वृक्षेषु सर्पणशीला जन्तुपङ्क्तयः (बभूवुः) अन्यत् पूर्ववत् ॥

काम मन्यो । ततस्त्वम्० ॥ २३ ॥

ज्यायान् । नि-मिषतः । असि । तिष्ठतः । ज्यायान् । समु-द्रात् । असि । काम । मन्यो इति ॥ ० ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(काम) हे कामना योग्य ! (मन्यो) हे पूजनीय [परमेश्वर !] तू (निमिषतः) पलक मारने वाले [मनुष्य, पशु, पक्षी आदि] से और (तिष्ठतः) खड़े रहने वाले [वृक्ष पर्वत आदि] से (ज्यायान्) अधिक बड़ा (असि) है और (समुद्रात्) समुद्र [आकाश वा जलनिधि] से (ज्यायान्) अधिक बड़ा (असि) है । (ततः) उससे (त्वम्) तू...१९ ॥२३ ॥

भावार्थ—वह जगदीश्वर मनुष्य, पर्वत, आकाश आदि की भी सीमा में नहीं आता है ॥ २३ ॥

न वै वातश्चन काममाप्नोति नाग्निः सूर्यो नोत चन्द्रमाः । ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥ २४ ॥

न । वै । वातः । चन । कामम् । आप्नोति । न । अग्निः । सूर्यः । न । उत । चन्द्रमाः ॥ ततः । त्वम् । असि । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि २४

भाषार्थ—(न वै चन) न तो कोई (वातः) पवन (कामम्) कामना योग्य [परमेश्वर] को (आप्नोति) पाता है, (न) न (अग्निः) अग्नि और (सूर्य्यः) सूर्य (उत) और (न) (चद्रमाः) चन्द्रमा । (ततः) उस से (त्वम्) तू

२३-(निमिषतः) मिष स्पर्धायाम्—शतृ । चक्षुर्मुद्रणशीलात् । मनुष्यपशुपक्षिसकाशात् (असि) (तिष्ठतः) स्थितिशीलात् । वृक्षपर्वतादिसकाशात् (समुद्रात्) अन्तरिक्षात्-निघ० १ । ३ । जलनिधेर्वा (असि) (काम)(मन्यो) यजिमनिशुन्धि० । उ० ३ । २० । मन पूजायाम्, ज्ञाने गर्वे च—युच्, अनादेशो न । हे पूजनीय परमेश्वर । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२४—(न) निषेध (वै) एव (वातः) पवनः (चन) कश्चिदपि

(ज्यायान्) अधिक बड़ा (विश्वहा) सब प्रकार (महान्) महान् [पूजनीय] (असि) है, (तस्मै ते) उस तुझ को (इत्) ही, (काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर !] (नमः) नमस्कार (कृणोमि) करता हूं ॥ २४ ॥

भावार्थ—उस परमात्मा को वायु, अग्नि, सूर्य आदि नहीं पहुंच सकते हैं, वह सब से बड़ा है ॥ २४ ॥

यास्ते॑ शि॒वास्त॒न्वः॑ काम भ॒द्रा याभिः॑ स॒त्यं भव॑ति यद् वृ॑णी॒षे । ताभि॒ष्ट्वम॒स्माँ अ॑भि॒संवि॑शस्वा॒न्यत्र॑ पा॒पीरप॑ वेशया॒ धियः॑ ॥ २५ ॥ (५)

याः । ते॒ । शि॒वाः । त॒न्वः॑ । का॒म॒ । भ॒द्राः । याभिः॑ । स॒त्यम् । भव॑ति । यत् । वृ॒णी॒षे ॥ ताभिः॑ । त्वम् । अ॒स्मान् । अ॒भि॒ऽसं॒विश॑स्व । अ॒न्यत्र॑ । पा॒पीः । अप॑ । वे॒श॒य॒ । धियः॑ ॥२५॥ (५)

भाषार्थ—(काम) हे कामना योग्य [परमेश्वर !] (ते) तेरी (याः) जो (शिवाः) मङ्गलवती और (भद्राः) कल्याणी (तन्वः) उपकार शक्तियां हैं, (याभिः) जिनसे (सत्यम्) वह सत्य (भवति) होता है (यत्) जो कुछ (वृणीषे) तू चाहता है। (ताभिः) उन [उपकार शक्तियों] से (त्वम्) तू (अस्मान्) हम लोगों में (अभिसंविशस्व) प्रवेश करता रहे, (अन्यत्र) दूसरों [पापियों] में (पापीः धियः) पाप बुद्धियों को (अप वेशय) प्रवेश करदे ॥ २५ ॥

(कामम्) कमनीयं परमेश्वरम् (आप्नोति) प्राप्नोति (न) (अग्निः) (सूर्यः) (न) (उत) अपि (चन्द्रमाः) चन्द्रः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२५—(याः) (ते) तव (शिवाः) मङ्गलवत्यः (तन्वः) भृमृशीङ्० । उण० १ । ७ । तनु श्रद्धोपकरणयोः, विस्तारे च—उप्रत्ययः, स्त्रियाम्–ऊङ् । उपकारशक्तयः (काम) हे कमनीयपरमेश्वर (भद्राः) कल्याण्यः (याभिः) उपकारशक्तिभिः (सत्यम्) यथार्थम् (भवति) (यत्) यत्किञ्चित् (वृणीषे) इच्छसि (ताभिः) तनूभिः (त्वम्) (अस्मान्) धार्मिकान् (अभिसंविशस्व) सर्वतः प्रविश (अन्यत्र) धर्मात्मभिर्भिन्नेषु (पापीः) नरकहेतुकाः (अपवेशय) प्रवेशय (धियः) बुद्धीः ॥

भावार्थ—परम उपकारी परमेश्वर अपने न्याय सामर्थ्य से धर्म्मात्माओं को पुरुषार्थ देता और दुष्टों को उनकी कुबुद्धि के कारण दण्ड देता है ॥ २५ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ३ ॥

१—३१॥ शाला देवता ॥ १—५, ८—१४, १६, १८—२०, २२—२४ अनुष्टुप्; ६ पथ्या पङ्क्तिः ७ परोष्णिक्; १५ भुरिक् शक्करी; १७ निचृत् प्रस्तारपङ्क्तिः; २१ आस्तारपङ्क्तिः; २५, ३१ प्राजापत्या बृहती; २६ साम्नीत्रिष्टुप्; २७—३० प्रतिष्ठा गायत्री ॥

शालानिर्माणविध्युपदेशः—शाला बनाने की विधि का उपदेश ॥

[इस सूक्त का मिलान अथर्व काण्ड ३ सूक्त १२ से करो]

उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामुत ।
शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि चृतामसि ॥ १ ॥

उप-मिताम् । प्रति-मिताम् । अथो इति । परि-मिताम् । उत ॥
शालायाः । विश्व-वारायाः । नद्धानि । वि । चृतामसि ॥१॥

भाषार्थ—(विश्ववारायाः) सब ओर द्वारों वाली वा सब श्रेष्ठ पदार्थों वाली (शालायाः) शाला की (उपमिताम्) उपमायुक्त [देखने में सराहने योग्य], (प्रतिमिताम्) प्रतिमान युक्त [जिसके आमने सामने की भीतें, द्वार, खिड़की आदि एक नाप में हों] (अथो) और भी (परिमिताम्) परिमाणयुक्त [चारों ओर से नाप कर सम चौरस की हुई] [बनावट] को [उत)

१—(उपमिताम्) माङ् माने—क्त । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ पा० ७ । ४ । ४० । आकारस्य इकारः । उपमायुक्ताम् प्रशंसायुक्ताम् (प्रतिमिताम्) माङ्—क्त । प्रतिमानयुक्ताम् । मानप्रतिमानेन सदृशीकृताम् (अथो) अपि च (परिमिताम्) माङ्—क्त । कृतपरिमाणाम् । सर्वतो मानेन समीकृताम् । रचनामिति शेषः (उत) अपि च (शालायाः) अ० । ३ । १२ । १ । गृहस्य (विश्व-

और (नद्धानि) बन्धनों [चिनाई, काष्ठ आदि के मेलों] को (वि चृतामसि) हम अच्छे प्रकार ग्रन्थित [बन्धन युक्त] करते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि विचार पूर्वक प्रतिकृति अर्थात् चित्र बना कर घरों को उत्तम सामग्रीसे भले प्रकार सुथरे, सुडौल, सुदृश्य, दिखनौत, और चित्तविनोदक बनावें ॥ १ ॥

यह मन्त्र स्वामिदयानन्दकृतसंस्कारविधि-गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

इस सूक्त के संस्कार विधि में आये सब मन्त्रों का अर्थ प्रशंसित महात्मा के आधार पर किया गया है ॥

यत् ते नद्धं विश्ववारे पाशो ग्रन्थिश्च यः कृतः ।
बृहस्पतिरिवाहं बलं वाचा वि स्रंसयामि तत् ॥ २ ॥

यत् । ते । नद्धम् । विश्व-वारे । पाशः । ग्रन्थिः । च । यः । कृतः ॥ बृहस्पतिः-इव । अहम् । बलम् । वाचा । वि । स्रंसयामि । तत् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(विश्ववारे) हे सब उत्तम पदार्थों वाली ! (यत्) जिस कारण से (ते) तेरा (नद्धम्) बन्धन, (पाशः) जाल (च) और (ग्रन्थिः) गांठ (यः) जो (कृतः) बनाई गई है । (तत्) उसी कारण से (बृहस्पतिः इव) बड़े विद्वान् के समान (अहम्) मैं (बलम्) अन्नराशि को (वाचा) वाणी [विद्या] के साथ (वि) विशेष करके (स्रंसयामि) पहुंचाता हूं ॥ २ ॥

वारायाः) अ० ७ । २० । ४ । वृञ् वरणे—घञ् । विश्वतो वारा द्वाराणि यस्यां तस्याः । सर्वे वाराः श्रेष्ठपदार्थाः यस्यां तस्याः । (नद्धानि) णह बन्धने—क्त । बन्धनानि (वि) विशेषेण (चृतामसि) चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ग्रन्थयामः । बध्नीमः । दृढीकुर्मः ॥

२—(यत्) यस्मात् कारणात् (ते) तव (नद्धम्) बन्धनम् (विश्ववारे) सर्ववरणीयपदार्थयुक्ते (पाशः) जालः (ग्रन्थिः) ग्रन्थ सन्दर्भे—इन् । सन्धि-साधनम् (च) (यः) (कृतः) निष्पादितः (बृहस्पतिः) बृहत्या वेदवाचः पालकः (इव) यथा (अहम्) गृहस्थः (बलम्) बल प्राणने धान्यावरोधने च-अच् । धान्यराशिम् (वाचा) वाण्या । विद्यया सह (वि) विशेषेण (स्रंस-यामि) स्रंसु अधः पतने-णिच् । प्रवेशयामि (तत्) तस्मात् कारणात् ॥

भावार्थ—मनुष्य शाला के सब अङ्गों को ठीक ठीक बना के अन्न आदि से भरपूर करें ॥ २ ॥

आ यंयाम सं बंबर्ह ग्रन्थींश्चकार ते दृढान् ।
परूंषि विद्वाञ्छस्तेवेन्द्रेण वि चृतामसि ॥ ३ ॥

आ । युयाम । सम् । बुबर्ह । ग्रन्थीन् । चुकार । ते । दृढान् ॥
परूंषि । विद्वान् । शस्ता-इव । इन्द्रेण । वि । चृतामसि ॥ ३ ॥

भाषार्थ—उस [शल्पी] ने (ते) तेरी (ग्रन्थीन्) गाठों को (आ ययाम) फैलाया है, (सम् बबर्ह) मिलाया है और (दृढान्) दृढ़ (चकार) किया है । (परूंषि) जोड़ों को (विद्वान्) विद्वान् (शस्ता इव) चीड़ फाड़ करनेवाले [वैद्य] के समान हम लोग (इन्द्रेण) ऐश्वर्य के साथ (वि) विशेष करके (चृतामसि) बांधते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—शिल्पी लोग सब आवश्यक सामग्री एकत्र करके घरों को दृढ़ बनावें जिस प्रकार वैद्य टूटे अवयवों को जोड़ कर दृढ़ बनाता है ॥ ३ ॥

वंशानां ते नहनानां प्राणाहस्य तृणस्य च ।
पक्षाणां विश्ववारे ते नद्धानि वि चृतामसि ॥ ४ ॥

वंशानाम् । ते । नहनानाम् । प्रा-णाहस्य । तृणस्य । च ॥
पक्षाणाम् । विश्व-वारे । ते । नद्धानि । वि । चृतामसि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(विश्ववारे) हे सब उत्तम पदार्थों वाली ! (ते) तेरे (वंशानाम्) बांसों, (नहनानाम्) गांठों (च) और (प्राणाहस्य) बन्धन की

३—(आ ययाम) यमु उपरमे । विस्तारितवान् (सम् बबर्ह) बृह वृद्धौ संवर्द्धितवान् । संयोजितवान् (ग्रन्थीन्) सन्धीन् (चकार) कृतवान्) (ते) तव (दृढान्) कठिनान् (परूंषि) अवयवान् (विद्वान्) पण्डितः (शस्ता) शसु हिंसायाम्—तृन् । रुग्णाङ्गानां छेत्ता वैद्यः (इव) यथा (इन्द्रेण) ऐश्वर्येण (वि) विशेषेण (चृतामसि) दृढीकुर्मः ॥

४—(वंशानाम्) वश कान्तौ—अच् घञ् वा, नुम् च । वेणूनाम् (ते) तव (नहनानाम्) ग्रन्थीनाम् (प्राणाहस्य) प्र+आङ्+णह बन्धने—घञ् ।

(तृणस्य) घास के और (ते) तेरे (पक्षाणाम्) पक्खों [भीति आदि] के (नद्धानि) बन्धनों को (वि) अच्छे प्रकार (चृतामसि) हम गूथते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य घर बनाने में सब अङ्गों के जोड़ों को यथावत् दृढ़ करें ॥४॥

संदंशानां पलदानां परिष्वञ्जल्यस्य च ।
इदं मानस्य पत्न्या नद्धानि वि चृतामसि ॥ ५ ॥
सम्-दंशानाम् । पलदानाम् । परि-स्वञ्जल्यस्य । च ॥
इदम् । मानस्य । पत्न्याः । नद्धानि । वि । चृतामसि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(इदम्) अब (मानस्य) मान [सम्मान] की (पत्न्याः) रक्षा करनेवाली [शाला] के (संदंशानाम्) संडासियों [वा आंकड़ों] को (च) और (पलदानाम्) पल [अर्थात् सुवर्ण आदि की तोल और विघटिका मुहूर्त आदि] देने वाले [यन्त्रों] के (परिष्वञ्जल्यस्य) जोड़ के (नद्धानि) बन्धनों को (वि चृतामसि) हम भली भांति बांधते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य पदार्थ पकड़ने के साधनों और वैज्ञानिक तोल और समय जानने के यन्त्रों को अपने घरों में यथावत् बनावें ॥ ५ ॥

यानि ते ऽन्तः शिक्यान्याबेधू रण्याय कम् । प्र ते तानि
चृतामसि शिवा मानस्य पत्नी न उद्धिता तन्वे भव ॥६॥
यानि । ते । अन्तः । शिक्यानि । आ-बेधुः । रण्याय । कम् ॥

बन्धनसाधनस्य (तृणस्य) (च) (पक्षाणाम्) पक्ष परिग्रहे—अच् । गृहपार्श्वानाम् (विश्ववारे) हे सर्ववरणीयपदार्थयुक्ते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५—(संदंशानाम्) सम्+दंश दंशने—अच् । ग्रहणसाधनानां यन्त्रविशेषाणाम् (पलदानाम्) पल गतौ रक्षणे च—अप्+दा दाने-क । पलस्य सुवर्णादितोलनस्य विघटिकादिकालस्य च दातॄणां ज्ञापकानां यन्त्राणाम् (परिष्वञ्जल्यस्य) मङ्गेरलच् । उ० ५ । ७० । परि+ष्वञ्ज परिष्वङ्गे—अलच् । सख्युर्यः । पा० ५ । १ । १२६ । भावे यः । परिष्वञ्जनस्य । संयोगस्य (च) (इदम्) इदानीम् (मानस्य) मान पूजायाम्—अच् । सम्मानस्य (पत्न्याः) रक्षित्र्याः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

प्र । ते । तानि । चृतामसि । शिवा । मानस्य । पत्नी । नः । उद्धिता । तन्वे । भव ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(ते अन्तः) तेरे भीतर (यानि) जिन (शिक्यानि) छींकों को (कम्) सुख से (रणाय) रमणीय वा सांग्रामिक कर्म के लिये (आवेधुः) उन [शिल्पियों] ने भली भांति बांधा है। (ते) तेरे लिये (तानि) उन सब को (प्र चृतामसि) हम भली भांति दृढ़ करते हैं, (मानस्य) सन्मान की (पत्नी) रक्षा करने वाली तू (नः) हमारे (तन्वे) उपकार के लिये (शिवा) कल्याणी और (उद्धिता) ऊंची उठी हुई (भव) हो ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य विज्ञानवृद्धि, मन बहलाव और युद्ध आदि के लिये कला यन्त्र आदिकों के लटकाने के लिये सुखदायक ऊंचे घर बनावें ॥ ६ ॥

हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदनं सदः ।
सदो देवानामसि देवि शाले ॥ ७ ॥

हविः-धानम् । अग्नि-शालम् । पत्नीनाम् । सदनम् । सदः ॥ सदः । देवानाम् । असि । देवि । शाले ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(देवि) हे दिव्य कमनीय (शाले) शाला ! तू (हविर्धानम्) देने लेने योग्य पदार्थों [वा अन्न और हवन सामग्री] का घर, (अग्नि-

६—(यानि) (ते) तव (अन्तः) मध्ये (शिक्यानि) स्रंसेः शिः कुट् किच्च । उ० ५ । १६ । स्रंसु अधःपतने—यत्, कित्, कुट् च, धातोः शिः । द्रव्यरक्षार्थरज्जुमयाधारविशेषान् । काचान् (आवेधुः) वध बन्धने । समन्तात् संयोजितवन्तः (रणाय) रमु उपरमे—यत्, मस्य णः, यद्वा, रण शब्दे–यत् रण्या...रण्यौ रमणीयौ सांग्राम्यौ वा—निरु० ६ । ३३ । रमणीयाय साङ्ग्रामिकाय वा कर्मणे (प्र) प्रकर्षेण (ते) तुभ्यम् (तानि) शिक्यानि (चृतामसि) बध्नीमः (शिवा) कल्याणी (मानस्य) सत्कारस्य (पत्नी) रक्षिका (नः) अस्माकम् (उद्धिता) धि धारणे—क्त । उद्धृता । उच्छ्रिता (तन्वे) उपकृतये (भव) ॥

७—(हविर्धानम्) हविषां दातव्यादातव्यपदार्थानामन्नहवनवस्तूनां

शालम्) अग्नि [वा बिजुली आदि] का स्थान, (पत्नीनाम्) रक्षा करने वाली स्त्रियों का (सदनम्) घर और (सदः) सभास्थान और (देवानाम्) विद्वान् पुरुषों का (सदः) सभास्थान (असि) है ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को ऐसे घर बनाने चाहिये जो कला कौशल आदि कर्मों, कुटुम्बियों के रहने, स्त्री सम्मेलन और पुरुष सभा करने में सुखदायी हों ॥ ७ ॥

अक्षुमोपशं विततं सहस्राक्षं विषूवति ।
अवनद्धमभिहितं ब्रह्मणा वि चृतामसि ॥ ८ ॥

अक्षुम् । ओपशम् । वि-ततम् । सहस्र-अक्षम् । विषु-वति ॥
अव-नद्धम् । अभि-हितम् । ब्रह्मणा । वि । चृतामसि ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(विषुवति) व्याप्ति वाले [ऊंचे] स्थान पर (विततम्) फैले हुये, (सहस्राक्षम्) सहस्रों व्यवहार वा झरोखे वाले (ओपशम्) उपयोगी, (ब्रह्मणा) वेदज्ञ विद्वान् करके (अवनद्धम्) अच्छे प्रकार छाये गये और (अभिहितम्) बताये गये (अक्षुम्) व्याप्ति वाले [सर्वदर्शक स्तम्भ-गृह] को (विचृतामसि) हम अच्छे प्रकार ग्रन्थित करते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग विज्ञान् शिल्पियों की सम्मति से ऊंचे स्थान पर सर्वदर्शक स्तम्भ, अर्थात् ज्योतिष चक्र, प्रकाश लाट, घटिकाधान आदि सर्वोपयोगी स्थान बनावें ॥ ८ ॥

यस्त्वा शाले प्रतिगृह्णाति येन चासि मिता त्वम् ।

च स्थानम् (अग्निशालम्) पावकस्य विद्युतो वा गृहम् (पत्नीनाम्) रक्षणस्वभावानां स्त्रीणाम् (सदनम्) गृहम् (सदः) सभास्थानम् (देवानाम्) विदुषां पुरुषाणाम् (असि) (देवि) हे दिव्ये । कमनीये (शाले) गृह ॥

८—(अक्षुम्) अक्षू व्याप्तौ संघाते च—उ । व्याप्तं सर्वदर्शकं स्तम्भगृहम् (ओपशम्) आ+उप+शीङ् स्वप्ने—ड । अर्श आद्यच् । बहूपशयम् । सर्वोपयोगिनम् (विततम्) विस्तृतम् (सहस्राक्षम्) सहस्राणि व्यवहारा गवाक्षा वा यस्मिन् तम् (विषुवति) विष्लृ व्याप्तौ—कु, मतुप् । व्याप्तिमति । उच्चस्थाने (अवनद्धम्) आच्छादितम् (अभिहितम्) कथितम् । विज्ञापितम् (ब्रह्मणा) वेदज्ञेन विप्रेण शिल्पिना (वि चृतामसि) विशेषेण ग्रन्थयामः ॥

उभौ मानस्य पत्नि तौ जीवतां जरदष्टी ॥ ९ ॥

यः । त्वा । शाले । प्रति-गृह्णाति । येन । च । असि । मिता । त्वम् ॥ उभौ । मानस्य । पत्नि । तौ । जीवताम् । जरदष्टी इति जरत्-अष्टी ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(शाले) हे शाला ! (यः) जो (त्वा) तुझको (प्रतिगृह्णाति) अङ्गीकार करता है (च) और (येन) जिस करके (त्वम्) तू (मिता असि) बनाई गयी है। (मानस्य पत्नि) हे सन्मान की रक्षा करने वाली ! (तौ उभौ) वे दोनों (जरदष्टी) स्तुति के साथ प्रवृत्ति वा भोजन वाले [होकर] (जीवताम्) जीते रहें ॥ ९ ॥

भावार्थ—शाला बनाने में ध्यान रहे कि बनाने वाले गृहस्वामी आदि और रहने वाले सुख से निर्वाह करें ॥ ९ ॥

अमुत्रैनमा गच्छताद् दृढा नद्धा परिष्कृता ।
यस्यास्ते विचृतामस्यङ्गमङ्गं परुष्परुः ॥ १० ॥ (६)

अमुत्र । एनम् । आ । गच्छतात् । दृढा । नद्धा । परिष्कृता । यस्याः । ते । वि-चृतामसि । अङ्गम्-अङ्गम् । परुः-परुः १० । (६)

भाषार्थ—(दृढा) दृढ़ बनी हुयी, (नद्धा) छायी हुयी और (परिष्कृता) सजी हुई तू (अमुत्र) वहां पर (एनम्) इस [पुरुष] को (आ गच्छतात्) प्राप्त हो। (यस्याः ते) जिस तेरे (अङ्गमङ्गम्) अङ्ग अङ्ग और (परुष्परुः) पोरुये

९—(प्रतिगृह्णाति) स्वीकरोति (मिता) निर्मिता। रचिता (उभौ) द्वौ (मानस्य) सम्मानस्य (पत्नि) हे रक्षिके (तौ) (जीवताम्) प्राणान् धारयताम् (जरदष्टी) अ० २। २८। ५। जरता स्तुत्या सह अष्टिः कार्यव्याप्तिर्भोजनं वा ययोस्तौ। अन्यद् गतम् ॥

१०—(अमुत्र) तत्र निर्दिष्टे स्थाने (एनम्) गृहिणम् (आगच्छतात्) आगच्छ। प्राप्नुहि (दृढा) (नद्धा) अवनद्धा। आच्छादिता (परिष्कृता) परि+कृ—क्त। संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे। पा० ६। १। १३७। इति सुट्। परिनिविभ्यः० । पा० ८। ३। ७०। इति षत्वम्। अलङ्कृता (यस्याः) (ते)

पोहये को (विचृतामसि) हम अच्छे प्रकार प्रन्थित करते हैं ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य शाला को दृढ़ बना कर सुसज्जित करें ॥ १० ॥

यस्त्वा शाले निमिमाय संजभार वनस्पतीन् ।
प्रजायै चक्रे त्वा शाले परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

यः । त्वा । शाले । नि-मिमाय । सम्-जभार । वनस्पतीन् ॥
प्र-जायै । चक्रे । त्वा । शाले । परमे-स्थी । प्रजा-पतिः ॥११॥

भाषार्थ—(शाले) हे शाला ! (यः) जिस [गृहस्थ] ने (त्वा) तुझे (निमिमाय) जमाया है और (वनस्पतीन्) सेवन करने वालों के रक्षक पदार्थों को (संजभार) एकत्र किया है । (शाले) हे शाला ! (परमेष्ठी) सब से उच्च पद पर रहने वाले (प्रजापतिः) उस प्रजा पालक [गृहस्थ] ने (प्रजायै) प्रजा के सुखके लिये (त्वा) तुझे (चक्रे) बनाया है ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य ऐसी शाला बनावें जिसमें आप और सन्तान आदि सब सुखी रहें ॥ ११ ॥

नमस्तस्मै नमो दात्रे शालापतये च कृण्मः ।
नमोग्नये प्रचरते पुरुषाय च ते नमः ॥ १२ ॥

नमः । तस्मै । नमः । दात्रे । शाला-पतये । च । कृण्मः ॥
नमः । अग्नये । प्र-चरते । पुरुषाय । च । ते । नमः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस (नमो दात्रे) अन्न देने वाले (च) और (शालापतये) शाला के स्वामी को (नमः) सत्कार (कृण्मः) हम करते हैं ।

तव (विचृतामसि) (अङ्गमङ्गम्) प्रत्यङ्गम् (परुष्परुः) प्रतिपर्व ॥

११—(यः) (त्वा) (शाले) (निमिमाय) डु मिञ् प्रक्षेपणे-लिट् । मूलेन दृढीकृतवान् (संजभार) संजहार । संगृहीतवान् (वनस्पतीन्) अ० १ । ३५ । ३ । सेवनशीलानां मनुष्याणां रक्षकपदार्थान् (प्रजायै) सन्तानादिहिताय (चक्रे) कृतवान् (परमेष्ठी) अ० १ । ७ । २ । उच्चपदस्थः (प्रजापतिः) प्रजापालको गृहस्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१२—(नमः) सत्कारम् (तस्मै) (नमः) अन्नम्—निघ० २ । ७ ।

(अग्नये) अग्नि [की सिद्धि] को (नमः) अन्न (च) और (प्रचरते) सेवा करने वाले (पुरुषाय) पुरुष के लिये (ते) तेरे हित के लिये (नमः) अन्न होवे ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य अन्न आदि के दाता गृहस्थों का आदर करते रहें और यज्ञ आदि के करने और पुरुषों के पोषण के लिये घर में अन्न आदि पदार्थ उपस्थित रहें ॥ १२ ॥

गोभ्यो अश्वेभ्यो नमो यच्छालायां विजायते ।
विजावति प्रजावति वि ते पाशांश्चृतामसि ॥ १३ ॥

गोभ्यः । अश्वेभ्यः । नमः । यत् । शालायाम् । वि-जायते ॥
विजा-वति । प्रजा-वति । वि । ते । पाशान् । चृतामसि ॥१३॥

भाषार्थ—(गोभ्यः) गौओं के लिये, (अश्वेभ्यः) घोड़ों के लिये और (यत्) जो कुछ (शालायाम्) शाला में (विजायते) उत्पन्न होवे, [उसके लिये] (नमः) अन्न [होवे] । (विजावति) हे विविध उत्पन्न पदार्थों वाली ! और (प्रजावति) हे उत्तम प्रजाओं वाली ! (ते) तेरे (पाशान्) बन्धनों को (विचृतामसि) हम अच्छे प्रकार ग्रन्थित करते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को विविध पोषण सामग्री सुदृढ़ घरों में रखनी उचित है ॥ १३ ॥

अग्निमन्तश्छादयसि पुरुषान् पशुभिः सह ।
विजावति प्रजावति वि ते पाशांश्चृतामसि ॥ १४ ॥

(दात्रे) ददातेस्तृन् । दत्तवते (शालापतये) गृहस्वामिने (च) (कृणमः) कुर्मः (नमः) अन्नम् (अग्नये) यज्ञादिष्वग्निसिद्धये (प्रचरते) सेवमानाय (च) (ते) तुभ्यम् ॥

१३—(गोभ्यः) गवां रक्षणाय (अश्वेभ्यः) अश्वानां पोषणाय (नमः) अन्नम् (यत्) अन्यजातम् (शालायाम्) गृहे (विजायते) विविधमुत्पद्यते (विजावति) हे विविधोत्पन्नपदार्थयुक्ते (प्रजावति) हे श्रेष्ठप्रजाविशिष्टे (ते) तव (पाशान्) निर्माणबन्धान् (विचृतामसि) ॥

अ॒ग्निम् । अ॒न्तः । छा॒द॒य॒सि॒ । पुरु॑षान् । प॒शु-भिः॑ । स॒ह ।
वि॒जा॑-वति । प्र॒जा॑-वति॒ । वि । ते॒ । पाशा॑न् । चृ॒ता॒-म॒सि॒ ॥ १४

भाषार्थ—[हे शाला !] (अग्निम्) अग्नि को और (पुरुषान्) पुरुषों को (पशुभिः सह) पशुओं सहित (अन्तः) अपने भीतर (छादयसि) तू ढक लेती है। (विजावति) हे विविध उत्पन्न पदार्थों वाली ! और (प्रजावति) हे उत्तम प्रजाओं वाली ! (ते) तेरे (पाशान्) बन्धनों को (वि चृतामसि) हम अच्छे प्रकार ग्रन्थित करते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य यज्ञ आदि की सिद्धि और मनुष्य और पशुओं के लिये सुखदायी घर बनावें ॥ १४ ॥

अ॒न्त॒रा द्यां च॑ पृथि॒वीं च॒ यद् व्यच॒स्तेन॒ शालां॒ प्रति गृह्णामि त इ॒माम् । यद॒न्तरि॑क्षं॒ रज॑सो वि॒मानं॒ तत् कृ॑ण्वे॒ऽहमु॒दरं॑ शेव॒धिभ्यः॑ । तेन॒ शालां॒ प्रति गृह्णामि॒ तस्मै॑ ॥ १५ ॥

अ॒न्त॒रा । द्याम् । च॒ । पृ॒थि॒वीम् । च॒ । यत् । व्यचः॑ । तेन॑ ।
शाला॑म् । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । ते॒ । इ॒माम् ॥ यत् । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
रज॑सः । वि॒-मान॑म् । तत् । कृ॒ण्वे॒ । अ॒हम् । उ॒दर॑म् । शे॒व॒-
धि-भ्यः॑ ॥ तेन॑ । शाला॑म् । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । तस्मै॑ ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(द्याम्) सूर्य [के प्रकाश] (च च) और (पृथिवीम् अन्तरा) पृथिवी के बीच (यत्) जो (व्यचः) खुला स्थान है, (तेन) उस [विस्तार] से (इमाम् शालाम्) इस शाला को [हे मनुष्य !] (ते) तेरे

१४—(अग्निम्) यज्ञस्य पाकस्य वा पावकम् (अन्तः) मध्ये (छादयसि) संवृणोषि (पुरुषान्) मनुष्यान् (पशुभिः) गवादिभिः (सह) अन्यत् पूर्ववत् म० १३

१५—(अन्तरा) मध्ये (द्याम्) सूर्यप्रकाशम् (च) (पृथिवीम्) (च) (यत्) (व्यचः) विस्तारः (तेन) विस्तारेण (शालाम्) गृहम् (प्रति गृह्णामि) स्वीकरोमि (ते) तुभ्यम् (इमाम्) (यत्) (अन्तरिक्षम्) अवकाशः (रजसः) लोकस्य । गृहस्य । लोका रजांस्युच्यन्ते—निरु० ४ । १९

लिये (प्रति गृह्णामि) मैं ग्रहण करता हूं। (यत्) जो (रजसः) घर का (अन्तरिक्षम्) अवकाश (विमानम्) विशेष मान परिमाण युक्त है, (तत्) उस [अवकाश] को (अहम्) मैं (शेवधिभ्यः) अनेक निधियों (उदरम्) पेट (कृण्वे) बनाता हूं। (तेन) उसी [कारण] से (तस्मै) [प्रयोजन] के लिये (शालाम्) शाला को (प्रति गृह्णामि) मैं ग्रहण करता हूं ॥१५॥

भावार्थ—मनुष्यों को विचार और परिमाण करके शाला ऐसी बनानी चाहिये जिसमें प्रकाश और वायु का गमन आगमन रहे और जिस के भीतर कोष आदि रखने के लिये गुप्तघर, तल घर आदि हों ॥ १५ ॥

१५—यह और अगला मन्त्र स्वामिदयानन्दकृतसंस्कारविधि, गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं।

ऊर्जस्वती पयस्वती पृथिव्यां निमिता मिता।
विश्वान्नं बिभ्रती शाले मा हिंसीः प्रतिगृह्णतः ॥१६॥

ऊर्जस्वती। पयस्वती। पृथिव्याम्। नि-मिता। मिता ॥ विश्व-अन्नम्। बिभ्रती। शाले। मा। हिंसीः। प्रति-गृह्णतः ॥१६॥

भाषार्थ—(शाले) हे शाला! (पृथिव्याम्) उचित भूमि पर (मिता) परिमाण युक्त (निमिता) जमाई गई, (ऊर्जस्वती) बल पराक्रम बढ़ाने वाली, (पयस्वती) जल और दुग्ध आदि से पूर्ण, (विश्वान्नम्) सम्पूर्ण अन्न को (बिभ्रती) धारण करती हुई तू (प्रतिगृह्णतः) ग्रहण करने हारों को (मा हिंसीः) मत पीड़ा दे ॥ १६ ॥

(विमानम्) विशेषेण मानपरिमाणयुक्तम् (तत्) अन्तरिक्षम् (कृण्वे) करोमि (अहम्) गृहस्वामी (उदरम्) अ० २। ३३। ४। जठरमिव रक्षाधारम् (शेवधिभ्यः) अ० ६। १२३। १। निधिभ्यः। कोषेभ्यः (तेन) कारणेन (शालाम्) (प्रति गृह्णामि) (तस्मै) प्रयोजनाय ॥

१६—(ऊर्जस्वती) बलपराक्रमवर्धयित्री (पयस्वती) जलदुग्धादियुक्ता (पृथिव्याम्) उचितभूम्याम् (निमिता) प्रतिष्ठापिता (मिता) परिमाणयुक्ता (विश्वान्नम्) सर्वान्नम् (बिभ्रती) धारयन्ती (शाले) (मा हिंसीः) मा पीडय (प्रतिगृह्णतः) स्वीकर्तॄन् पुरुषान् ॥

भावार्थ—जो मनुष्य उचित भूमि पर सोच विचार कर घर बनाते हैं, वे बल पराक्रम बढ़ाकर दुग्ध, अन्न आदि पदार्थ संग्रह करके स्वस्थता के साथ सदा सुखी रहते हैं ॥ १६ ॥

तृणै॒रावृ॑ता पल॒दान् वसा॑ना॒ रात्री॑व॒ शाला॒ जग॑तो नि॒वेश॑नी । मि॒ता पृ॑थि॒व्यां ति॑ष्ठसि ह॒स्तिनी॑व प॒द्वती॑ ॥१७॥

तृणैः॑ । आ-वृ॑ता । प॒ल॒दान् । वसा॑ना । रात्री॑-इव । शाला॑ । जग॑तः । नि॒-वेश॑नी ॥ मि॒ता । पृ॒थि॒व्याम् । ति॒ष्ठ॒सि॒ । ह॒स्ति॒नी॑-इव । प॒त्-वती॑ ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(तृणैः) तृण आदि से (आवृता) छाई हुयी, (पलदान्) पल [अर्थात् सुवर्ण आदि की तौल और विघटिका मुहूर्त आदि] देने वाले [यन्त्रों] को (वसाना) पहिने हुये (शाला) शाला तू (जगतः) संसार की (निवेशनी) सुख प्रवेश करने वाली (रात्री इव) रात्रि के समान [होकर] (पद्वती) पैरों वाली [चारों पैरों पर दृढ़ खड़ी हुयी] (हस्तिनी इव) हथिनी के समान (पृथिव्याम्) उचितभूमि पर (मिता) बनाई हुयी (तिष्ठसि) (स्थित) है ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्य शाला को सुदृढ़ बनाकर अनेक कला कौशल आदि के यन्त्रों से उपयोगी करे ॥ १७ ॥

इट॑स्य ते॒ वि चृ॑ता॒म्यपि॑नद्धमपोर्णु॒वन् ।
वरु॑णेन॒ समु॑ब्जितां मि॒त्रः प्रा॒तर्व्यु॑ब्जतु ॥ १८ ॥

इट॑स्य । ते॒ । वि । चृ॒ता॒मि॒ । अपि॑-नद्धम् । अ॒प॒-ऊ॒र्णु॒वन् ॥

१७—(तृणैः) तृणादिपदार्थैः (आवृता) आच्छादिता (पलदान्) म० ५ । पलस्य सुवर्णादितोलनस्य विघटिकादिकालस्य च दातॄन् ज्ञापकान् पदार्थान् (वसाना) अ० ३ । १२ । ५ । आच्छादयन्ती (रात्री) सुखदात्री निशा (इव) यथा (शाला) (जगतः) चराचरस्य (निवेशनी) सुखस्य प्रवेशयित्री (मिता) निर्मिता (पृथिव्याम्) उचितभूमौ (तिष्ठसि) स्थिता भवसि (हस्तिनी) गजस्त्री (इव) यथा (पद्वती) पादैर्युक्ता । पादचतुष्टयेन दृढं स्थिता ॥

वरुणेन । सम्-उब्जिताम् । मित्रः । प्रातः । वि । उब्जतु ॥१८॥

भाषार्थ—[हे शाला !] (ते) तेरे (इटस्य) द्वार के (अपिनद्धम्) बन्धन को (अपोर्णुवन्) खोलता हुआ मैं (वि चृतामि) अच्छे प्रकार ग्रन्थित करता हूं। (वरुणेन) ढकने वाले अन्धकार से (समुब्जिताम्) दबाई हुई [तुझ] को (मित्रः) सर्वप्रेरक सूर्य (प्रातः) प्रातः काल (वि उब्जतु) खोल देवे ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य घर के द्वारों में शृङ्खला चटकनी आदि ऐसी लगावें, जिससे अन्धकार के समय बन्द करने और प्रकाशके समय खोलने में सुभीता हो ॥ १८ ॥

ब्रह्म॑णा॒ शालां॒ निमि॑तां क॒विभि॒र्निमि॑तां मि॒ताम् ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी र॑क्षतां॒ शाला॑म॒मृतौ॑ सो॒म्यं सद॑: ॥ १९ ॥

ब्रह्म॑णा । शाला॑म् । नि-मि॑ताम् । क॒वि-भि॑: । नि-मि॑ताम् । मि॒ताम् ॥ इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । र॒क्ष॒ता॒म् । शाला॑म् । अ॒मृतौ॑ । सो॒म्यम् । सद॑: ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(अमृतौ) मरण रहित [सुखप्रद] (इन्द्राग्नी) पवन और अग्नि (ब्रह्मणा) चारो वेद जानने हारे विद्वान् करके (निमिताम्) जमाई हुई [नेव डाली गयी] (शालाम्) शाला की, (कविभिः) विद्वानों [शिल्पियों] करके (मिताम्) मापी गई और (निमिताम्) दृढ़ बनायी गयी (शालाम्) शाला, (सोम्यम्) ऐश्वर्य युक्त (सदः) घर की (रक्षताम्) रक्षा करें ॥ १९ ॥

१८—(इटस्य) इट् गतौ-क। गमनागमनस्थानस्य द्वारस्य (ते) तव (वि चृतामि) विशेषेण ग्रन्थयामि (अपिनद्धम्) बन्धनम् (अपोर्णुवन्) विवृण्वन् (वरुणेन) आवरकेण तमसा (समुब्जिताम्) संवृतां त्वाम् (मित्रः) सर्वप्रेरकः सूर्यः (प्रातः) प्रभाते (वि उब्जतु) विवृणोतु ॥

१९—(ब्रह्मणा) चतुर्वेदज्ञेन ब्राह्मणेन (शालाम्) गृहम् (निमिताम्) प्रतिष्ठापिताम् (कविभिः) मेधाविभिः। शिल्पिभिः (निमिताम्) सुदृढं निर्मिताम् (मिताम्) परिमाणयुक्ताम् (इन्द्राग्नी) वायुपावकौ (रक्षताम्) (शालाम्) (अमृतौ) मरणरहितौ। सुखकरौ (सोम्यम्) अ० ३। १४। ३। ऐश्वर्यमयम् (सदः) गृहम् ॥

भावार्थ—बड़े विद्वानों और शिल्पी विश्वकर्माओं की सम्मति से बनाये हुये घर वायुयन्त्र और अग्नियन्त्र आदि लगाने के योग्य हों ॥ १९ ॥

यह मन्त्र स्वामिदयानन्दकृतसंस्कारविधि, गृहआश्रम प्रकरण में व्याख्यात है।

कुलायेऽधि कुलायं कोशे कोशः समुब्जितः । तत्र मर्तो वि जायते यस्माद् विश्वं प्रजायते ॥ २० ॥ (७)

कुलाये । अधि । कुलायम् । कोशे । कोशः । सम्-उब्जितः ॥ तत्र । मर्तः । वि । जायते । यस्मात् । विश्वम् । प्र-जायते ॥२०॥(७)

भाषार्थ—[जैसे] (कुलाये अधि) घोंसले पर (कुलायम्) घोंसला और (कोशे) कोश [निधि] पर (कोशः) कोश [धन संचय] (समुब्जितः) यथावत् दबा होता है। [वैसे ही] (तत्र) वहां [शाला में] (मर्तः) मनुष्य (वि जायते) विविध प्रकार प्रकट होता है, (यस्मात्) जिस [कारण] से (विश्वम्) सब [सन्तान समूह] (प्रजायते) उत्तमता से उत्पन्न होता है ॥ २० ॥

भावार्थ—जिस प्रकार पक्षी अपने घोंसलों में और अनेक धन धनों के द्वारा बढ़ते हैं, वैसे ही मनुष्य सुखप्रद घर में नीरोग रहकर उत्तम सन्तानों से उन्नति करते हैं ॥ २० ॥

या द्विपक्षा चतुष्पक्षा षट्पक्षा या निमीयते । अष्टापक्षां दशपक्षां शालां मानस्य पत्नीमग्निर्गर्भइवा शये २१

या । द्वि-पक्षा । चतुःपक्षा । षट्-पक्षा । या । नि-मीयते ॥ अष्टा-पक्षाम् । दश-पक्षाम् । शालाम् । मानस्य । पत्नीम् । अग्निः । गर्भःइव । आ । शये ॥ २१ ॥

२०—(कुलाये) नीडे (अधि) (कुलायम्) कुलानां पक्षिसमूहानामयो वासस्थानम् (कोशे) धनसंचये (कोशः) निधिः (समुब्जितः) संवृतः (तत्र) शालायाम् (मर्तः) मनुष्यः (वि) विविधम् (जायते) प्रादुर्भवति (यस्मात्) कारणात् (विश्वम्) सर्वमपत्यजातम् (प्रजायते) प्रकर्षेणोत्पद्यते ॥

भाषार्थ—(या) जो (द्विपक्षा) दो पक्ष वाली [अर्थात् जिसके मध्य में एक, और पूर्व पश्चिम में एक एक शाला हो], (चतुष्पक्षा) चार पक्ष वाली [जिसके मध्य में एक और पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर में एक एक शाला हो], (या) जो (षट्पक्षा) छह पक्ष वाली [जिसके बीच में बड़ी शाला और दो दो पूर्व पश्चिम और एक एक उत्तर दक्षिण में शाला हों] (निमीयते) बनाई जाती है। [उसको और] (अष्टापक्षाम्) आठ पक्ष वाली [जिसके बीच में एक और चारों ओर दो दो शाला हों] और (दशपक्षाम्) दश पक्ष वाली [जिसके मध्य में दो शाला और चारों दिशाओं में दो दो शाला हों], [उस] (मानस्य) सम्मान की (पत्नीम्) रक्षा करने हारी (शालाम्) शाला में (अग्निः) जाठराग्नि और (गर्भः इव) गर्भस्थ बालक के समान (आ शये) मैं ठहरता हूं ॥ २१ ॥

भावार्थ—जैसे जाठराग्नि शरीर में और गर्भस्थ बालक गर्भाशय में सुरक्षित रहता है, इसी प्रकार मनुष्य अन्न, शस्त्र, शिल्प, कला, कौशल आदि के योग्य छोटे बड़े स्थानों को अनेक मान परिमाण युक्त बनाकर सुरक्षित रहें ॥ २१ ॥

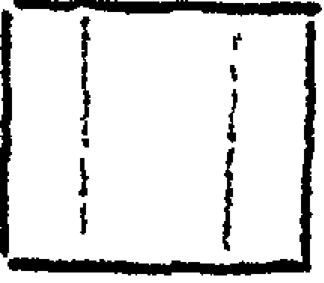
यह और अगला मन्त्र स्वामिदयानन्दकृतसंस्कारविधि गृहाश्रमप्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

यहां पर द्विपदा आदि शालाओं के कुछ चित्र दिये जाते हैं, और भी इनके अनेक चित्रहो सकते हैं। चतुर बृहस्पति, विश्वकर्मा शिल्पाधिकारियों की सम्मति से सब लोग, वायु धूप आदि आने जाने योग्य स्तम्भ, द्वार, खिड़की, छत आदि विचार पूर्वक लगाकर शालाओं के सुदृढ़ रुचिर और सुखदायी बनावें ॥

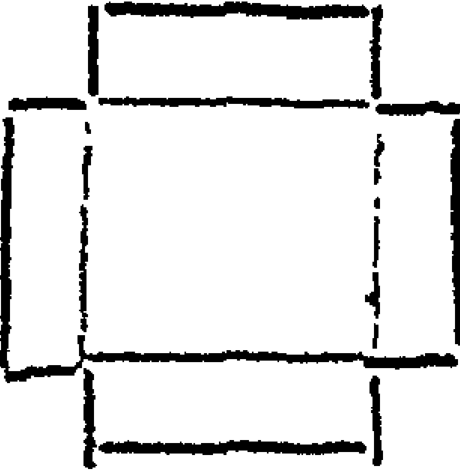
२१—(या) शाला (द्विपक्षा) गृहपक्षद्वययुक्ता (चतुष्पक्षा) पक्षचतुष्टयेपेता (षट्पक्षा) षट्पक्षयुक्ता (या) (निमीयते) निर्मिता भवति (अष्टापक्षाम्) छन्दसि च। पा० ६। ३। १२६। अष्टन आत्वम्। अष्टपक्षयुक्ताम् (दशपक्षाम्) दशपक्षवतीम् (शालाम्) (मानस्य) गौरवस्य (पत्नीम्) रक्षित्रीम् (अग्निः) जाठराग्निः (गर्भः) भ्रूणः (इव) यथा (आ शये) अधितिष्ठामि ॥

उत्तर ॥

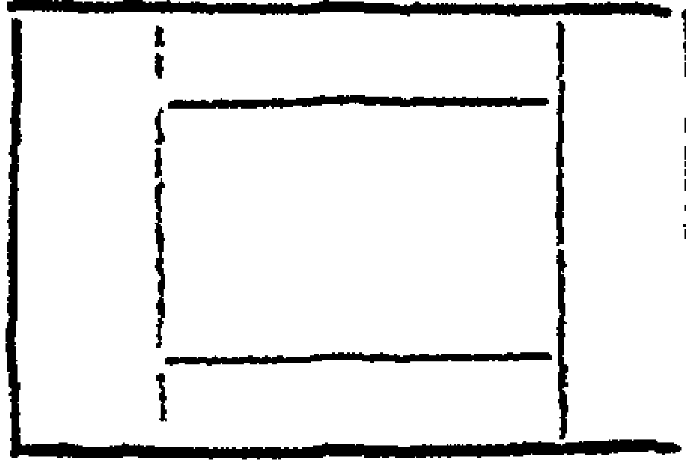
द्विपत्ता १

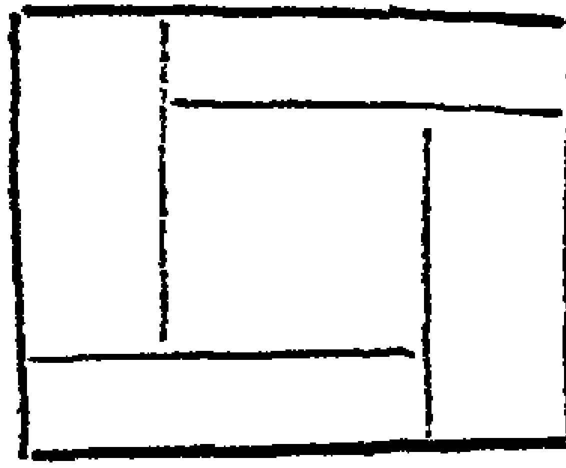
चतुष्पत्ता १

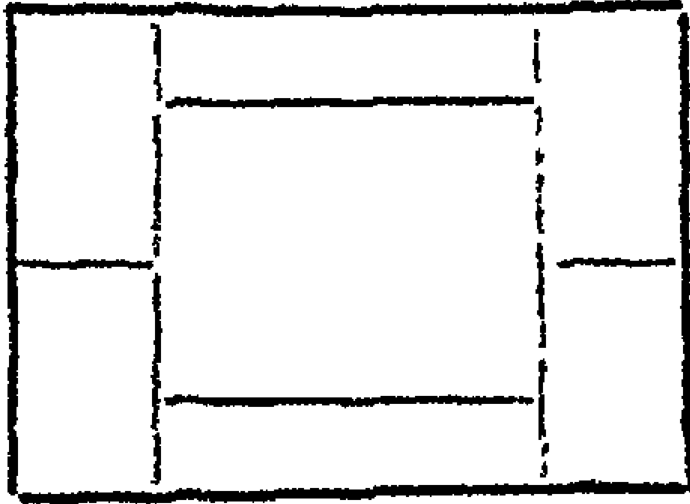
चतुष्पत्ता २

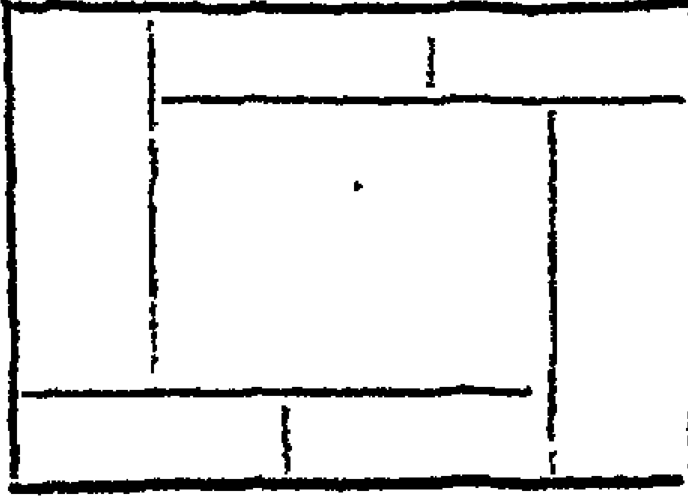
चतुष्पत्ता ३

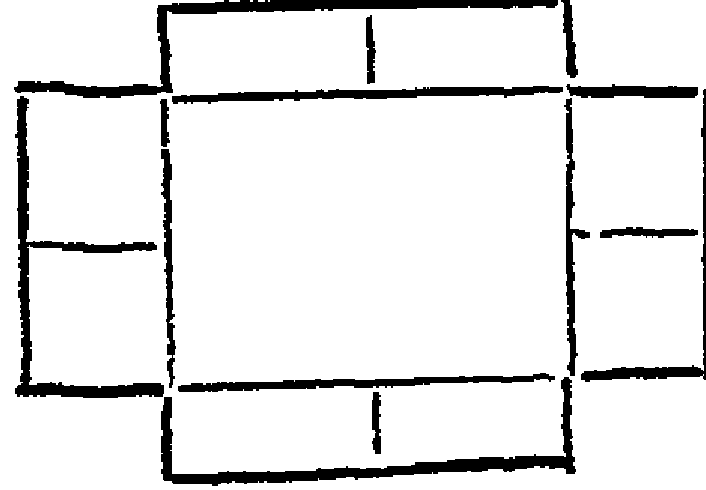
षट्पत्ता १

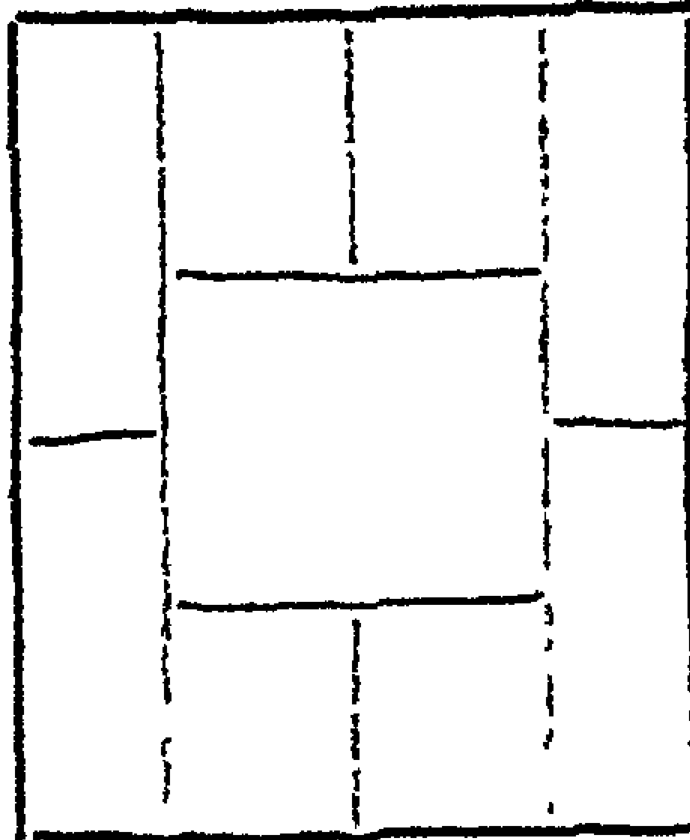
षट्पत्ता २

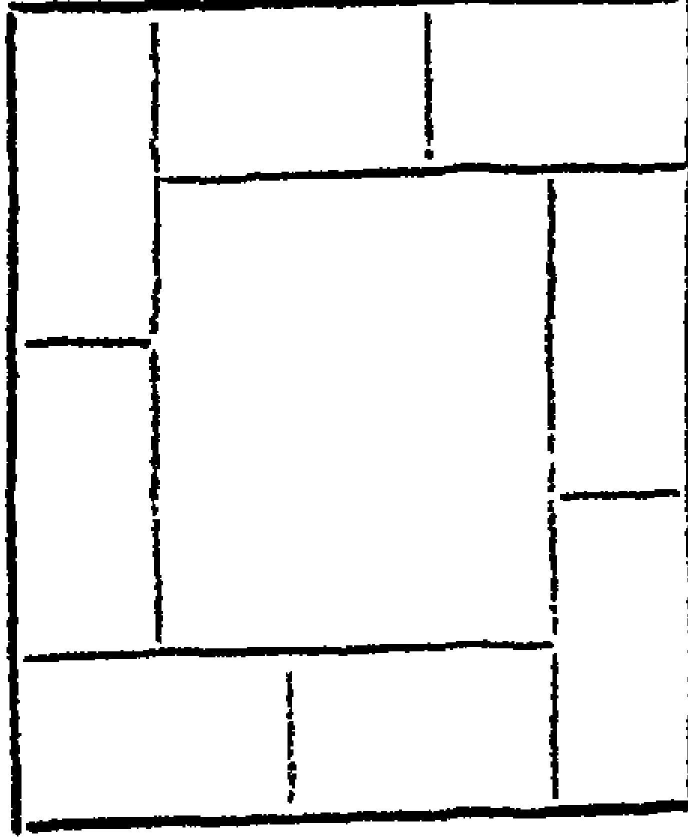
अष्टपत्ता १

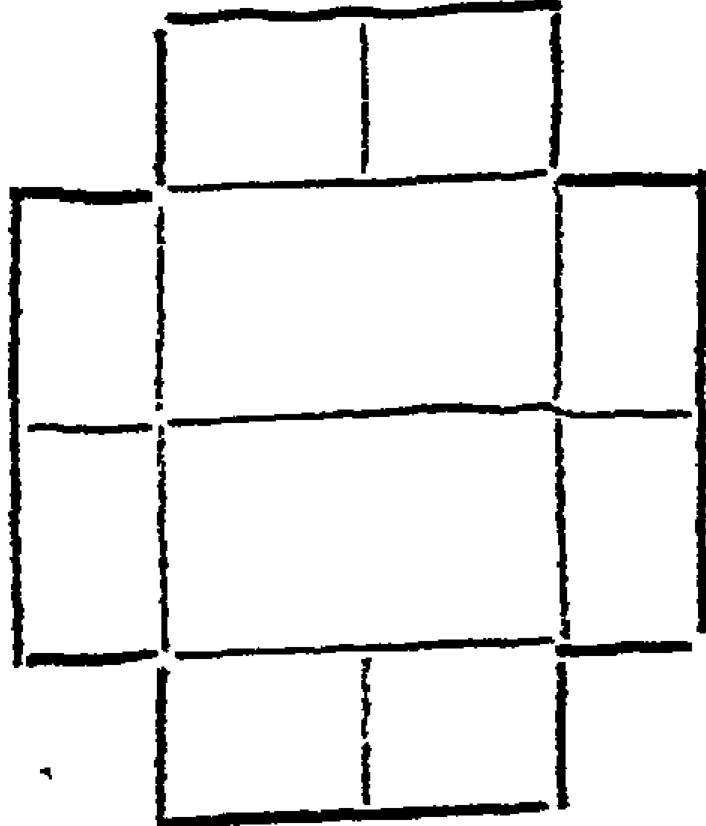
अष्टपत्ता २

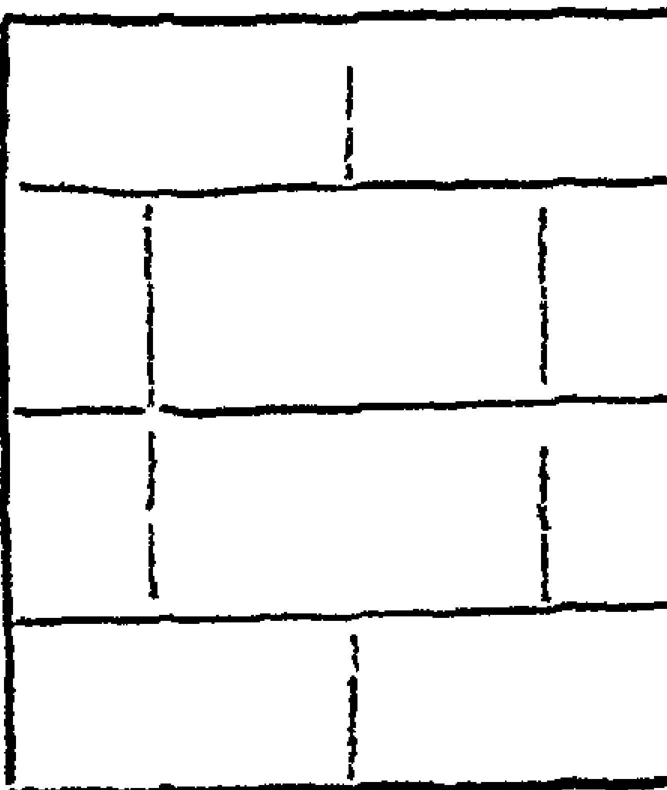
अष्टपत्ता ३

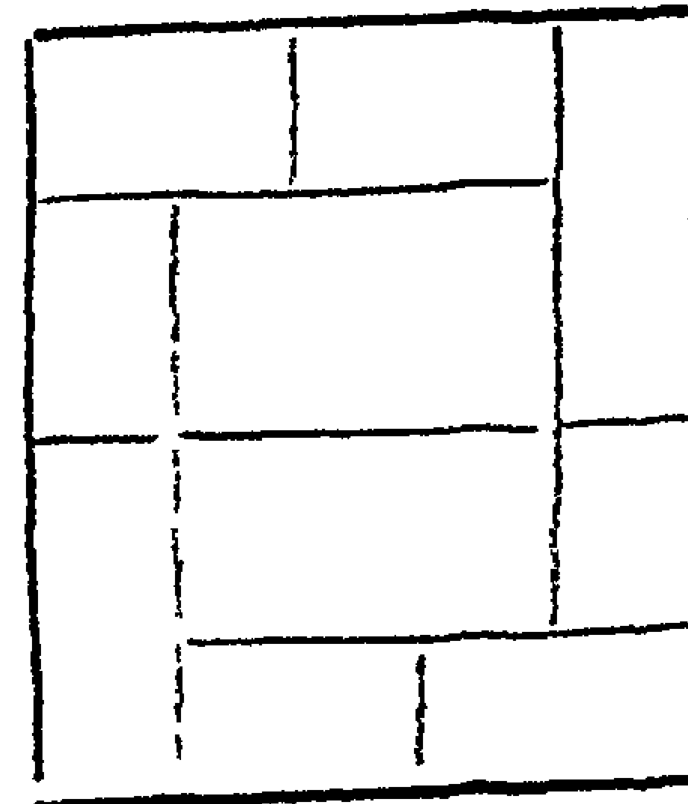
दशपत्ता १

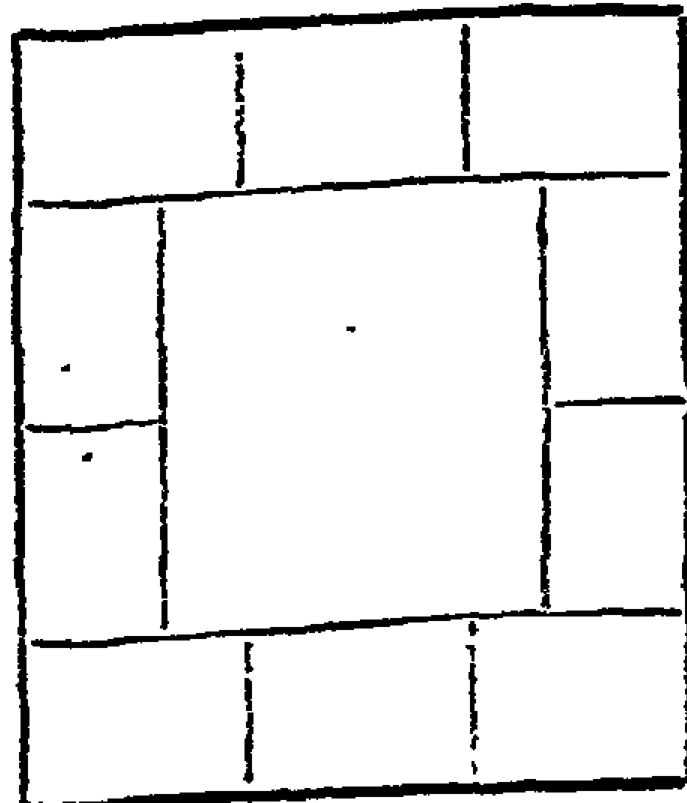
दशपत्ता २

दशपत्ता ३

दशपत्ता ४

प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् ।

अग्निर्ह्यन्तरापश्चर्तस्य प्रथमा द्वाः ॥ २२ ॥

प्रतीचीम् । त्वा । प्रतीचीनः । शाले । प्र । एमि । अहिंसतीम् ॥

अग्निः । हि । अन्तः । आपः । च । ऋतस्य । प्रथमा । द्वाः ॥२२॥

भाषार्थ—(शाले) हे शाला ! (प्रतीचीनः) [तेरे] सन्मुख चलता हुआ मैं (प्रतीचीम्) [मेरे] सन्मुख होती हुयी, (अहिंसतीम्) न पीड़ा देती हुयी (त्वा) तुझको (प्र एमि) अच्छे प्रकार प्राप्त होता हूं । (हि) निश्चय करके (अन्तः) [तेरे] भीतर (अग्निः) अग्नि [का घर] और (आपः) जल [का स्थान] (च) और (ऋतस्य) सत्य [के ध्यान] का (प्रथमा) पहिला (द्वाः) द्वार है ॥ २२ ॥

भावार्थ—जिस शाला में शिल्प आदि यज्ञों के लिये कार्यालय और सत्य असत्य विचारने के लिये वेद पठन स्थान होता है, वहां मनुष्य प्रसन्नता पूर्वक आते जाते हैं ॥ २२ ॥

इमा आपः प्र भराम्ययक्ष्मा यक्ष्मनाशनीः ।

गृहानुप प्र सीदाम्यमृतेन सहाग्निना ॥ २३ ॥

इमाः । आपः [= आ । अपः] । प्र । भरामि । अयक्ष्माः । यक्ष्म-नाशनीः ॥ गृहान् । उप । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अग्निना ॥ २३ ॥

२२—(प्रतीचीम्) अ० १ । २८ । २ । प्रत्यक्ष गच्छन्तीम् (त्वा) शालाम् (प्रतीचीनः) अ० ४ । ३२ । ६ । प्रत्यक्षं गच्छन् (अहिंसतीम्) अपीडयन्तीम् (अग्निः) अग्निस्थानम् (हि) निश्चयेन (अन्तः) मध्ये (आपः) जलस्थानम् (च) (ऋतस्य) सत्यस्य । वेदस्य (प्रथमा) मुख्या (द्वाः) द्वृ संवरणे-णिच्—विच् । द्वारम् ॥

भाषार्थ—(इमाः) इस (अयक्ष्माः) रोगरहित (यक्ष्मनाशनीः) रोग नाशक (अपः) जल को (प्र) अच्छे प्रकार (आ भरामि) मैं लाता हूं । (अमृतेन) मृत्यु से बचाने वाले अन्न, घृत, दुग्धादि सामग्री और (अग्निना सह) अग्नि के सहित (गृहान्) घरों में (उप=उपेत्य) आकर (प्र) अच्छे प्रकार (सीदामि) मैं बैठता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थ—गृहपति रोगों से बचने और स्वास्थ्य बढ़ाने के लिये अपने घरों में शुद्ध, जल, अग्नि आदि पदार्थों का सदा उचित प्रयोग करें ॥ २३ ॥

यह मन्त्र पहिले आ चुका है—अ० ३ । १२ । ९ ॥

मा नः पाशं प्रति मुचो गुरुर्भारो लघुर्भव ।
वधूमिव त्वा शाले यत्रकामं भरामसि ॥ २४ ॥

मा । नः । पाशम् । प्रति । मुचः । गुरुः । भारः । लघुः । भव ॥
वधूम्-इव । त्वा । शाले । यत्र-कामम् । भरामसि ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(शाले) हे शाला ! तू (नः) हमारे लिये [अपने] (पाशम्) बन्धन को (मा प्रति मुचः) मत कभी छोड़, (गुरुः) भारी (भारः) बोझ तू (लघुः) हलका (भव) हो जा, (वधूम् इव) वधू के समान (त्वा) तुझको (यत्रकामम्) जहां कामना हो वहां (भरामसि) हम पुष्ट करते हैं ॥ २४ ॥

भावार्थ—शिल्पी लोग शाला के जोड़ों को सुदृढ़ मिलावें, और अच्छे प्रकार लम्बी चौड़ी बनाकर सुखदायिनी करें, और कुलवधू के समान आवश्यकीय पदार्थों से उसको परिपूर्ण करें ॥ २४ ॥

यह मन्त्र स्वामी दयानन्दकृतसंस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

प्राच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः

२३—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ३ । १२ । ९ ॥

२४—(नः) अस्मभ्यम् (पाशम्) शालाबन्धनम् (मा प्रति मुचः) मा कदापि त्यज (गुरुः) गॄ शब्दे विज्ञापने-उ, उच्च । गुरुत्ववान् (भारः) गुरुत्वान् पदार्थः (लघुः) लाघवगुणान्वितः । मनोहरः (भव) (वधूम्) नवोढां भार्याम् (इव) यथा (त्वा) (शाले) (यत्रकामम्) यत्र कामना भवेत् तत्र (भरामसि) पोषयामः । दृढीकुर्मः ॥

स्वाहेयेभ्यः ॥ २५ ॥

प्राच्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । दे- वेभ्यः । स्वाहेयेभ्यः ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(प्राच्याः दिशः) पूर्व दिशा से (शालायाः) शाला की (महिम्ने) महिमा के लिये (नमः) अन्न हो, (स्वाह्येभ्यः) सुवाणी के योग्य (देवेभ्यः) कमनीय विद्वानों के लिये (स्वाहा) सुवाणी [वेदवाणी] हो ॥२५॥

मन्त्र २५ से ३१ तक स्वामिदयानन्दकृतसंस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में आये हैं ॥

दक्षिणाया दिशः० ॥ २६ ॥ दक्षिणायाः । दिशः । ० ॥२६॥

भाषार्थ—(दक्षिणायाः दिशः) दक्षिण दिशा से......म० २५ ॥२६॥

प्रतीच्या दिशः० ॥ २७ ॥ प्रतीच्याः । दिशः । ० ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(प्रतीच्याः दिशः) पश्चिम दिशा से......म०॥ २५ ॥ २७ ॥

उदीच्या दिशः० ॥ २८ ॥ उदीच्याः । दिशः । ० ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(उदीच्याः दिशः) उत्तर दिशा से......म० २५ ॥ २८ ॥

ध्रुवाया दिशः० ॥ २९ ॥ ध्रुवायाः । दिशः । ० ॥ २९ ॥

भाषार्थ—(ध्रुवायाः दिशः) नीचे वाली दिशा से......म० २५ ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वाया दिशः० ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वायाः । दिशः ।०॥ ३० ॥

२५—(प्राच्याः) अ० ३ । २६ । १ । पूर्वाया सकाशात् (दिशः) दिशायाः (शालायाः) गृहस्य (नमः) अन्नम्—निघ० २ । ७ । (महिम्ने) महत्त्वाय (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । सुवाणी । वेदवाणी (देवेभ्यः) कमनीयेभ्यो विद्वद्भ्यः (स्वाह्येभ्यः) तदर्हति । पा० ५ । १ । ६३ । स्वाहा—यत् । सुवाणीयोग्येभ्यः ॥

२६—(दक्षिणायाः) अ० ३ । २६ । २ । दक्षिणदिशासकाशात् ॥

२७—(प्रतीच्याः) अ० ३ । २६ । ३ । पश्चिमायाः सकाशात् ॥

२८—(उदीच्याः) अ० ३ । २६ । ४ । उत्तरस्याः सकाशात् ॥

२९—(ध्रुवायाः) अ० ३ । २६ । ४ । नीचस्थायाः सकाशात् ॥

भावार्थ—(ऊर्ध्वायाः दिशः) ऊपर वाली दिशा से......म० २५ ॥३०॥

दिशोदिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

दिशः-दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाह्येभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

भाषार्थ—(दिशोदिशः) प्रत्येक विदिशा से (शालायाः) शाला की (महिम्ने) महिमा के लिये (नमः) अन्न हो, (स्वाह्येभ्यः) सुवाणी के योग्य (देवेभ्यः) कमनीय विद्वानों के लिये (स्वाहा) सुवाणी [वेदवाणी] हो ॥३१॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि पूर्वादि सब दिशाओं से पुष्कल अन्न आदि पदार्थ संग्रह करके शाला में रक्खें जिस में विद्वान् लोग वेदों का विचार करते रहें ॥ २५—३१ ॥

सूक्तम् ४ ॥

१—२४ ॥ ऋषभो देवता ॥ १—५, ७, ९, १०, २२ त्रिष्टुप्; ६, २४ निचृज्जगती; ८ भुरिक् त्रिष्टुप्; ११, १३, १४, १६, १७, १९, २०, २३ अनुष्टुप्; १२, १५ भुरिगनुष्टुप्; १८ उपरिष्टाद् बृहती; २१ आस्तारपङ्क्तिः ॥

आत्मोन्नत्युपदेशः—आत्मा की उन्नति का उपदेश ॥

साहस्रस्त्वेष ऋषभः पयस्वान् विश्वा रूपाणि वक्षणासु बिभ्रत् । भद्रं दात्रे यजमानाय शिक्षन् बार्हस्पत्य उस्रियस्तन्तुमातान् ॥ १ ॥

साहस्रः । त्वेषः । ऋषभः । पयस्वान् । विश्वा । रूपाणि । वक्षणासु । बिभ्रत् ॥ भद्रम् । दात्रे । यजमानाय । शिक्षन् । बार्हस्पत्यः । उस्रियः । तन्तुम् । आ । अतान् ॥ १ ॥

३०—(ऊर्ध्वायाः) अ० ३ ।२६ । ६ । उपरिवर्तमानायाः सकाशात्......॥

३१—(दिशोदिशः) सर्वमध्यदिशासकाशात् । अन्यत् पूर्ववत्—म० २५ ॥

भाषार्थ—(साहस्रः) सहस्रों पराक्रम वाले, (त्वेषः) प्रकाशमान, (पयस्वान्) अन्नवान्, (विश्वा) सब (रूपाणि) रूपवान् द्रव्यों को (वक्षणासु) अपनी छाती के अवयवों में (बिभ्रत्) धारण करते हुये, (दात्रे) दानशील (यजमानाय) यजमान [देवपूजा, संयोग, वियोग व्यवहार में चतुर] के लिये (भद्रम्) कल्याण (शिक्षन्) करने की इच्छा करते हुये, (बार्हस्पत्यः) बृहस्पतियों [वेद रक्षक विद्वानों] से व्याख्या किये गये (उस्रियः) सब के निवास, (ऋषभः) सर्वव्यापक वा सर्वदर्शक [परमेश्वर] ने (तन्तुम्) विस्तृत [जगत् रूप तन्तु] को (आ अतान्) सब ओर फैलाया है ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रकाशस्वरूप, सर्वरचक, सर्वरक्षक, आदि गुणयुक्त परमेश्वर की उपासना करके आनन्द प्राप्त करें ॥ १ ॥

अपां यो अग्रे॑ प्रतिमा ब॒भूव॑ प्र॒भूः सर्व॑स्मै पृथि॒वीव॑ दे॒वी । पि॒ता व॒त्सानां॒ पति॑र॒घ्न्यानां॑ साह॒स्रे पोषे॒ अपि॑ नः कृणोतु ॥ २ ॥

अपाम् । यः । अग्रे॑ । प्र॒ति॒-मा । ब॒भूव॑ । प्र॒-भूः । सर्व॑स्मै । पृ॒थि॒वी-इ॑व । दे॒वी ॥ पि॒ता । व॒त्सानां॑म् । पतिः॑ । अ॒घ्न्याना॑म् । सा॒ह॒स्रे । पोषे॑ । अपि॑ । नः॒ । कृ॒णो॒तु॒ ॥ २ ॥

१—(साहस्रः) अण् च । पा० ५ । २ । १०३ । अण् मत्वर्थे । सहस्री । महापराक्रमवान् (त्वेषः) अ० ४ । १५ । ५ । दीप्यमानः (ऋषभः) अ० ३ । ६ । ४ । ऋष गतौ दर्शने च अभक् । ऋषिर्दर्शनात्—निरु० २ । ११ । सर्वव्यापकः । सर्वदर्शकः परमेश्वरः (पयस्वान्) अन्नवान्—निघ० २ । ७ (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) अ० १ । १ । १ । रूपवन्ति द्रव्याणि (बिभ्रत्) धारयन् (भद्रम्) कल्याणम् (दात्रे) दानशीलाय (यजमानाय) देवपूजकसंयोजकवियोजकाय (शिक्षन्) अ० ६ । ११४ । २ । शक्लृ शक्तौ—सनि, शतृ । शक्तुं निष्पादयितुमिच्छन् (बार्हस्पत्यः) दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् ण्यः । पा० ४ । १ । ८५ । बृहस्पति-ण्य । तेन प्रोक्तम् । पा० ४ । ३ । १०१ । इत्यर्थे । बृहस्पतिभिर्वेदरक्षकैर्विद्वद्भिः प्रकर्षेणोक्तो व्याख्यातः (उस्रियः) अ० ४ । २६ । ५ । वस निवासे-रक्, स्वार्थे घ । सर्वेषां निवासः (तन्तुम्) विस्तृतं जगद्रूपं सूत्रम् (आ) समन्तात् (अतान्) लुङि छान्दसं रूपम् । अतानीत् । विस्तारितवान् ॥

भाषार्थ—(यः) जो [ईश्वर] (अग्रे) पहिले ही पहिले (अपाम्) व्याप्त प्रजाओं की (प्रतिमा) प्रत्यक्ष मान करने वाली [सब जानने वाली] शक्ति और (सर्वस्मै) सब [जगत्] के लिये (देवी) दिव्य गुणवाली (पृथिवी इव) पृथिवी के समान (प्रभूः) समर्थ (बभूव) हुआ है, वह (वत्सानाम्) निवास करने वालों का (पिता) पालनकर्ता और (अघ्न्यानाम्) अहिंसकों [प्रजापतियों] का (पतिः) स्वामी [परमेश्वर] (साहस्रे) सहस्रों पराक्रम युक्त (पोषे) पोषण में (नः) हमें (अपि) अवश्य (कृणोतु) करे ॥२॥

भावार्थ—अनादि, अनन्त, सर्वपालक परमात्मा के उपासक पुरुष पुरुषार्थ पूर्वक सब प्रकार वृद्धि करते हैं ॥ २ ॥

पुमा॑नन्त॒र्वान्त्स्थवि॑रः पय॑स्वा॒न् वसोः॒ कब॑न्धमृष॒भो बि॑भर्ति। तमिन्द्रा॑य प॒थिभि॑र्दे॒व॒यानै॑र्हु॒तम॒ग्निर्व॑हतु जा॒तवे॑दाः ३

पुमा॑न् । अ॒न्तः-वा॒न् । स्थवि॑रः । पय॑स्वान् । वसोः॑ । कब॑न्धम् । ऋ॒ष॒भः । बि॒भ॒र्ति॒ ॥ तम् । इन्द्रा॑य । प॒थि-भिः॑ । दे॒व॒-यानैः॑ । हु॒तम् । अ॒ग्निः । व॒ह॒तु॒ । जा॒त-वे॑दाः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(पुमान्) रक्षा करनेवाला, (अन्तर्वान्) [सब को अपने]

२—(अपाम्) आपः, आप्ताः प्रजाः—दयानन्दभाष्ये यजु० ६ । २७ । व्याप्तानां प्रजानाम् (यः) ऋषभः परमेश्वरः (अग्रे) सृष्टेः प्राक् (प्रतिमा) प्रतिमीयतेऽनया, प्रति+माङ् माने—अ । प्रत्यक्षं मानकर्त्री सर्वज्ञात्री शक्तिः । परमेश्वरः (बभूव) (प्रभूः) अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३ । २ । ७८ । भू सत्तायाम्—क्विप् । समर्थः । (सर्वस्मै) सर्वजगद्धिताय (पृथिवी) (इव) (देवी) दिव्यगुणयुक्ता (पिता) पालकः (वत्सानाम्) वृतॄवदिवचिवसि० । उ० ३ । ६२ । वस निवासे—स । निवासशीलानाम् (पतिः) स्वामी (अघ्न्यानाम्) अ० ३ । ३० । १ । अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । नञ्+हन हिंसागत्योः—यक् । अहन्तॄणां प्रजापतीनाम् (साहस्रे) म० १ । महापराक्रमयुक्ते (पोषे) पोषणे । अभ्युदये (अपि) अवधारणे (नः) अस्मान् (कृणोतु) करोतु ॥

३—(पुमान्) अ० १ । ८ । १ । पा रक्षणे—डुमसुन् । रक्षकः (अन्तर्वान्)

भीतर रखने वाला, (स्थविरः) स्थिर स्वभाव [ब्रह्मा] (पयस्वान्) अन्नवान् (ऋषभः) सर्वव्यापक परमेश्वर (वसोः) निवास करने वाले [संसार] के (कबन्धम्) उदर को (बिभर्ति) भरता है। (तम् हुतम्) उस दाता) को (इन्द्राय) परम ऐश्वर्य के लिये (देवयानैः) विद्वानों के जाने योग्य (पथिभिः) मार्गों से (जातवेदाः) बड़े ज्ञान वाला (अग्निः) अग्नि [समान तेजस्वी पुरुष] (वहतु) प्राप्त करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो परमात्मा सब संसार में भीतर और बाहिर व्यापक होकर सबका पालन करता है, ज्ञानी पुरुष उसी की उपासना से ऐश्वर्य प्राप्त करते हैं ॥ ३ ॥

पिता वृत्सानां पतिरघ्न्यानामथो पिता महतां गर्गराणाम् । वृत्सो जरायु प्रतिधुक् पीयूषं आमिक्षा घृतं तद्वस्य रेतः ॥ ४ ॥

पिता । वृत्सानाम् । पतिः । अघ्न्यानाम् । अथो इति । पिता । महताम् । गर्गराणाम् ॥ वत्सः । जरायु । प्रति-धुक् । पीयूषः । आमिक्षा । घृतम् । तत् । ऊं इति । अस्य । रेतः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(वत्सानाम्) निवास करने वालों का (पिता) पालनकर्ता और (अघ्न्यानाम्) अहिंसकों [प्रजापतियों] का (पतिः) स्वामी (अथो)

अन्तर्—मतुप् । अन्तर्मध्ये सर्वं विद्यतेऽस्य सः (स्थविरः) अजिरशिशिरशिथिल० । उ० १ । ५३ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ—किरच्, धातोर्वुक्, ह्रस्वत्वं च । स्थिरः (पयस्वान्) अन्नवान् (वसोः) निवासशीलस्य संसारस्य (कबन्धम्) केन वायुना बध्यते, क+बन्ध बन्धने—घञ् । उदरम् (ऋषभः) म० १ । सर्वव्यापकः (बिभर्ति) भरति (तम्) ऋषभम् (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्राप्तये (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) विद्वद्भिर्गमनीयैः (हुतम्) हु दानादानादनेषु—क्विप्, तुक् च । दातारम् (अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी पुरुषः (वहतु) प्राप्नोतु (जातवेदाः) जातानि विद्यमानानि वेदांसि ज्ञानानि यस्य सः ॥

४—(अथो) अपि च (पिता) पालकः (महताम्) पूजनीयानाम् (गर्गराणाम्) अ० ४ । १५ । १२ । गॄ शब्दे-यङ्प्रत्ययः+रा दाने—क । गर्गस्य

और भी (महताम्) बड़े (गर्गराणाम्) उपदेश देनेवाले पुरुषों का (पिता) पिता [पालक परमेश्वर] है। (वत्सः) निवास, (जरायु) जेर [गर्भ की झिल्ली], (प्रतिधुक्) तुरन्त दुहा हुआ (पीयूषः) रुचिर दूध, (आमिक्षा) आमिक्षा [पकाये उष्ण दूध में दही मिलाने से उत्पन्न वस्तु], (घृतम्) घी (तत्) वह [पदार्थ समूह] (अस्य) इस [परमेश्वर] का (उ) ही (रेतः) वीर्य [सामर्थ्य] है ॥ ४ ॥

भावार्थ—संसार के भीतर संयोग वियोग से उत्पन्न सब पदार्थों का आदि कारण सर्वनियन्ता जगदीश्वर है ॥ ४ ॥

देवानां भाग उपनाह एषो३ऽपां रस ओषधीनां घृतस्य ।
सोमस्य भक्षमवृणीत शक्रो बृहन्नद्रिरभवद् यच्छरीरम् ॥५॥

देवानाम् । भागः । उप-नाहः । एषः । अपाम् । रसः । ओषधीनाम् । घृतस्य ॥ सोमस्य । भक्षम् । अवृणीत । शक्रः । बृहन् । अद्रिः । अभवत् । यत् । शरीरम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(एषः) यह [परमेश्वर] (देवानाम्) दिव्य गुणों का (भागः) ऐश्वर्यवान् (उपनाहः) नित्य सम्बन्धी, और (अपाम्) जलों का (ओषधीनाम्) ओषधियों [अन्न आदि पदार्थों] का और (घृतस्य) घृत का (रसः) रसरूप है। (शक्रः) उसी शक्तिमान् ने (सोमस्य) अमृत के (भक्षम्)

शब्दस्योपदेशस्य दातॄणां पुरुषाणाम् (वत्सः) निवासः (जरायु) अ० १ । ११ । ४ । उल्वम् (प्रतिधुक्) प्रति + दुह प्रपूरणे-क्विप् । प्रत्यग्रं सद्यो दुग्धः (पीयूषः) अ० ८ । ३ । १७ । पीय प्रीणने—ऊषन् । रुचिरं क्षीरम् (आमिक्षा) आ—मिष सेचने—सक् । आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद् दधियोगतः ।इत्यमरः १७ । २३ । दधिकूर्चिका (घृतम्) पक्वनवनीतम् (तत्) समूहजातम् (उ) एव (अस्य) ऋषभस्य । परमेश्वरस्य (रेतः) वीर्यम् । सामर्थ्यम् । अन्यद् यथा म० २॥

५—(देवानाम्) दिव्यगुणानाम् (भागः) भग-मतुबर्थे-अण् । भगवान् । ऐश्वर्यवान् (उपनाहः) नित्यसम्बन्धी (एषः) ऋषभः (अपाम्) जलानाम् (रसः) रसरूपः (ओषधीनाम्) अन्नादीनाम् (सोमस्य) अमृतस्य (भक्षम्) भोगम् (अवृणीत) स्वीकृतवान् (बृहन्) महान् (अद्रिः) अ० ५ । २० । १० ।

भोग को [हमारे लिये] (अवृणीत) स्वीकार किया है और (यत्) जो [उसका] (शरीरम्) शरीर [अस्तित्व] है, वह (बृहन्) बड़ा (अद्रिः) कोठार (अभवत्) हुआ है ॥ ५ ॥

भावार्थ—सर्व व्यापी परमेश्वर ने अपनी सत्ता से उपयोगी पदार्थों को उत्पन्न करके सब प्राणियों को अन्न आदि पदार्थ देकर पुष्ट किया है ॥ ५ ॥

सोमेन पूर्णं कलशं बिभर्षि त्वष्टा रूपाणां जनिता पशूनाम्। शिवास्ते सन्तु प्रजन्व इह या इमा न्य१स्मभ्यं स्वधिते यच्छ या अमूः ॥ ६ ॥

सोमेन। पूर्णम्। कलशम्। बिभर्षि। त्वष्टा। रूपाणाम्। जनिता। पशूनाम् ॥ शिवाः। ते। सन्तु। प्र-जन्वः। इह। याः। इमाः। नि। अस्मभ्यम्। स्व-धिते। यच्छ। याः। अमूः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(रूपाणाम्) सब रूपों का (त्वष्टा) बनाने वाला और (पशूनाम्) सब जीवों का (जनिता) उत्पन्न करने वाला तू (सोमेन) अमृत से (पूर्णम्) पूर्ण (कलशम्) कलस (बिभर्षि) धारण करता है। (स्वधिते) हे स्वयं धारण करने वाले! (ते) तेरी (प्रजन्वः) प्रजनन शक्तियां (इह) यहां पर (शिवाः) कल्याणी (सन्तु) होवें, (याः) जो प्रजनन शक्तियां (इमाः)

अद भक्षणे क्तिन्। भक्षणीयपदार्थानां राशिः (अभवत्) (यत्) (शरीरम्) अस्तित्वम् ॥

६—(सोमेन) अमृतेन (पूर्णम्) पूरितम् (कलशम्) अ० ३। १२। ७। पात्रम् (बिभर्षि) धरसि (त्वष्टा) अ० २। ५। ६। विश्वकर्मा (रूपाणाम्) रूपवताम् (जनिता) जनयिता (पशूनाम्) अ० ३। २८। १। पशवोव्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च—निरु० ११। २६। जीवानाम् (शिवाः) कल्याण्यः (ते) तव (सन्तु) (प्रजन्वः) कृषिचमितनि०। उ० १। ८०। जन जनने—ऊः स्त्रियाम्। प्रजननशक्तयः (इह) अत्र संसारे (याः) प्रजननशक्तयः (इमाः) समीप-

यह हैं और (याः) जो (अमूः) वे हैं [उन सब को] (अस्मभ्यम्) हमें (नि) नियम पूर्वक (यच्छ) दान कर ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर के महान् उपकारों को विचार कर पुरुषार्थ पूर्वक संसार के समीपस्थ और दूरस्थ पदार्थों को उपयोगी बनावें ॥ ६ ॥

आज्यं बिभर्ति घृतमस्य रेतः साहस्रः पोषस्तमु यज्ञमाहुः । इन्द्रस्य रूपमृषभो वसानः सो अस्मान् देवाः शिव ऐतु दत्तः ॥ ७ ॥

आज्यम् । बिभर्ति । घृतम् । अस्य । रेतः । साहस्रः । पोषः । तम् । ऊं इति । यज्ञम् । आहुः ॥ इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । वसानः । सः । अस्मान् । देवाः । शिवः । आ-एतु । दत्तः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(अस्य) इस [परमेश्वर] का (घृतम्) प्रकाश युक्त (रेतः) सामर्थ्य (आज्यम्) सब उपाय (बिभर्ति) धारण करता है, (साहस्रः) वह सहस्रों पराक्रम युक्त (पोषः) पोषक है, (तम् उ) उसको ही (यज्ञम्) यज्ञ [संयोजक वियोजक] (आहुः) कहते हैं। (देवाः) हे विद्वान् लोगो! (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य का (रूपम्) रूप (वसानः) धारण करता हुआ (शिवः) मङ्गलकारी, (दत्तः) दिया हुआ [हृदय में रक्खा गया] (सः) वह (ऋषभः)

वर्तिभ्यः (नि) नियमेन (अस्मभ्यम्) पुरुषार्थिभ्यः (स्वधिते) स्व+धि धारणे, यद्वा डु धाञ् धारणे-क्विप्। स्वधितिः...स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते—निरु० १४।१३। स्वधितिर्वज्रनाम—निघ० २।२०। हे स्वयं धारक परमेश्वर (यच्छ) देहि (याः) (अमूः) दूरवर्तिभ्यः ॥

७—(आज्यम्) अ० ६।२।१। सर्वोपायम् (बिभर्ति) धरति (घृतम्) दीप्तम् (अस्य) ऋषभस्य (रेतः) सामर्थ्यम् (साहस्रः) म० १। सहस्रपराक्रमयुक्तः (पोषः) पोषकः (तम्) (उ) निश्चयेन (यज्ञम्) संयोजकवियोजकम् (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (इन्द्रस्य) ऐश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम् (ऋषभः) म० १। सर्वदर्शकः (वसानः) धारयन् (सः) अस्मान्) पुरुषार्थिनः (देवाः) हे विद्वांसः (शिवः) मङ्गलकारी (आ एतु) सम्यक् प्राप्नोतु (दत्तः) आत्मनि रक्षिता ॥

सर्वदर्शक परमेश्वर (अस्मान्) हम लोगों को (आ एतु) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्वपोषक परमेश्वर का आश्रय लेकर सर्वदा पुरुषार्थ करें ॥ ७ ॥

इन्द्रस्यौजो वरुणस्य बाहू अश्विनोरंसौ मरुतामियं ककुत्। बृहस्पतिं संभृतमेतमाहुर्ये धीरासः कवयो ये मनीषिणः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य। ओजः। वरुणस्य। बाहू इति। अश्विनोः। अंसौ। मरुताम्। इयम्। ककुत् ॥ बृहस्पतिम्। सम्-भृतम्। एतम्। आहुः। ये। धीरासः। कवयः। ये। मनीषिणः ॥८॥

भाषार्थ—(इन्द्रस्य) सूर्य का (ओजः) बल, (वरुणस्य) जल का (बाहू) दो भुजा [समान], (अश्विनोः) दिन और रात का (अंसौ) दो कन्धों [समान) और (मरुताम्) प्राण अपान आदि पवनों की (इयम्) यह (ककुत्) सुख का शब्द करने वाली शक्ति [वह परमेश्वर है]। (एतम्) इसी को (बृहस्पतिम्) बड़े बड़े लोकों का स्वामी (संभृतम्) यथावत् पोषणकर्ता (आहुः) वे बताते हैं, (ये) जो (धीरासः) धीर (कवयः) बुद्धिमान् और (ये) जो (मनीषिणः) मन की गति वाले हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—वह परमेश्वर सब जगत् का आश्रय दाता है, उसको तत्त्वदर्शी लोग पहिचान कर आनन्द पाते हैं ॥ ८ ॥

८—(इन्द्रस्य) सूर्यस्य (ओजः) बलम् (वरुणस्य) जलस्य (बाहू) भुजौ यथा (अश्विनोः) अ० २। २९। ६। अहोरात्रयोः—निरु० १२। १। (अंसौ) अम गतौ—स। स्कन्धौ यथा (मरुताम्) अ० १। २०। १। प्राणापानादिवायूनाम् (इयम्) (ककुत्) कं सुखं कौति, क+कु शब्दे—क्विप्, तुक्। सुखस्य शब्दयित्री शक्तिः (बृहस्पतिम्) बृहतां लोकानां स्वामिनम् (संभृतम्) क्विवन्तः। संभर्तारम् (एतम्) ऋषभम् (आहुः) कथयन्ति (ये) (धीरासः) धीमन्तः (कवयः) मेधाविनः (ये) (मनीषिणः) अ० ३। ५। ६। मनस्+षा—इनि। मनसो गतियुक्ताः ॥

दैवीर्विशः पयस्वाना तनोषि त्वामिन्द्रं त्वां सरस्वन्तमाहुः । सहस्रं स एकमुखा ददाति यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ ९ ॥

दैवीः । विशः । पयस्वान् । आ । तनोषि । त्वाम् । इन्द्रम् । त्वाम् । सरस्वन्तम् । आहुः ॥ सहस्रम् । सः । एक-मुखाः । ददाति । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् । आ-जुहोति ॥ ९ ॥

भाषार्थ–(पयस्वान्) अन्नवान् तू (दैवीः) दिव्यगुण वाली (विशः) प्रजाओं को (आ) सब ओर (तनोषि) फैलाता है, (त्वाम्) तुझको (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्यवान्, (त्वाम्) तुझको (सरस्वन्तम्) महाज्ञानवान् (आहुः) वे कहते हैं। (सः) वह [ब्राह्मण] (सहस्रम्) सहस्र (एकमुखाः) एक [परमेश्वर] में मुख [मुख्यता] रखनेवाली [विद्याओं] को (ददाति) देता है, (यः) जो (ब्राह्मणे) वेदज्ञान में (ऋषभम्) सर्वदर्शक परमेश्वर को (आजुहोति) सब ओर से ग्रहण करता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—सर्वपोषक सर्वज्ञ परमात्मा के ज्ञान से ब्राह्मण वेदद्वारा अनेक विज्ञानों का उपदेश करता है ॥ ९ ॥

बृहस्पतिः सविता ते वयो दधौ त्वष्टुर्वायोः पर्यात्मा त आभृतः । अन्तरिक्षे मनसा त्वा जुहोमि बर्हिष्टे द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ १० ॥ (९)

बृहस्पतिः । सविता । ते । वयः । दधौ । त्वष्टुः । वायोः ।

९—(दैवीः) दिव्यगुणयुक्ताः (विशः) प्रजाः (पयस्वान्) अन्नवान् (आ) समन्तात् (तनोषि) विस्तारयसि (त्वाम्) (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (त्वाम्) (सरस्वन्तम्) सरांसि विज्ञानानि यस्य तम् (आहुः) (सहस्रम्) बहुप्रकारम् (एकमुखाः) एकस्मिन् परमेश्वरे मुखं प्रधानत्वं यासां ता विद्याः (ददाति) यः (ब्राह्मणे) ब्रह्मन्—अण् । ब्रह्मणो वेदस्य ज्ञाने (ऋषभम्) म० १ । सर्वदर्शकं परमेश्वरम् (आजुहोति) समन्तादादत्ते । स्वीकरोति ॥

परि । आत्मा । ते । आ-भृतः ॥ अन्तरिक्षे । मनसा । त्वा । जुहोमि । बर्हिः । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥ १० ॥ (८)

भाषार्थ—[हे मनुष्य !] (बृहस्पतिः) सब लोकों के स्वामी (सविता) सर्वप्रेरक परमेश्वर ने (ते) तेरे लिये (वयः) अन्न [वा बल] (दधौ) दिया है, (त्वष्टुः) उसी विश्वकर्मा (वायोः) सर्वव्यापक परमेश्वर से (ते) तेरा (आत्मा) आत्मा (परि) सब ओर (आभृतः) पुष्ट किया गया है। (अन्तरिक्षे) सब में दीखते हुये परमेश्वर के बीच (त्वा) तुझ को (मनसा) विज्ञान से (जुहोमि) मैं ग्रहण करता हूं, (उभे) दोनों (द्यावा-पृथिवी) सूर्य और भूमि (ते) तेरे लिये (बर्हिः) वृद्धि (स्ताम्) होवें ॥ १०॥

भावार्थ—जो मनुष्य सर्वनियन्ता परमेश्वर को सब स्थानों में साक्षात् करते हैं, वे सर्वदा वृद्धि करते रहते हैं ॥ १० ॥

य इन्द्र इव देवेषु गोष्वेति विवावदत् ।
तस्य ऋषभस्याङ्गानि ब्रह्मा सं स्तौतु भद्रया ॥ ११ ॥

यः । इन्द्रः-इव । देवेषु । गोषु । एति । वि-वावदत् ॥ तस्य । ऋषभस्य । अङ्गानि । ब्रह्मा । सम् । स्तौतु । भद्रया ॥११॥

भाषार्थ—(इन्द्र इव) बड़े ऐश्वर्यवान् पुरुष के समान (देवेषु)

१०—(बृहस्पतिः) बृहतां लोकानां पालकः (सविता) सर्वप्रेरकः परमेश्वरः (ते) तुभ्यं मनुष्याय (वयः) अन्नम् । बलम् (दधौ) ददौ (त्वष्टुः) विश्वकर्मणः सकाशात् (वायोः) सर्वव्यापकात् परमेश्वरात् (परि) सर्वतः (आत्मा) आत्मबलम् (ते) तव (आभृतः) सम्यक् पोषितः (अन्तरिक्षे) अ० १ । ३० । ३ । सर्वमध्ये दृश्यमाने परमेश्वरे (मनसा) विज्ञानेन (त्वा) मनुष्यम् (जुहोमि) गृह्णामि (बर्हिः) अ० ५ । २२ । १ । वृद्धिः । वृद्धिकारणम् (ते) तुभ्यम् (द्यावापृथिवी) सूर्यभूलोकौ (उभे) द्वे (स्ताम्) भवताम् ॥

११—(यः) ऋषभः । परमेश्वरः (इन्द्रः) प्रतापी मनुष्यः (देवेषु)

विद्वानों के बीच, (यः) जो [परमेश्वर] (विवावदत्) अनेक प्रकार बोलता हुआ (गोषु) भूमि आदि लोकों में (एति) चलता है। (तस्य) उस (ऋषभस्य) सर्वव्यापक के (अङ्गानि) अङ्गों को (ब्रह्मा) ब्रह्मा [चारो वेद जानने वाला विद्वान्] (भद्रया) कल्याणी रीति से (सम्) भले प्रकार (स्तौतु) सत्कार से वर्णन करे ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो परमेश्वर वेद द्वारा अनेक नियमों का उपदेश करता हुआ सर्वलोक नियन्ता है, विद्वान् पुरुष उसके गुणों की महिमा को यथावत् जाने ॥११॥

पार्श्वे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनुवृजौ ।
अष्ठीवन्तावब्रवीन्मित्रो ममैतौ केवलाविति ॥ १२ ॥

पार्श्वे इति । आस्ताम् । अनु-मत्याः । भगस्य । आस्ताम् । अनु-वृजौ ॥ अष्ठीवन्तौ । अब्रवीत् । मित्रः । मम । एतौ । केवलौ । इति ॥ १२ ॥

भाषार्थ—[परमेश्वर की] (पार्श्वे) दोनों कांखें [कक्षायें] (अनुमत्याः) अनुकूल बुद्धि की (आस्ताम्) थीं, (अनुवृजौ) [उसकी] दोनों कोखें (भगस्य) ऐश्वर्य की (आस्ताम्) थीं। (अष्ठीवन्तौ) [उसके] दोनों घुटनों को (मित्रः) प्राण ने (अब्रवीत्) बतलाया, " (एतौ) यह दोनों (केवलौ) केवल (मम) मेरे हैं, (इति) बस" ॥ १२ ॥

विद्वत्सु (गोषु) गौः पृथिवी—निघ० १ । १ । पृथिव्यादिलोकेषु (एति) गच्छति। व्याप्नोति (विवावदत्) वि+वद व्यक्तायां वाचि यङ्लुकि—शतृ । अनेकप्रकारेण प्रवदन् सन् (तस्य) (ऋषभस्य) म० १। सर्वव्यापकस्य (अङ्गानि) गुणावयवान् (ब्रह्मा) चतुर्वेदज्ञो विद्वान् (सम्) सम्यक् (स्तौतु) अर्चतु—निघ० ३ । १४ (भद्रया) कल्याण्या रीत्या ॥

१२—(पार्श्वे) अ० २ । ३३ । ३ । कक्षयोरधोभागौ (आस्ताम्) अभवताम् (अनुमत्याः) अ० २ । २६ । २ । अनुकूलबुद्धेः (भगस्य) ऐश्वर्यस्य (आस्ताम्) (अनुवृजौ) वृजी वर्जने आच्छादने च—क्विप् । कुक्षिवाम—दक्षिणभागौ (अष्ठीवन्तौ) अ० २ । ३३ । ५ । जानुभागौ (अब्रवीत्) अकथयत् (मित्रः) प्रेरकःप्राणः (मम) (एतौ) केवलौ) निश्चितौ । (इतिं) वाक्यसमाप्तौ ॥

भावार्थ—अलङ्कार से निराकार परमेश्वर में मनुष्य आदि के आकार की कल्पना करके उसके गुणों का वर्णन है। वह जगदीश्वर सर्वथा अनुकूल बुद्धि वाला परम ऐश्वर्यवान् और प्राण आदि का चलाने वाला है ॥ १२ ॥

भसदा॑सीदादि॒त्यानां॒ श्रोणी॑ आस्तां बृह॒स्पतेः॑ ।
पुच्छं॒ वात॑स्य दे॒वस्य॒ तेन॑ धूनोत्योष॑धीः ॥ १३ ॥

भसत् । आसी॒त् । आ॒दि॒त्याना॑म् । श्रोणी॒ इति॑ । आ॒स्ता॒म् । बृहस्पतेः॑ ॥ पुच्छ॑म् । वात॑स्य । दे॒वस्य॑ । तेन॑ । धू॒नो॒ति॒ । ओष॑धीः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(भसत्) [परमेश्वर की] पेड़ू (आदित्यानाम्) अनेक सूर्यलोकों की (आसीत्) थी, [उसके] (श्रोणी) दोनों कूल्हे (बृहस्पतेः) बृहस्पति लोक के (आस्ताम्) थे। [उसकी] (पुच्छम्) पूंछ (देवस्य) गतिमान् (वातस्य) वायु की [थी], (तेन) उससे (ओषधीः) ओषधियों को (धूनोति) वह हिलाता है ॥ १३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में परमेश्वर को पूंछ वाले पक्षी पशु आदि के समान माना है। उस परमेश्वर में अनन्त सूर्य और बृहस्पति आदि लोक और वायु मण्डल रह कर उसी की शक्ति से चलते हैं ॥ १३ ॥

गुदा॑ आसन्त्सिनीवा॒ल्याः सू॒र्याया॒स्त्वच॑मब्रुवन् ।
उ॒त्था॒तुर॑ब्रुवन् प॒द ऋ॑ष॒भं यदक॑ल्पयन् ॥ १४ ॥

गु॒दाः॑ । आ॒स॒न् । सि॒नी॒वा॒ल्याः । सू॒र्या॒याः॑ । त्वच॑म् । अ॒ब्रु॒व॒न् ॥ उ॒त्था॒तुः । अ॒ब्रु॒व॒न् । प॒दः । ऋ॒ष॒भम् । यत् । अक॑ल्पयन् ॥ १४ ॥

१३—(भसत्) अ० ४। १४। ८। नाभितलभागः (आसीत्) (आदित्यानाम्) सूर्याणाम् (श्रोणी) अ० २। ३३। ५। नितम्बौ (आस्ताम्) (बृहस्पतेः) बृहस्पतिलोकस्य (पुच्छम्) अ० ७। ५६। ६। लाङ्गूलम् (वातस्य) पवनस्य (देवस्य) गतिमतः (तेन) (पुच्छेन) (धूनोति) कम्पयति (ओषधीः) अन्नादिपदार्थान् ॥

भाषार्थ—[परमेश्वर की] (गुदाः) गुदा की नाड़ियां (सिनीवाल्याः) चौदस के साथ मिली हुई अमावस की (आसन्) थीं, [उसकी] (त्वचम्) त्वचा को (सूर्यायाः) सूर्य की धूप का (अब्रुवन्) उन्होंने बतलाया। (पदः) [उसके] पैरों को (उत्थातुः) उठने वाले [उत्साही पुरुष] का (अब्रुवन्) उन्होंने बतलाया, (यत्) जब (ऋषभम्) सर्वव्यापक परमेश्वर को (अकल्पयन्) उन्होंने कल्पना से माना ॥ १४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर अन्धकार और प्रकाश का जतानेवाला और पुरुषार्थियों को चलाने वाला है, ऐसा विद्वान् लोग समझते हैं [चौदस के साथ मिली अमावस में प्रकाश थोड़ा और अन्धकार अधिक होता है] ॥ १४ ॥

क्रोड आसीज्जामिशंसस्य सोमस्य कलशो धृतः ।
देवाः संगत्य यत् सर्व ऋषभं व्यकल्पयन् ॥ १५ ॥

क्रोडः। आसीत्। जामि-शंसस्य। सोमस्य। कलशः। धृतः॥
देवाः। सम्-गत्य। यत्। सर्वे। ऋषभम्। वि-अकल्पयन् १५

भाषार्थ—[परमेश्वर की] (क्रोडः) गोद (जामिशंसस्य) ज्ञानियों

१४—(गुदाः) अ० २। ३३। ४। मलत्यागनाड्यः (आसन्) (सिनीवाल्याः) अ० २। २६। २। सिन्या शुक्लया चन्द्रकलया वल्यते मिश्र्यते या सा सिनीवाली। सिनी+वल मिश्रणे—घञ्, ङीष्। चतुर्दशीयुक्ताया अमावास्यायाः। सिनीवाली कुहुरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वामावस्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते—निरु० ११। ३१। सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः—इत्यमरः ४। ९ (सूर्यायाः) राजसूयसूर्य०। पा० ३। १। ११४। सृ गतौ यद्वा षू प्रेरणे निपातनात् क्यपि रूपसिद्धिः, टाप्। सूर्या वाङ्नाम—निघ०। १। ११। पदनाम—निघ० ५। ६। सूर्या सूर्यस्य पत्नी—निरु० १२। ७। सूर्यदीप्तेः (अब्रुवन्) अकथयन् (उत्थातुः) उत्थानशीलस्य। उत्साहिनः पुरुषस्य (पदः) पद गतौ—क्विप्। पादान् (ऋषभम्) म० १। सर्वव्यापकं परमेश्वरम् (यत्) यदा (अकल्पयन्) अ० ६। १०९। १। कल्पितवन्तः। कल्पनया ज्ञातवन्तः ॥

१५—(क्रोडः) क्रुड बाल्ये—घञ्। अङ्कः। वक्षः (आसीत्) (जामिशं-

में प्रशंसा वाले पुरुष की (आसीत्) थी, [उसका] (कलशः) कलस [जल-पात्र] (सोमस्य) अमृत का (धृतः) धरा हुआ [था] । (यत्) जब (सर्वे) सब (देवाः) विद्वानों ने (संगत्य) मिलकर (ऋषभम्) सर्वदर्शक परमेश्वर को (व्यकल्पयन्) विविध प्रकार कल्पना से माना ॥ १५ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग निश्चय करके मानते हैं कि परमेश्वर विद्वानों का आश्रय और अमृतस्वरूप है ॥ १५ ॥

ते कुष्ठिकाः सरमायै कूर्मेभ्यो अदधुः शफान् ।
ऊबध्यमस्य कीटेभ्यः श्ववर्तेभ्यो अधारयन् ॥ १६ ॥

ते । कुष्ठिकाः । सरमायै । कूर्मेभ्यः । अदधुः । शफान् ॥ ऊबध्यम् । अस्य । कीटेभ्यः । श्व-वर्तेभ्यः । अधारयन् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(ते) उन्हों ने [ऋषियों ने] (कुष्ठिकाः) [पदार्थों को] बाहिर निकालने [चुराने] की प्रकृतियां (सरमायै) सरक सरक कर चलने वाली कुतिया को, और (शफान्) हिंसक स्वभाव (कूर्मेभ्यः) हिंसा करने

सस्य) नियो मिः । उ० ४ । ४३ । या गतौ यद्वा ज्ञा ज्ञाने—मि, आदेजत्वम् । शंसु हिंसागत्योः—अप्रत्ययः, टाप् । ज्ञातृषु विद्वत्सु शंसा प्रशंसा यस्य तस्य (सोमस्य) अमृतस्य (कलशः) जलपात्रम् (धृतः) स्थापितः (देवाः) विद्वांसः (संगत्य) मिलित्वा (यत्) यदा (सर्वे) (ऋषभम्) (व्यकल्पयन्) विविधं कल्पितवन्तः ॥

१६—(ते) ऋषयः (कुष्ठिकाः) कुष्ठ-कन् स्वार्थे, टाप् । प्रत्ययस्थात् कात पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । पा० ७ । ३ । ४४ । अत इत्त्वम् । निष्कर्षणस्य बहिष्करणस्य प्रकृतीः (सरमायै) कलिकर्द्योरमः । उ० ४ । ८४ । सृ गतौ—अमप्रत्ययः, टाप् । सरमा पदनाम्-निघ० ५ । ५ । सरमा सरणात्-निरु० ११ । २४ । श्वा काक इति कुत्सायाम्-निरु० ३ । १८ । सरणशीलायै कुक्कुर्यै (कूर्मेभ्यः) इषियुधीन्धि० । उ० १ । १४५ । डु कृञ् करणे कृञ् हिंसायां वा—मक्, ऊत्त्वं च । यद्वा । अर्त्तेरूच्च । उ० ४४ । ४ । ऋ गतौ—मि, ऊत् । के देहे जले वा ऊर्मिर्वेगो यस्य स कूर्मः । शरीरस्थो वायुः । कच्छपः । सृष्टिकर्त्ता "परमेश्वरो यथा, परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म इति संज्ञा"-दयानन्दकृता ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृष्ठे २८१ । हिंसकेभ्यः कच्छपेभ्यः (अदधुः) दत्तवन्तः (शफान्) शम शान्तौ हिंसायां च—

वाले वा जल में धसजाने वाले कछुओं को (अदधुः) दीये । (अस्य) उसका (ऊवध्यम्) कुपचा अन्न (श्ववर्तेभ्यः) कुत्तों [वा मृतक देहों में] रहने वाले (कीटेभ्यः) कीड़ों को (अधारयन्) उन्होंने रक्खा ॥ १६ ॥

भावार्थ—ऋषियों ने निश्चय किया है कि कुतिये, कुत्ते, कछुये, कीट आदि जो हिंसक योनियां हैं, वे ईश्वर नियमसे परपदार्थ हरने वाले प्राणियों के दुष्कर्मों के फल हैं ॥ १६ ॥

शृङ्गाभ्यां रक्षं ऋषत्यवर्तिं हन्ति चक्षुषा ।
शृणोति भद्रं कर्णाभ्यां गवां यः पतिरघ्न्यः ॥ १७

शृङ्गाभ्याम् । रक्षः । ऋषति । अवर्तिम् । हन्ति । चक्षुषा ॥
शृणोति । भद्रम् । कर्णाभ्याम् । गवाम् । यः । पतिः । अघ्न्यः १७

भाषार्थ—[वह परमेश्वर] (शृङ्गाभ्याम्) दो प्रधानताओं [प्रजापालन और शत्रुनाशन] से (रक्षः) राक्षस [विघ्न] को (ऋषति) हटाता है, (चक्षुषा) नेत्र से (अवर्तिम्) निर्जीविका (हन्ति) नाश करता है । (कर्णाभ्याम्) दोनों कानों से (भद्रम्) कल्याण (शृणोति) सुनता है, (यः) जो (अघ्न्यः) अहिंसक प्रजापति (गवाम्) सब लोकों का (पतिः) स्वामी है ॥ १७ ॥

भावार्थ—सर्वद्रष्टा, सर्वश्रोता परमेश्वर सब क्लेशों का नाश करके अपने भक्तों को आनन्द देता है ॥ १७ ॥

अच्, मस्य फः पृषोदरादित्वात् । शम्नातिर्वधकर्मा—निघ० २ । १९ । हिंसकस्वभावान् (ऊवध्यम्) दुर्+वध संयमने=बन्धने-यत्, पृषोदरादित्वाद्दकारलोपे ऊत्वम् । दुर्वध्यं दुर्बन्धनीयं दुःखेन पचनीयम् । अजीर्णमन्नम् (अस्य) ऋषभस्य (कीटेभ्यः) कीट बन्धे वर्णे च—अच् । कृमिजातिभ्यः (श्ववर्तेभ्यः) श्वन् शव वा+वृतु वर्तने—घञ् । श्वसु कुक्कुरेषु शवेषु मृत देहेषु वा वर्त्तमानेभ्यः (अधारयन्) धारितवन्तः ॥

१७—(शृङ्गाभ्याम्) अ० ८ । ३ । २४ । प्रधान्याभ्यां प्रजापालनशत्रुनाशनाभ्याम् (रक्षः) राक्षसम् । विघ्नम् (ऋषति) रिषति । हिनस्ति । निर्गमयति (अवर्तिम्) निर्जीविकाम् (हन्ति) नाशयति (चक्षुषा) दृष्ट्या (शृणोति) (भद्रम्) कल्याणम् (कर्णाभ्याम्) श्रोत्राभ्याम् (गवाम्) पृथिव्यादिलोकानाम् (यः) परमेश्वरः (पतिः) स्वामी (अघ्न्यः) अहिंसकः । प्रजापतिः ॥

शतयाजं स यजते नैनं दुन्वन्त्यग्नयः । जिन्वन्ति वि-
श्वे तं देवा यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ १८ ॥

शत-याजम् । सः । यजते । न । एनम् । दुन्वन्ति । अग्नयः ॥
जिन्वन्ति । विश्वे । तम् । देवाः । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् ।
आ-जुहोति ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (ब्राह्मणः) ब्राह्मण [परमेश्वर और वेद जानने वाला] (ऋषभम्) श्रेष्ठ परमात्मा को (आजुहोति) अच्छे प्रकार प्रसन्न करता है, (सः) वह (शतयाजम्) शीघ्र सैकड़ों प्रकार से यज्ञ [श्रेष्ठ व्यवहार] करके (यजते) मिलता है, (एनम्) उसको (अग्नयः) तापें [आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक] (न) नहीं (दुन्वन्ति) तपाते हैं, (तम्) उसको (विश्वे) सब (देवाः) दिव्यगुण (जिन्वन्ति) तृप्त करते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर का भक्त विद्वान् पुरुष संसार की भलाई में तत्पर होकर तीनों तापों से छूटकर आनन्द भोगता है ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेभ्य ऋषभं दत्त्वा वरीयः कृणुते मनः ।
पुष्टिं सो अघ्न्यानां स्वे गोष्ठेव पश्यते ॥ १९ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । ऋषभम् । दत्त्वा । वरीयः । कृणुते । मनः ॥
पुष्टिम् । सः । अघ्न्यानाम् । स्वे । गो-स्थे । अव । पश्यते ॥ १९ ॥

भाषार्थ—[जो आचार्य] (ब्राह्मणेभ्यः) ब्राह्मणों [ब्रह्म जिज्ञासुओं]

१८—(शतयाजम्) द्वितीयायां च । पा० ३ । ४ । ५३ । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु—परीप्सायां णमुल् । त्वरया शतानि इष्ट्वा श्रेष्ठव्यवहारान् कृत्वा (सः) ब्राह्मणः (यजते) सङ्गच्छते (न) निषेधे (एनम्) ब्राह्मणम् (दुन्वन्ति) उपतापयन्ति (अग्नयः) त्रितापाः (जिन्वन्ति) जिन्वतिर्गतिकर्मा—निघ० २ । १४ । प्रीतिकर्मा—निरु० ६ । २२ । तर्पयन्ति (विश्वे) सर्वे (तम्) (देवाः) दिव्या गुणाः (यः) (ब्राह्मणः) अ० २ । ६ । ३ । ब्रह्मज्ञः (ऋषभम्) श्रेष्ठं परमात्मानम् (आजुहोति) हु प्रीणने । समन्तात् प्रीणाति ॥

१९—(ब्राह्मणेभ्यः) अ० २ । ६ । ३ । तदधीते तद्वेद । पा० ४ । २ । ५९ ।

को (ऋषभम्) श्रेष्ठ परमेश्वर [के बोध] को (दत्त्वा) देकर (मनः) मन (वरीयः) अधिक विस्तृत (कृणुते) करता है। (सः) वह पुरुष (स्वे) अपने (गोष्ठे) वाचनालय में (अघ्न्यानाम्) हिंसा न करने वालों की (पुष्टिम्) पुष्टि (अव पश्यते) देखता है ॥ १९ ॥

भावार्थ—आचार्य को योग्य है कि ब्रह्म जिज्ञासुओं को यथावत् रीति से ब्रह्म ज्ञान कराके उनके लिये सुख वृद्धि करे ॥ १९ ॥

गार्वः सन्तु प्रजाः सन्त्वथो अस्तु तनूबलम् ।
तत् सर्वमनु मन्यन्तां देवा ऋषभदायिने ॥ २० ॥

गार्वः । सन्तु । प्र-जाः । सन्तु । अथो इति । अस्तु । तनू-बलम् ॥ तत् । सर्वम् । अनु । मन्यन्ताम् । देवाः । ऋषभ-दायिने ॥ २० ॥

भाषार्थ—(गावः) विद्यायें (सन्तु) होवें, (प्रजाः) प्रजायें (सन्तु) होवें, (अथो) और भी (तनूबलम्) शरीर बल (अस्तु) होवे। (देवाः) विद्वान् लोग (ऋषभदायिने) सर्वदर्शक परमेश्वर के [ज्ञान] देने वाले के लिये (तत् सर्वम्) वह सब (अनु मन्यन्ताम्) स्वीकार करें ॥ २० ॥

भावार्थ—ब्रह्मवेत्ता, ब्रह्मोपदेशक जन को सब सुख प्राप्त होते हैं ॥२०॥

अयं पिपान इन्द्र इद् रयिं दधातु चेतनीम् । अयं धेनुं

ब्रह्मणः परमेश्वरस्याध्येतृभ्यो जिज्ञासुभ्यः (ऋषभस्य) श्रेष्ठस्य परमात्मनो बोधमित्यर्थः (दत्त्वा) (वरीयः) उरुतरम् (कृणुते) करोति (मनः) अन्तःकरणम् (पुष्टिम्) वृद्धिम् (सः) आचार्यः (अघ्न्यानाम्) म० १७। अहिंसकानां प्रजापतीनाम् (स्वे) स्वकीये (गोष्ठे) अ० २। १४। २। वाचनालये (अव पश्यते) अवलोकते ॥

२०—(गावः) वाचः। विद्याः (सन्तु) (प्रजाः) पुत्रपौत्रादयः (अथो) अपि च (अस्तु) (तनूबलम्) शरीरसामर्थ्यम् (तत्) (सर्वम्) (अनुमन्यन्ताम्) स्वीकुर्वन्तु (देवाः) विद्वांसः (ऋषभदायिने) परमेश्वरस्य बोधदात्रे इत्यर्थः ॥

सुदुघां नित्यवत्सां वशां दुहां विपश्चितं परो दिवः॥२१॥

अयम् । पिपानः । इन्द्रः । इत् । रयिम् । दधातु । चेतनीम् ॥ अयम् । धेनुम् । सु-दुघाम् । नित्य-वत्साम् । वशाम् । दुहाम् । विपः-चितम् । परः । दिवः ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (पिपानः) प्रवृद्ध, वली (इन्द्रः) वड़े ऐश्वर्य वाला जगदीश्वर (इत्) ही (चेतनीम्) चेताने वाली (रयिम्) लक्ष्मी (दधातु) देवे । (अयम्) यही [परमेश्वर] (सुदुघाम्) अच्छे प्रकार पूर्ण करने हारी, (नित्यवत्साम्) नित्य निवास देने वाली (धेनुम्) वाणी और (वशाम्) प्रभुत्व को (दिवः) हिंसा वा मद से (परः) परे [रहने वाले] (विपश्चितम्) बुद्धिमान् पुरुष के लिये (दुहाम्) परिपूर्ण करे ॥ २१ ॥

भावार्थ—अहिंसक, निरभिमानी विद्वान् पुरुष परमेश्वर की वेदवाणी द्वारा उन्नति करके आनन्द भोगते हैं ॥ २१ ॥

पिशङ्गरूपो नभसो वयोधा ऐन्द्रः शुष्मो विश्वरूपो न आगन् । आयुरस्मभ्यं दधत् प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचताम् ॥ २२ ॥

पिशङ्ग-रूपः । नभसः । वयः-धाः । ऐन्द्रः । शुष्मः । विश्व-रूपः । नः । आ । अगन् ॥ आयुः । अस्मभ्यम् । दधत् । प्र-

२—(अयम्) व्यापकः (पिपानः) ओप्यायी वृद्धौ—कानच्, यलोपः । पिप्यानः । प्रवृद्धः । वली (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् जगदीश्वरः । ऋषभः (इत्) एव (रयिम्) अ० १ । १५ । २ । धनम् (दधातु) ददातु (चेतनीम्) चित संचेतने—ल्युट्, ङीप् । चेतयन्तीम् (अयम्) (धेनुम्) वाचम् (सुदुघाम्) अ० ७ । ७३ । ७ । यथावत् कामपूरयित्रीम् (नित्यवत्साम्) वस निवासे—स, उ० ३ । ६२ । सदानिवासयित्रीम् (वशाम्) प्रभुत्वम् (दुहाम्) अ० ३ । १० । १, द्विकर्मकः । दुग्धाम् । प्रपूरयतु (विपश्चितम्) अ० ६ । ५२ । ३ । मेधाविनम्—निघ० ३ । १५ । (परः) परस्तात् (दिवः) दिवु अर्दे मर्दने वा मदे च—डिविं । हिंसनात् । मदात् ॥

जाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचताम् ॥२२॥

भाषार्थ—(पिशङ्गरूपः) अवयवों का रूप करने वाला, (नभसः) सूर्य वा मेघ वा आकाश का (वयोधाः) जीवन धारण करने वाला, (ऐन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वालों का स्वामी, (शुष्मः) बलवान् और (विश्वरूपः) सब जगत् का रूप करने वाला [परमेश्वर] (नः) हम को (आ अगन्) प्राप्त हुआ है। (च) और (अस्मभ्यम्) हम को (आयुः) आयु (च) और (प्रजाम्) प्रजा [सन्तान आदि] (दधत्) देता हुआ वह (रायः) धन की (पोषैः) वृद्धियों से (नः) हमें (अभि) सब ओर से (सचताम्) सींचे ॥ २२ ॥

भावार्थ—परमेश्वर व्यष्टि रूप और समष्टि रूप जगत् और सब लोकों का धारण करने वाला है, उस सर्वशक्तिमान् सर्वान्तर्यामी की उपासना से मनुष्य अपनी वृद्धि करें ॥ २२ ॥

उपे॒होप॑पर्च॒ना॒स्मिन् गो॒ष्ठ उप॑ पृञ्च नः ।
उप॑ ऋष॒भस्य॒ यद् रेत॒ उपे॑न्द्र॒ तव॑ वी॒र्य॑म् ॥ २३ ॥

उप॑ । इ॒ह । उ॒प॒-प॒र्च॒न॒ । अ॒स्मिन् । गो॒-स्थे । उप॑ । पृ॒ञ्च॒ । नः॒ ॥
उप॑ । ऋ॒ष॒भस्य॑ । यत् । रेतः॑ । उप॑ । इ॒न्द्र॒ । तव॑ । वी॒र्य॑म् ॥२३॥

भाषार्थ—(उपपर्चन) हे समीप सम्बन्ध वाले [परमेश्वर !] (इह) यहां पर (अस्मिन्) इस (गोष्ठे) वाणियों के स्थान में (नः) हमें (उप उप)

२२—(पिशङ्गरूपः) पिडादिभ्यः कित् । उ० १ । १२१ । पिश अवयवे—अङ्गच्, कित् । खष्पशिल्पशष्प० । उ० ३ । २८ । रु शब्दे—पप्रत्ययः, दीर्घः । यद्वा, रूप रूपस्य दर्शने करणे वा—अच् । अवयवानां रूपं दर्शनं यस्मात् सः (नभसः) अ० २ । ७९ । २ । सूर्यस्य मेघस्याकाशस्य वा (वयोधाः) जीवनधारकः (ऐन्द्रः) इन्द्राणामैश्वर्यवतां स्वामी (शुष्मः) बलवान् (विश्वरूपः) सर्वस्य जगतो रूपकर्ता (नः) अस्मान् (आ अगन्) प्राप्तवान् (आयुः) जीवनम् (अस्मभ्यम्) (दधत्) धारयन् (प्रजाम्) (च) (रायः) धनस्य (पोषैः) वृद्धिभिः (अभि) सर्वतः (नः) अस्मान् (सचताम्) षच सेचने । सिञ्चतु ॥

२३—(उप उप) अति समीपम् (इह) अत्र (उपपर्चन) पृची संपर्के-

अत्यन्त समीप से (पृङ्ग्ध) मिल। (इन्द्र) हे परमैश्वर्य वाले परमात्मा ! (ऋषभस्य तव) तुझ श्रेष्ठ का (यत्) जो (रेतः) पराक्रम और (वीर्यम्) वीरत्व है, [उसके साथ] (उप उप) अति समीप से [मिल] ॥ २३ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर से घनिष्ट सम्बन्ध करके अपना बल पराक्रम बढ़ावे ॥ २३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० ६ सू० २८ म० ८ ॥

एतं वो युवानं प्रति दध्मो अत्र तेन क्रीडन्तीश्चरत वशाँ अनु । मा नो हासिष्ट जनुषा सुभागा रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ २४ ॥ (१०)

एतम् । वः । युवानम् । प्रति । दध्मः । अत्र । तेन । क्रीडन्तीः । चरत । वशान् । अनु ॥ मा । नः । हासिष्ट । जनुषा । सुभागाः । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचध्वम् ॥२४॥ (१०)

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] (वः) तुम को (एतम्) इस (युवानम् प्रति) बलवान् [परमेश्वर] के प्रति (दध्मः) हम रखते हैं, (अत्र) यहां पर (तेन) उस [परमेश्वर] के साथ (क्रीडन्तीः) मन बहलाती हुई [तुम प्रजाओ !] (वशान् अनु) अनेक प्रभुताओं के साथ साथ (चरत) विचरो । (सुभागाः) हे बड़े ऐश्वर्य वाले ! (नः) हमें (जनुषा) जनता [मनुष्यों] से (मा हासिष्ट) मत पृथक् करो, (च) और (रायः) धन की (पोषैः) वृद्धियों

ल्युट् । हे समीपसम्बन्धिन् (अस्मिन्) (गोष्ठे) वाचां स्थाने (पृङ्ग्ध) संयोजय (नः) अस्मान् (उप) (ऋषभस्य) श्रेष्ठस्य (यत्) (रेतः) पराक्रमः (उप) (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवन् जगदीश्वर (तव) (वीर्यम्) वीरत्वं बलम् ॥

२४—(एतम्) समीपवर्तिनम् (वः) युष्मान् (युवानम्) बलिनं परमेश्वरम् (प्रति) अभिलक्ष्य (दध्मः) स्थापयामः (अत्र) (तेन) यूना । परमेश्वरेण (क्रीडन्तीः) खेलनं कुर्वन्त्यः (चरत) चलत (वशान्) प्रभुत्वानि (अनु) अनुसृत्य (नः) अस्मान् (मा हासिष्ट) ओ हाक् त्यागे-लुङ् । मा त्यजत (जनुषा) जनेरुसिः । उ० २ । ११५ । जनी प्रादुर्भावे-उसि । जनतया । जन-

से (नः) हमें (अभि) सब ओर से (सचध्वम्) सींचो ॥ २४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य विद्वानों के उपदेश से परमात्मा की आज्ञा में चलते हैं, वे मनुष्यों के बीच उत्तम सन्तान आदि और धन प्राप्त करके अनेक प्रकार प्रभुता करते हैं ॥ २४ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ५ ॥

१-३८ ॥ मन्त्रोक्तोऽजः पञ्चौदनो देवता । १, २, ५, ६, ८, ९, ११, १२, १३, १५, १६, त्रिष्टुप् ; ३ आर्षी जगती; ४ जगती, ७, १०, भुरिक् त्रिष्टुप् ; १४, १७ २७-३० अनुष्टुप् ; १६ त्रिपदा बृहती; १८, ३७ त्रिपदा त्रिष्टुप् ; २०-२२ भुरिग् बृहती; २३ पुर उष्णिक्; २४ स्वराड् ज्योतिर्जगती; २५ पङ्क्तिः; २६ भुरिग् जगती ज्योतिष्मती; ३१ सप्तपदाष्टिः; ३२-३५ दशपदा प्रकृतिः; ३६ दशपदाऽऽकृतिः; ३८ साम्नी त्रिष्टुप् छन्दः ॥

ब्रह्मज्ञानेन सुखोपदेशः—ब्रह्मज्ञान से सुख का उपदेश ॥

आ नयैतमा रभस्व सुकृतां लोकमपि गच्छतु प्रजानन् । तीर्त्वा तमांसि बहुधा महान्त्यजो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ १ ॥

आ । नय । एतम् । आ । रभस्व । सु-कृताम् । लोकम् । अपि । गच्छतु । प्र-जानन् ॥ तीर्त्वा । तमांसि । बहु-धा । महान्ति । अजः । नाकम् । आ । क्रमताम् । तृतीयम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्य !] (एतम्) इस [जीवात्मा] को (आ नय) ला और (आ) भले प्रकार (रभस्व) उत्सुक [उत्साही] बन, (प्रजानन्)

समूहेन (सुभागाः) भग-अण् । शोभनं भगमैश्वर्यसमूहो येषां ते (सचध्वम्) सिञ्चत । वर्धयत । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१—(आ नय) प्रापय (एनम्) अजं जीवात्मानम् (आ) समन्तात्

भले प्रकार जानता हुआ वह (सुकृताम्) सुकर्मियों के (लोकम्) दर्शनीय लोक को (अपि) ही (गच्छतु) प्राप्त हो। (बहुधा) अनेक प्रकार से (महान्ति) बड़े बड़े (तमांसि) अन्धकारों [अज्ञानों] को (तीर्त्वा) तरके (अजः) अजन्मा वा गतिशील अज अर्थात् जीवात्मा (तृतीयम्) तीसरे [जीव और प्रकृति से भिन्न] (नाकम्) सुख स्वरूप परमात्मा को (आ क्रमताम्) यथावत् प्राप्त करे ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य पुरुषार्थ करके अपने आत्मा को अज्ञानों से हटाकर सच्चिदानन्द स्वरूप परमेश्वर को पाकर आनन्द भोगे ॥ १ ॥

इस सूक्त का मिलान अथर्ववेद काण्ड ४ सूक्त १४ से करो ॥

यह मन्त्र स्वामिदयानन्दकृतसंस्कारविधि वानप्रस्थप्रकरण में व्याख्यात है उन्होंने (नाकम्) का अर्थ "दुःख रहित वानप्रस्थ" किया है, जो ब्रह्मचर्य और गृहाश्रम से तीसरा है ॥

इन्द्राय भागं परि त्वा नयाम्यस्मिन् यज्ञे यजमानाय सूरिम्। ये नो द्विषन्त्यनु तान् रभस्वानागसो यजमानस्य वीराः ॥ २ ॥

इन्द्राय। भागम्। परि। त्वा। नयामि। अस्मिन्। यज्ञे। यजमानाय। सूरिम् ॥ ये। नः। द्विषन्ति। अनु। तान्। रभस्व। अनागसः। यजमानस्य। वीराः ॥ २ ॥

(रभस्व) उत्सुको भव। उत्साहं कुरु (सुकृताम्) सुकर्मिणाम् (लोकम्) दर्शनीयं पदम् (अपि) अवधारणे (गच्छतु) प्राप्नोतु (प्रजानन्) प्रकर्षेण विद्वान् (तीर्त्वा) पारयित्वा (तमांसि) अन्धकारान्। अबोधान् (बहुधा) अनेकप्रकारेण (महान्ति) बृहन्ति (अजः) न जायते यः, नञ्+जन—ड। यद्वा, अज गतिक्षेपणयोः—अच्। अजा अजनाः—निरु० ४। २५। अजन्मा। गतिशीलः। परमेश्वरः। जीवात्मा (नाकम्) अ० १। ६। २। सुखस्वरूपं परमात्मानम् (आ) समन्तात् (क्रमताम्) प्राप्नोतु (तृतीयम्) जीवप्रकृतिभ्यां भिन्नम् ॥

भाषार्थ—[हे अज, आत्मा !] (अस्मिन्) इस (यज्ञे) संगतिकरण व्यवहार में (यजमानाय) यजमान [संगतिकर्ता] को (इन्द्राय) परम ऐश्वर्य के लिये (त्वा) तुझे (सूरिम्) विद्वान् (भागम् परि) सेवनीय [परमात्मा] की ओर (नयामि) मैं लाता हूं। (ये) जो [दोष] (नः) हमें (द्विपन्ति] सताते हैं. (तान्) उनको (अनु रभस्व) निरन्तर पकड़ [वश में कर], (यजमानस्य) श्रेष्ठ व्यवहार वाले के (वीराः) वीर पुरुष (अनागसः) निर्दोष [होवें] ॥ २ ॥

भावार्थ—जो पुरुष परम ऐश्वर्य वाले परमात्मा में श्रद्धा करके अपने दोषों को मिटाते हैं, वे अपनी और संसार की उन्नति करते हैं ॥ २ ॥

प्र पुदोऽव॑ नेनिग्धि दुश्च॑रितं यच्च॒चार॑ शुद्धैः शुफैरा क्र॑मतां प्रजानन् । तीर्त्वा तमा॑सि बहुधा विपश्यन्नुजो नाकुमा क्र॑मतां तृतीय॑म् ॥ ३ ॥

प्र । पुदः । अव॑ । नेनिग्धि । दुः-च॑रितम् । यत् । च॒चार॑ । शुद्धैः । शुफैः । आ । क्र॒मताम् । प्र-जानन् ॥ तीर्त्वा । तमा॑सि । बहु-धा । वि-पश्य॑न् । अजः । नाक॑म् । आ । क्र॒मताम् । तृतीय॑म् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—[हे ईश्वर !] [इसके] (पदः) पद [अधिकार] से (दुश्चरितम्) उस दुष्ट कर्म को (प्र) अच्छे प्रकार (अव नेनिग्धि) शुद्ध करदे, (यत्) जो कुछ (चचार) उस [जीव] ने किया है, (प्रजानन्)

२—(इन्द्राय) परमैश्वर्यप्राप्तये (भागम्) भज सेवायाम्—घञ्। सेवनीयम् (परि) प्रति। अनुलक्ष्य (त्वा) जीवात्मानम् (नयामि) गमयामि (अस्मिन्) (यज्ञे) संगतिकरणे (यजमानाय) संगतिकरणशीलाय (सूरिम्) अ० २। ११। ४। विद्वांसम् (ये) दोषाः (नः) अस्मान् (द्विपन्ति) दूषयन्ति (अनु) निरन्तरम् (तान्) (रभस्व) लभस्व। निगृहाण (अनागसः) अ० ७। ६। ३। अनपराधाः (यजमानस्य) श्रेष्ठव्यवहारिणः (वीराः) शूराः ॥

३—(प्र) प्रकर्षेण (पदः) पद स्थैर्ये गतौ च—क्विप्। पदात्। अधिकारात् (अव) सर्वथा (नेनिग्धि) णिजिर् शौचपोषणयोः—लोट्। शोधय

बड़ा ज्ञानवान् वह (शुद्धैः) शुद्ध (शफैः) सूक्ष्म विचारों से (आ क्रमताम्) ऊपर चढ़ जावे । (तमांसि) अन्धकारों को (तीर्त्वा) पार करके, (बहुधा) अनेक प्रकार से (विपश्यन्) दूर दूर देखता हुआ (अजः) अजन्मा वा गतिशील जीवात्मा (तृतीयम्) तीसरे [जीव और प्रकृति से अलग] (नाकम्) सुखस्वरूप परमात्मा को (आ क्रमताम्) यथावत् प्राप्त करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—योगी जन ज्ञान द्वारा अविद्या आदि अन्धकारों से छूटकर शुद्ध मुक्त स्वरूप परमात्मा की शरण लेकर बड़ा दूरदर्शी होकर आनन्द भोगता है ॥ ३ ॥

अनु छ्य श्यामेन त्वचमेतां विशस्तर्यथापर्व१ सिना माभि मंस्थाः । माभि द्रुहः परुशः कल्पयैनं तृतीये नाके अधि वि श्रयैनम् ॥ ४ ॥

अनु । छ्य । श्यामेन । त्वचम् । एताम् । वि-शस्तः । यथा-परु । असिना । मा । अभि । मंस्थाः ॥ मा । अभि । द्रुहः । परु-शः । कल्पय । एनम् । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रय । एनम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(विशस्तः) हे अविद्या नाशक ! तू (एताम्) इस [हृदयस्थ] (त्वचम्) ढकने वाली [अविद्या] को (यथापरु) पूर्णता के साथ (श्यामेन) ज्ञान से और (असिना) गति अर्थात् उपाय से (अनु छ्य) काट

(दुश्चरितम्) दुष्कर्म (यत्) (चचार) कृतवान् (शुद्धैः) निर्मलैः (शफैः) शम शान्तिकरणे आलोचने च—अच्, मस्य फः । सूक्ष्मविचारैः (विपश्यन्) परितोऽवलोकयन् । अन्यत्पूर्ववत्—म० १ ॥

४—(अनु) निरन्तरम् (छ्य) तनूकुरु (श्यामेन) इषियुधीन्धिदसिश्या धूसूभ्यो मक् । उ० १ । १४५ । श्यैङ् गतौ—मक् । श्याम श्यायतेः—निरु० ४ । ३ । ज्ञानेन (त्वचम्) त्वच आवरणे—क्विप् । आवरणशीलाम् । अविद्याम् (एताम्) हृदयस्थाम् (विशस्तः) प्रसितस्कभितस्तभितो० । पा० ७ । २ । ३४ । शसु हिंसायाम्—तृच्, इडभावः हे अविद्यानाशक (यथापरु)

डाल, और (मा अभि मंस्थाः) मत अभिमान कर। (परुशः) पालन का विचार करने वाला तू (मा अभि द्रुहः) मत द्रोह कर, (एनम्) इस [जीव] को (कल्पय) समर्थ कर और (तृतीये) तीसरे [जीव और प्रकृति से अलग] (नाके) सुखस्वरूप परमेश्वर में (एनम्) इसको (अधि) अधिकार पूर्वक (वि श्रय) फैलकर आश्रय दे ॥ ४ ॥

भावार्थ—आत्मदर्शी विवेक पूर्वक मिथ्या ज्ञान का नाश करके निरभिमानी, सर्वोपकारी और पराक्रमी होकर परमात्मा का आश्रय लेकर आनन्दित होता है ॥ ४ ॥

ऋचा कुम्भीमध्यग्नौ श्रयाम्या सिञ्चोदकमव धेह्येनम्। पर्याधत्ताग्निना शमितारः शृतो गच्छतु सुकृतां यत्र लोकः ॥ ५ ॥

ऋचा। कुम्भीम्। अधि। अग्नौ। श्रयामि। आ। सिञ्च। उदकम्। अव। धेहि। एनम् ॥ परि-आधत्त। अग्निना। शमितारः। शृतः। गच्छतु। सु-कृताम्। यत्र। लोकः ॥ ५ ॥

भाषार्थ-[हे जीवात्मा !](ऋचा) वेदवाणी से (कुम्भीम्) बटलोही को (अग्नौ अधि) अग्नि पर (श्रयामि) मैं रखता हूं, तू (उदकम्) जल (आ सिञ्च) सींच दे, (एनम्) इस [अन्न जैसे जीवात्मा] को (अव धेहि)

भृमृशीङ्तृ०। उ० १। ७। पॄ पालनपूरणयोः-उप्रत्ययः। पूर्णतामनतिक्रम्य (असिना) खनिकष्यज्यसिवसि०। उ० ४। १४०। अस गतौ दीप्तौ च—इ प्रत्ययः। गत्या प्रयत्नेन (मा अभि मंस्थाः) मन ज्ञाने-लुङ्। अभिमानं मा कुरु (मा अभि द्रुहः) अनिष्टं मा चिन्तय (परुशः) पॄ पालनपूरणयोः—उप्रत्ययः+शम आलोचने—ड प्रत्ययः। परुं पालनं शमयति विचारयति यः (कल्पय) समर्थय (एनम्) जीवात्मानम् (तृतीये) म० १ (नाके) सुखस्वरूपे परमात्मनि (अधि) अधिकृत्य (वि) विस्तारेण (श्रय) स्थापय (एनम्) ॥

५—(ऋचा) ऋच स्तुतौ—क्विप्। ऋग् वाङ्नाम—निघ० १। ११। वेदवाण्या (कुम्भीम्) उखाम् (अधि) उपरि (अग्नौ) वह्नौ (श्रयामि)

तू धर दे। (शमितारः) हे विचारवानो ! (अग्निना) अग्नि से [अन्न जैसे उसको] (पर्याधत्त) तुम ढक दो, (श्टतः) परिपक्व [दृढ़ बुद्धि वाला] वह [वहां] (गच्छतु) जावे (यत्र) जहां (सुकृताम्) सुकर्मियों का (लोकः) दर्शनीय स्थान है ॥ ५ ॥

भावार्थ—जैसे चतुर सूपकार आग पर बटलोही धर जल डालकर अन्न को आग द्वारा पकाकर उपकारी बनाता है, वैसे ही योगी जन आचार्य्य की शिक्षा से ब्रह्मचर्य आदि तप करके वेद द्वारा शान्त और परिपक्व बुद्धि वाला होकर धर्म्मात्माओं के बीच धर्म्मात्मा होता है ॥ ५ ॥

उत्क्रा॑मा॒तः परि॑ चे॒दत॑प्तस्त॒प्ताच्च॒रोरधि॒ नाकं॑ तृ॒तीय॑म् । अ॒ग्नेर॒ग्निरधि॒ सं ब॑भूविथ॒ ज्योति॑ष्मन्तम॒भि लो॒कं ज॑यै॒तम् ॥ ६ ॥

उत् । क्रा॒म॒ । अ॒तः । परि॑ । च॒ । इत् । अत॑प्तः । त॒प्तात् । च॒रोः । अधि॑ । नाक॑म् । तृ॒तीय॑म् ॥ अ॒ग्नेः । अ॒ग्निः । अधि॑ । सम् । ब॒भू॒वि॒थ॒ । ज्योति॑ष्मन्तम् । अ॒भि । लो॒कम् । ज॒य॒ । ए॒तम् ॥६॥

भाषार्थ—[हे मनुष्य !] (च) और (इत्) भी (अतप्तः) असन्तप्त [विना थका हुआ] तू (परि) सब ओर से (तप्तात्) तपाये हुये (अतः) इस (चरोः) चरु [बटलोही] से (तृतीयम्) तीसरे [जीव और प्रकृति से भिन्न] (नाकम् अधि) सुखस्वरूप जगदीश्वर की ओर (उत् क्राम) ऊपर चढ़। (अग्निः) ज्ञानवान् (अग्नेः) ज्ञानवान् परमेश्वर से (अधि) अधिकार

स्थापयामि (आ) समान्तात् (सिञ्च) (उदकम्) (अवधेहि) अधस्ताद् धर (एनम्) जीवात्मानम् (पर्याधत्त) आच्छादयत (अग्निना) (शमितारः) शम अलोचने—तृच्। हे विचारवन्तः (श्टतः) अ० ४ । १४ । ६ । परिपक्वज्ञानः (गच्छतु) (सुकृताम्) पुण्यात्मनाम् (यत्र) (लोकः) दर्शनीयं स्थानम् ॥

६—(उत् क्राम) उद्गच्छ (अतः) एतस्मात् (परि) सर्वतः (च) (इत्) एव (अतप्तः) तप—क्त । असन्तप्तः । अपरिश्रान्तः (तप्तात्) (चरोः) पात्रात् (अधि) अधिलक्ष्य (नाकम्) सुखस्वरूपं परमात्मानम् (तृतीयम्) जीवप्रकृतिभ्यां भिन्नम् (अग्नेः) ज्ञानवतः परमेश्वरात् (अग्निः) ज्ञानवान्

पूर्वक (सम् बभूविथ) पराक्रमी हुआ है, (एतम्) इस (ज्योतिष्मन्तम्) प्रकाशयुक्त (लोकम् अभि) लोक की ओर (जय) जय कर ॥ ६ ॥

भावार्थ—समर्थ विद्वान् मनुष्य परिपक्व बुद्धि से परिपक्व अन्न के समान उपकारी होता हुआ परमात्मा में ध्यान लगाकर विज्ञानमय प्रकाश को प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

अजो अ॒ग्निर॒जमु॒ ज्योति॑राहुर॒जं जी॒वंता ब्र॒ह्मणे॒ देयं॑माहुः । अ॒जस्तमां॒स्यप॑ हन्ति दू॒रम॒स्मिंल्लो॒के श्र॒द्दधा॑नेन द॒त्तः ॥ ७ ॥

अ॒जः । अ॒ग्निः । अ॒जम् । ऊँ॒ इति॑ । ज्योतिः । आ॒हुः । अ॒जम् । जी॒वंता । ब्र॒ह्मणे॑ । देयं॑म् । आ॒हुः ॥ अ॒जः । तमां॑सि । अप॑ । ह॒न्ति॒ । दू॒रम् । अ॒स्मिन् । लो॒के । श्र॒त्-दधा॑नेन । द॒त्तः ॥७॥

भाषार्थ—(अजः) अजन्मा वा गति शील जीवात्मा (अग्निः) अग्नि [समान शरीर में] है, (अजम्) जीवात्मा को (उ) ही [शरीर के भीतर] (ज्योतिः) ज्योति (आहुः) वे [विद्वान्] बताते हैं, और (अजम्) जीवात्मा को (जीवता) जीते हुये पुरुष करके (ब्रह्मणे) ब्रह्म [परमेश्वर] के लिये (देयम्) देने योग्य (आहुः) कहते हैं । (श्रद्दधानेन) श्रद्धा रखने वाले पुरुष करके (दत्तः) दिया हुआ (अजः) जीवात्मा (अस्मिन् लोके) इस लोक में (तमांसि) अन्धकारों को (दूरम्) दूर (अप हन्ति) फेंक देता है ॥ ७ ॥

जीवात्मा (अधि) अधिकृत्य (संबभूविथ) समर्थो बभूविथ (ज्योतिष्मन्तम्) प्रकाशवन्तम् (अभि) अभिलक्ष्य (लोकम्) (जय) प्राप्नुहि (एनम्) ॥

७—(अजः) म० १ । जीवात्मा (अग्निः) शरीरेऽग्निवद् व्यापकः (अजम्) जीवात्मानम् (उ) एव (ज्योतिः) प्रकाशम् (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (अजम्) (जीवता) प्राणं पुरुषार्थं धारयता पुरुषेण (ब्रह्मणे) परमात्मने (देयम्) समर्पणीयम् (अजः) (तमांसि) अविद्यान्धकारान् (अप हन्ति) विनाशयति (दूरम्) विप्रकृष्टदेशम् (अस्मिन्) (लोके) (श्रद्दधानेन) परमेश्वरे विश्वासधारकेण (दत्तः) समर्पितः ॥

भावार्थ—जीता हुआ अर्थात् पुरुषार्थी योगी विद्या की प्राप्ति से परमात्मा में श्रद्धा करता हुआ अविद्यारूपी अन्धकारों को मिटा कर देदीप्यमान होता है ॥ ७ ॥

पञ्चौदनः पञ्चधा वि क्रमतामाक्रंस्यमानस्त्रीणि ज्योतींषि । ईजानानां सुकृतां प्रेहि मध्यं तृतीये नाके अधि वि श्रयस्व ॥ ८ ॥

पञ्च-ओदनः। पञ्च-धा । वि । क्रमताम् । आ-क्रंस्यमानः । त्रीणि । ज्योतींषि ॥ ईजानानाम् । सु-कृताम् । प्र । इहि । मध्यम् । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रयस्व ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(पञ्चौदनः) पांच भूतों [पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश] से सींचा हुआ [जीवात्मा] (पञ्चधा) पांच प्रकार [गन्ध, रस, रूप, स्पर्श शब्द से] (त्रीणि) तीन [शरीर इन्द्रिय और विषय] (ज्योतींषि) ज्योतियों [दर्शन साधनों] को (आक्रंस्यमानः) पाने की इच्छा करता हुआ (वि क्रमताम्) विक्रम [पराक्रम करे । (ईजानानाम्) यज्ञ [देवपूजा, संगतिकरण, दान] कर चुकने वाले (सुकृताम्) सुकर्मियों के (मध्यम्) मध्य में (प्र) आगे बढ़कर (इहि) पहुंच, और (तृतीये) तीसरे [जीव प्रकृति से भिन्न] (नाके)

८—(पञ्चौदनः) अ० ४ । १४ । ७ । पृथिव्यादि पञ्चभिर्भूतैः ओदनः सेचनं यस्य स जीवात्मा (पञ्चधा) गन्धरसरूपस्पर्शशब्दैः पञ्चप्रकारेण (विक्रमताम्) विक्रमं पराक्रमं करोतु (आक्रंस्यमानः) लृटः सद्वा । पा० ३ । ३ । १४ । आङ्+क्रमु पादविक्षेपे-लृटः शानच् । प्राप्तुमिच्छन् (त्रीणि) शरीरेन्द्रियविषयरूपाणि (ज्योतींषि) द्योतमानानि । दर्शनसाधनानि (ईजानानाम्) लिटः कानज्वा । पा० ३ । २ । १०६ । यजतेः कानच् । वचिस्वपियजादीनां किति । पा० ६ । १ । १५ । इति सम्प्रसारणम् । लिट्त्वाद्द्विर्वचने दीर्घः । इष्टवताम् । देवपूजासंगतिकरणदानानि कुर्वताम् (सुकृताम्) सुकर्मिणाम् (प्र) प्रकर्षेण (इहि) प्राप्नुहि (मध्यम्) अन्तर्देशम् (तृतीये) जीवप्रकृतिभ्यां भिन्ने

सुखस्वरूप परमात्मा में (अधि) अधिकार पूर्वक (वि श्रयस्व) फैलकर विश्राम ले ॥ ८ ॥

भावार्थ—विवेकी पुरुष पृथिवी आदि पञ्च भूतों और उनके गन्ध आदि गुणों द्वारा संसार के शरीर, इन्द्रिय और विषय का ज्ञान प्राप्त करके धर्मात्माओं में महाधर्मात्मा होकर परमात्मा की शरण लेता है ॥ ८ ॥

अजा रोह सुकृतां यत्र लोकः शरभो न चत्तोति दुर्गाण्येषः । पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानः स दातारं तृप्त्या तर्पयाति ॥ ९ ॥

अज । आ । रोह । सु-कृताम् । यत्र । लोकः । शरभः । न । चत्तः । अति । दुः-गानि । एषः ॥ पञ्च-ओदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । सः । दातारम् । तृप्त्या । तर्पयाति ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(अज) हे अजन्मा वा गतिशील जीवात्मा ! [वहां] (आ रोह) चढ़कर जा (यत्र) जहां (सुकृताम्) सुकर्मियों का (लोकः) लोक [स्थान] है, और (शरभः न) शत्रुनाशक [शूर] के समान (चत्तः) प्रार्थना किया गया तू (दुर्गाणि) संकटों को (अति) पार करके (एषः) चल । (सः) वह (ब्रह्मणे) ब्रह्म [परमेश्वर] को (दीयमानः) दिया जाता हुआ (पञ्चौदनः) पांच भूतों [पृथिव्यादि—म० ८] से सींचा हुआ [जीवात्मा] (दातारम्) दाता [अपने आप] को (तृप्त्या) तृप्ति [सुख की परिपूर्णता से] (तर्पयाति) तृप्त करे ॥ ९ ॥

(नाके) सुखस्वरूपे परमात्मनि (अधि) अधिकृत्य (वि) विस्तारेण (श्रयस्व) आश्रितो भव ॥

९—(अज) हे अजन्मन् गतिशील वा (आ रोह) उद्गच्छ (सुकृताम्) (यत्र) (लोकः) (शरभः) कृशृशलि० । उ० ३ । १२२ । शॄ हिंसायाम्—अभच् । शत्रुनाशकः शूरः (न) इव (चत्तः) असितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्त० । पा० ७ । २ । ३४ । चते याचने—क्त, इडभावः । याचितः (अति) अतीत्य (दुर्गाणि) दुरितानि (एषः) इण् गतौ अथवा इष गतौ—लेट् । गच्छेः (पञ्चौदनः) म० ८ । पञ्चभूतैः सिक्तो जीवात्मा (ब्रह्मणे) परमात्मने (दीयमानः) समर्प्यमाणः (सः) (दातारम्) समर्पयितारं स्वात्मानम् (तृप्त्या) मुक्त्या (तर्पयाति) हर्षयेत् ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पुरुषार्थ करके विघ्नों को हटाकर परमेश्वर की भक्ति में लवलीन होता है, वह मोक्ष सुख से तृप्त रहता है ॥ ६ ॥

अजस्त्रिनाके त्रिदिवे त्रिपृष्ठे नाकस्य पृष्ठे ददिवांसं दधाति । पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानो विश्वरूपा धेनुः कामदुघास्येका ॥ १० ॥ (११)

अजः । त्रि-नाके । त्रि-दिवे । त्रि-पृष्ठे । नाकस्य । पृष्ठे । ददिवांसम् । दधाति ॥ पञ्च-ओदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । विश्व-रूपा । धेनुः । काम-दुघा । असि । एका ॥ १० ॥ (११)

भाषार्थ—"(ब्रह्मणे) ब्रह्म [परमेश्वर] को (दीयमानः) दिया जाता हुआ, (पञ्चौदनः) पांच भूतों [पृथिव्यादि—म० ८] से सींचा हुआ (अजः) अजन्मा वा गतिशील जीवात्मा (त्रिनाके) तीन [शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक] सुखों वाली, (त्रिदिवे) तीन [आय, व्यय और वृद्धि] व्यवहारों वाली, (त्रिपृष्ठे) तीन [धर्म, अर्थ और काम] से सींची हुई (नाकस्य पृष्ठे) सुख की सिंचाई [वृद्धि] में (ददिवांसम्) दे चुकने वाले [अपने आत्मा] को (दधाति) धरता है"—यह (एका) एक (विश्वरूपा) संसार को रूप देने वाली (कामदुघा) कामनायें पूरी करने वाली (धेनुः) तृप्त करने वाली वेदवाणी (असि=अस्ति) है ॥ १० ॥

भावार्थ—वेद पुकार पुकार कहता है कि परोपकारी आत्मदानी मनुष्य सब प्रकार परमेश्वर की आज्ञा पालन में मोक्ष सुख पाता है ॥ १० ॥

१०—(अजः) जीवात्मा (त्रिनाके) त्रीणि शारीरिकात्मिकसामाजिकसुखानि यस्मिन् तस्मिन् (त्रिदिवे) इगुपधज्ञेति दिवु व्यवहारे—क । त्रयो दिवा आयव्ययवृद्धिव्यवहारा यस्मिन् तस्मिन् (त्रिपृष्ठे) तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २ । १२ । पृषु सेचने-थक् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां सेचनं वर्धनं यस्मिन् तस्मिन् (नाकस्य) अ० १ । ६ । २ । सुखस्य (पृष्ठे) सेचने वर्धने (ददिवांसम्) ददातेः क्वसु । दत्तवन्तम् (दधाति) स्थापयति (विश्वरूपा) जगतो रूपदात्री (धेनुः) अ० ३ । १० । १ । वाक्—निघ० १ । ११ । तर्पयित्री वेदवाणी (कामदुघा) अ० ४ । ३४ । ८ । कामानां प्रपूरयित्री (एका) अद्वितीया ॥

एतद् वो ज्योतिः पितरस्तृतीयं पञ्चौदनं ब्रह्मणेऽजं ददाति । अजस्तमांस्यप हन्ति दूरमस्मिंल्लोके श्रद्दधानेन दत्तः ॥ ११ ॥

एतत् । वः । ज्योतिः । पितरः । तृतीयम् । पञ्च-ओदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ॥ अजः । तमांसि । अप । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । श्रत्-दधानेन । दत्तः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(पितरः) हे पालन करने वालो विद्वानो ! (वः) तुम्हारे लिये (एतद्) यह (तृतीयम्) तीसरी (ज्योतिः) ज्योति [परमेश्वर] (ब्रह्मणे) वेद ज्ञान के लिये (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि–म० ८] से सींचे हुये (अजम्) अजन्मे वा गति शील जीवात्मा का (ददाति) दान करती है । (श्रद्दधानेन) श्रद्धा रखने वाले पुरुष करके (दत्तः) दिया हुआ (अजः) जीवात्मा (अस्मिन् लोके) इस लोक में (तमांसि) अन्धकारों को (दूरम्) दूर (अप हन्ति) फेंक देता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने विद्वानों को वेद द्वारा उपकार के लिये उत्पन्न किया है । इस से वे ईश्वर की आज्ञा का पालन करके अविद्या का नाश करें ॥११॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध ऊपर म० ७ । में आ चुका है ॥

ईजानानां सुकृतां लोकमीप्सन् पञ्चौदनं ब्रह्मणेऽजं ददाति । स व्याप्तिमभि लोकं जयैतं शिवोऽस्मभ्यं प्रतिगृहीतो अस्तु ॥ १२ ॥

ईजानानाम् । सु-कृताम् । लोकम् । ईप्सन् । पञ्च-ओदनम् ।

११—(एतत्) सर्वत्र वर्तमानम् (वः) युष्मदर्थम् (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूपं ब्रह्म (पितरः) हे पालका विद्वांसः (तृतीयम्) जीवप्रकृतिभ्यां भिन्नम् (पञ्चौदनम्) म० ८ । पञ्चभिर्भूतैः सिक्तम् (ब्रह्मणे) वेदज्ञानाय (अजम्) म० १ । जीवात्मानम् (ददाति) प्रयच्छति । अन्ये व्याख्यातम्—म० ७ ॥

ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ॥ सः । वि-आप्तिम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् । शिवः । अस्मभ्यम् । प्रति-गृहीतः । अस्तु ॥१२॥

भाषार्थ—(ईजानानाम्) यज्ञ [देवपूजा, संगतिकरण, दान] कर चुकनेवाले (सुकृताम्) सुकर्मियों के (लोकम्) लोक को (ईप्सन्) चाहता हुआ पुरुष (ब्रह्मणे) ब्रह्म [परमेश्वर] के लिये (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] से सींचे हुये (अजम्) अजन्मे वा गतिशील जीवात्मा का (ददाति) दान करता है। [इसलिये] (सः) वह तू (व्याप्तिम् अभि) [सुख की] पूर्ण प्राप्ति के लिये (एतम् लोकम्) इस लोक को (जय) जीत, [जिस से, परमेश्वर करके] (प्रतिगृहीतः) स्वीकार किया हुआ [जीवात्मा] (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) मङ्गलकारी (अस्तु) होवे ॥ १२ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अग्रज आप्त विद्वानों के समान परमेश्वर की आज्ञा पालन में आत्मसमर्पण करके पुरुषार्थ करता है, वह सब के लिये मङ्गलकारी होता है ॥ १२ ॥

अजो ह्य१ग्नेरजनिष्ट शोकाद् विप्रो विप्रस्य सहसो विपश्चित् । इष्टं पूर्तमभिपूर्तं वषट्कृतं तद् देवा ऋतुशः कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । विप्रः । विप्रस्य । सहसः । विपः-चित् ॥ इष्टम् । पूर्तम् । अभि-पूर्तम् । वषट्-कृतम् । तत् । देवाः । ऋतु-शः । कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

१२—(ईजानानाम्) म० ८। यज्ञं कुर्वताम् (सुकृताम्) सुकर्मिणाम् (लोकम्) दर्शनीयं पदम् (ईप्सन्) प्राप्तुमिच्छन् (पञ्चौदनम्) म० ८। पञ्चभूतैः सिक्तम् (ब्रह्मणे) परमेश्वराय (अजम्) जीवात्मानम् (ददाति) (सः) स त्वम् (व्याप्तिम्) विविधां सुखप्राप्तिम् (अभि) प्रति (लोकम्) (जय) उत्कर्षेण प्राप्नुहि (एतम्) (शिवः) मङ्गलकारी (अस्मभ्यम्) (प्रतिगृहीतः) ब्रह्मणा स्वीकृतः (अस्तु)॥

भाषार्थ—(अजः) अजन्मा वा गतिशील जीवात्मा (शोकात्) दीप्यमान (अग्नेः सर्व व्यापक परमेश्वर से (हि) ही (अजनिष्ट) प्रकट हुआ है, [वह] (विप्रः) बुद्धिमान् [जीव] (विप्रस्य) बुद्धिमान् [परमेश्वर] के (सहसः) बल का (विपश्चित्) भले प्रकार विचारने वाला है। (तत्) इस लिये (देवाः) विद्वान् लोग (अभिपूर्तम्) सम्पूर्ण (वषट्कृतम्) भक्ति से सिद्ध किये हुये (इष्टम्) यज्ञ, वेदाध्ययन आदि और (पूर्तम्) अन्नदानादि पुण्यकर्म को (ऋतुशः) प्रत्येक ऋतु में (कल्पयन्तु) समर्थ करें॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की महिमा को जानकर अपने सब उत्तम कर्मों को सब काल में सिद्ध करें॥ १३ ॥

इस मन्त्र का प्रथम पाद आ चुका है—अ० ४ । १४ । १ ॥

अमोतं वासो दद्याद्धिरण्यमपि दक्षिणाम् ।
तथा लोकान्त्समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ॥१४

अमा-उतम् । वासः । दद्यात् । हिरण्यम् । अपि । दक्षिणाम् ॥ तथा । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ॥ १४ ॥

भाषार्थ—वह (अमोतम्) ज्ञान के साथ बुना हुआ (वासः) वस्त्र

१३—(अजः) म० १ । जीवात्मा (हि) निश्चयेन (अग्नेः) सर्वव्यापकात् परमेश्वरात् (अजनिष्ट) प्रादुरभूत् (शोकात्) अ० ४ । १४ । १ । दीप्यमानात् (विप्रः) अ० ३ । ३ । २ । मेधावी जीवात्मा (विप्रस्य) मेधाविनः परमेश्वरस्य (सहसः) बलस्य (विपश्चित्) अ० ६ । ५२ । ३ । विविधं प्रकर्षेण चेतिता ज्ञाता (इष्टम्) अ० २ । १२ । ४ । यज्ञवेदाध्ययनादि कर्म (पूर्तम्) अन्नदानादि पुण्यकर्म (अभिपूर्तम्) सम्पूर्णम् (वषट्कृतम्) अ० १ । ११ । १ । वह प्रापणे—डषटि+करोतेः क्त । भक्त्या निष्पादितम् (तत्) तस्मात् (देवाः) विद्वांसः (ऋतुशः) संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । पा० ५ । ४ । ४३ । ऋतु—शस् । ऋतावृतौ । काले काले (कल्पयन्तु) समर्थयन्तु ॥

१४—(अमोतम्) पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३ । ३ । ११८ । अम

और (हिरण्यम्) सुवर्ण (अपि) भी (दक्षिणाम्) दक्षिणा (दद्यात्) देवे। (तथा) उससे वह [उन] (लोकान्) लोकों को (सम्) पूरा पूरा (आप्नोति) पाता है (ये) जो (दिव्याः) अन्तरिक्ष के (च) और (ये) जो (पार्थिवाः) पृथिवी के हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य सुपात्रों का यथावत् उत्तम पदार्थों से सत्कार करके संसार में प्रतिष्ठा बढ़ावें ॥ १४ ॥

एतास्त्वाजोप॑ यन्तु धाराः॑ सोम्या दे॒वीर्घृ॒तपृ॑ष्ठा मधु॒श्चुतः॑। स्तभा॒न पृ॑थिवीमु॒त द्यां नाक॑स्य पृ॒ष्ठेऽधि॑ स॒प्तर॑श्मौ ॥ १५ ॥

ए॒ताः। त्वा॒। अ॒ज॒। उप॑। य॒न्तु॒। धाराः॑। सो॒म्याः। दे॒वीः। घृ॒त-पृ॑ष्ठाः। म॒धु॒-श्चु॒तः॑ ॥ स्त॒भा॒न। पृ॒थि॒वीम्। उ॒त। द्याम्। नाक॑स्य। पृ॒ष्ठे। अधि॑। स॒प्त-र॑श्मौ ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(अज) हे जीवात्मा ! (त्वा) तुझको (एताः) ये सब (सोम्याः) अमृतमय, (देवीः) उत्तम गुण वाली, (घृतपृष्ठाः) प्रकाश [वा सार तत्त्व] से सींचने वाली, (मधुश्चुतः) मधुरपन बरसाने वाली (धाराः) धारण शक्तियां (उप) आदर से (यन्तु) प्राप्त हों। (सप्तरश्मौ) व्याप्त किरणों

गतौ + घप्रत्ययः, टाप्—वेञ् तन्तुसन्ताने—क्त, सम्प्रसारणं च। ज्ञानेन स्यूतम् (वासः) वस्त्रम् (दद्यात्) (हिरण्यम्) सुवर्णम् (अपि) (दक्षिणाम्) दानम् (तथा) तेन प्रकारेण (लोकान्) प्रतिष्ठास्थानानि (सम्) सम्यक् (आप्नोति) प्राप्नोति (ये) लोकाः (दिव्याः) दिवि अन्तरिक्षे भवाः (ये) (च) (पार्थिवाः) पृथिव्यां भवाः ॥

१५—(एताः) (त्वा) त्वाम् (अज) हे जीवात्मन् (उप) आदरेण (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (धाराः) धारणशक्तयः (सोम्याः) अ० ३। १४। ३। अमृतमय्यः (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः (घृतपृष्ठाः) अ० २। १३। १। प्रकाशेन सेचयित्र्यः (मधुश्चुतः) अ० ७। ५६। २। माधुर्य्यस्य क्षरणशीलाः (स्तभान) दृढीकुरु (पृथिवीम्) पृथिवीस्थपदार्थानित्यर्थः (उत) अपि च (द्याम्) अन्तरिक्षस्थान् पदार्थानित्यर्थः (नाकस्य) सुखस्य (पृष्ठे) आश्रये (अधि)

वाले, यद्वा, सात प्रकार की [शुक्ल, नील, पीत, रक्त, हरित, कपिश और चित्र] किरणों वाले सूर्य [पूर्ण प्रकाश] में (नाकस्य) सुख के (पृष्ठे) पीठ [आश्रय] में (अधि) अधिकार पूर्वक (पृथिवीम्) पृथिवी (उत) और (द्याम्) अन्तरिक्ष लोक को (स्तभान) सहारा दे ॥ १५ ॥

भावार्थ—उद्योगी पुरुष अनेक प्रकार से धारण शक्तियां प्राप्त करके सूर्य के समान ज्ञान में प्रकाशित होकर आनन्द पूर्वक संसार भर का उपकार करते हैं ॥ १५ ॥

निरुक्त ४ । २६ में कहा है—"सात फैली हुई संख्या है, सात सूर्य की किरणें हैं", और निरुक्त ४ । २७ । में वर्णन है—"सप्त नामा सूर्य है सात किरणें इसकी ओर रसों को झुकाती हैं, अथवा सात ऋषि [इन्द्रियां] इसकी स्तुति करते हैं ॥"

अजो३ ह्यग्ने अजनिष्ट शोकात् —

अ॒जो॒३॑ऽस्य॒ज॑ स्व॒र्गो॒ऽसि॒ त्वया॑ लो॒कमङ्गि॑रसः॒ प्राजा॑नन् ।
तं लो॒कं पुण्यं॒ प्र ज्ञे॑षम् ॥ १६ ॥

अ॒जः । अ॒सि॒ । अ॒ज॒ । स्वः॒ऽगः । अ॒सि॒ । त्वया॑ । लो॒कम् । अङ्गि॑रसः । प्र । अ॒जा॒न॒न् ॥ तम् । लो॒कम् । पुण्य॑म् । प्र । ज्ञे॒ष॒म् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(अज) हे अजन्मे जीवात्मा ! (अजः असि) तू गतिशील है, (स्वर्गः असि) तू सुख प्राप्त करने वाला है, (त्वया) तेरे साथ (अङ्गिरसः) बुद्धिमानों ने (लोकम्) देखने योग्य परमात्मा को (प्र) अच्छे प्रकार (अजानन्)

अधिकृत्य (सप्तरश्मौ) सप्यशूभ्यां तुट् च । उ० १ । १५७ । षप समवाये—कनिन्, तुट् च, यद्वा, क्तप्रत्ययः । सप्त सृता संख्या, सप्तादित्यरश्मयः—निरु० ४ । २६ । सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा—निरु० ४ । २७ । व्याप्तकिरणे, यद्वा शुक्लनीलपीतादिवर्णाः सप्तकिरणाः सन्ति यस्मिन् तस्मिन् सूर्यलोके ॥

१६—(अजः) गतिशीलः (असि) (अज) हे अजन्मन् जीवात्मन् (स्वर्गः) सुखप्रापकः (असि) (त्वया) (लोकम्) द्रष्टव्यं परमात्मानम् (अङ्गिरसः) अ० २ । १२ । ४ । ज्ञानिनः (प्र) (अजानन्) ज्ञातवन्तः (तम्) प्रसिद्धम (लोकम) दर्शनीयमीश्वरम (पुण्यम्) पवित्रम् (प्र) (ज्ञेषम्)

जाना है। (तम्) उस (पुण्यम्) पवित्र (लोकम्) देखने योग्य परमात्मा को (प्र ज्ञेषम्) मैं अच्छे प्रकार जानूं ॥ १६ ॥

भावार्थ—ज्ञानी पुरुषों ने जीवात्मा को ज्ञानी बनाकर परमात्मा को पाया है, इसी प्रकार प्रत्येक मनुष्य ज्ञानवान् होकर सर्वव्यापक परमेश्वर के दर्शन से आनन्दित होवे ॥ १६ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पाद—यजु० २० । २५ । में है ॥

येना॑ सह॒स्रं॒ वह॑सि॒ येना॑ग्ने सर्ववेद॒सम् ।
तेने॒मं य॒ज्ञं नो॑ वह॒ स्व॑र्दे॒वेषु॒ गन्त॑वे ॥ १७ ॥

येन॑ । स॒हस्र॑म् । वह॑सि । येन॑ । अ॒ग्ने॒ । स॒र्व॒ऽवे॒द॒सम् ॥
तेन॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । नः॒ । व॒ह॒ । स्वः॑ । दे॒वेषु॑ । गन्त॑वे ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वन्! (येन) जिस (येन) नियम से (सहस्रम्) बलवान् पुरुषों को (सर्ववेदसम्) सब प्रकार के ज्ञानों वा धनों से युक्त [यज्ञ] में (वहसि) तू ले जाता है। (तेन) उसी [नियम] से (नः) हमें (इमम्) इस (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य यज्ञ में (देवेषु) विद्वानों के बीच (स्वः) सुख (गन्तवे) पाने के लिये (वह) ले चल ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को योग्य है कि विद्वानों के बीच सुख प्राप्त करने के लिये सदा प्रयत्न करते रहें ॥ १७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजु० १५ । ५५ है तथा स्वामिदयानन्दकृत संस्कारविधि संन्यासाश्रम प्रकरण में भी व्याख्यात है ॥

लिङ् बहुलं लेटि। पा० ३ । १ । ३४ । जानातेर्लेटि सिपीटि च रूपम् । जानीयाम् ॥

१७—(येन) प्रयत्नेन (सहस्रम्) सहो बलम्—निघ० २ । ६ । रो मत्वर्थे । बलवन्तं पुरुषम् (वहसि) प्रापयसि (येन) यम—ड । नियमेन (अग्ने) हे विद्वन् (सर्ववेदसम्) सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्मिन् तं यज्ञम् (तेन) (इमम्) क्रियमाणम् (यज्ञम्) संगन्तव्यं व्यवहारं प्रति (नः) अस्मान् (वह) नय (स्वः) सुखम् (देवेषु) विद्वत्सु (गन्तवे) तुमर्थे तवेप्रत्ययः । प्राप्तुम् ॥

अजः पक्वः स्वर्गे लोके दधाति पञ्चौदनो निर्ऋतिं बाधमानः । तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेम ॥ १८ ॥

अजः । पक्वः । स्वः-गे । लोके । दधाति । पञ्च-ओदनः । निः-ऋतिम् । बाधमानः ॥ तेन । लोकान् । सूर्य-वतः । जयेम १८

भाषार्थ—(पक्वः) पक्का [दृढ़ स्वभाव], (पञ्चौदनः) पांच भूतों [पृथिवी आदि] से सींचा हुआ (निर्ऋतिम्) महाविपत्ति को (बाधमानः) हटाता हुआ (अजः) अजन्मा वा गतिशील जीवात्मा (स्वर्गे) सुख प्राप्त कराने वाले (लोके) लोक में [आत्मा को] (दधाति) रखता है । (तेन) उसी [उपाय] से (सूर्यवतः) सूर्य [प्रकाश] वाले (लोकान्) लोकों को (जयेम) हम जीतें ॥ १८ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार निश्चल बुद्धि वाला मनुष्य महाविघ्नों को हटाकर सुख भोगता है, वैसे ही सब मनुष्य विद्या द्वारा पुरुषार्थ करके सुखी होवें ॥ १८ ॥

यं ब्राह्मणे निदधे यं च विक्षु या विप्रुष ओदनानामजस्य । सर्वं तदग्ने सुकृतस्य लोके जानीतान्नः संगमने पथीनाम् ॥ १९ ॥

यम् । ब्राह्मणे । नि-दधे । यम् । च । विक्षु । याः । वि-प्रुषः । ओदनानाम् । अजस्य ॥ सर्वम् । तत् । अग्ने । सु-कृतस्य । लोके । जानीतात् । नः । सम्-गमने । पथीनाम् ॥ १९ ॥

१८—(अजः) म० १ । अजन्मा गतिशीलो वा जीवात्मा (पक्वः) दृढस्वभावः (स्वर्गे) सुख प्रापके (लोके) दर्शनीये स्थाने (दधाति) स्थापयति, जीवमितिशेषः (पञ्चौदनः) म० ८ । पृथिव्यादिपञ्चभूतैः सिक्तः (निर्ऋतिम्) अ० २ । ११ । २ । कृच्छ्रापत्तिम् (बाधमानः) निवारयन् (तेन) उपायेन (लोकान्) (सूर्यवतः) विद्याप्रकाशयुक्तान् (जयेम) उत्कर्षेण प्राप्नुयाम ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (यम्) नियम को (ब्राह्मणे) ब्रह्म ज्ञानी में (च) और (अजस्य) [प्रत्येक] जीवात्मा के (ओदनानाम्) सेचन धर्म्मों की (याः) जिन (विप्रुषः) विविध पूर्तियों को (विक्षु) प्रजाओं के बीच (निदधे) उस [परमेश्वर] ने रक्खा है। (अग्ने) हे विद्वान् पुरुष ! (नः) हमारे (तत् सर्वम्) उस सब को (सुकृतस्य लोके) सुकर्मी के लोक में (पथीनाम्) मार्गों के (संगमने) संगम पर (जानीतात्) तू जान ॥ १६ ॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानी अपने में और सब सृष्टि में वृद्धियों के ईश्वर नियमों को विविध प्रकार विचार कर पुण्यात्माओं के मार्ग पर चलकर सुखी होवे ॥ १६ ॥

अजो वा इदमग्रे व्यक्रमत तस्योर इयमभवद्द्यौः पृष्ठम् । अन्तरिक्षं मध्यं दिशः पार्श्वे समुद्रौ कुक्षी ॥२०(१२)

अजः । वै । इदम् । अग्रे । वि । अक्रमत । तस्य । उरः । इयम् । अभवत् । द्यौः । पृष्ठम् ॥ अन्तरिक्षम् । मध्यम् । दिशः । पार्श्वे इति । समुद्रौ । कुक्षी इति ॥ २० ॥(१२)

भाषार्थ—(अजः) अजन्मा वा गतिशील परमात्मा (वै) ही (अग्रे) पहिले ही पहिले (इदम्) इस [जगत्] में (वि अक्रमत) विचरता था,

---

१६—(यम्) (ब्राह्मणे) ब्रह्मज्ञे (निदधे) स्थापितवान् सः परमेश्वरः (यम्) यम—ड । नियमम् (च) (विक्षु) प्रजासु (विप्रुषः) प्रुष स्नेहन—सेवनपूरणेषु—क्विप् । विविधपूर्तीः (ओदनानाम्) उन्देर्नलोपश्च । उ० २ । ७६ । उन्दी क्लेदने—युच् । ओदनो मेघः—निघ० १ । १० । ओदनमुदकदानं मेघम्—निरु० ६ । ३४ । सेचनानाम् (अजस्य) जीवात्मनः (सर्वम्) (तत्) (अग्ने) हे विद्वन् (सुकृतस्य) पुण्यात्मनः (लोके) स्थाने (जानीतात्) जानीहि (नः) अस्माकम् (संगमने) संयोगे (पथीनाम्) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । पथे गतौ—इन् । पथाम् । मार्गाणाम् ॥

२०—(अजः) म० १ । अजन्मा गतिशीलो वा परमात्मा (वै) अवश्यम् (इदम्) दृश्यमानं जगत् (अग्रे) सृष्टेः प्राक् (व्यक्रमत) व्यचरत् (तस्य)

(तस्य) उसकी (उरः) छाती (इयम्) यह [भूमि] और (पृष्ठम) पीठ (द्यौः) आकाश (अभवत्) हुआ। (मध्यम्) कटिभाग (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष, (दिशः) दिशायें (पार्श्वे) दोनों कांखें [कक्षायें] और (समुद्रौ) दोनों [अन्तरिक्ष और भूमि के] समुद्र (कुक्षी) दोनों कोखें [हुईं]॥ २० ॥

भावार्थ—अनादि, अनन्त, परमेश्वर सृष्टि का कर्ता, सर्व नियन्ता और सर्वव्यापक है ॥ २० ॥

सत्यं चर्तं च चक्षुषी विश्वं सत्यं श्रद्धा प्राणो विराट् शिरः। एष वा अपरिमितो यज्ञो यदजः पञ्चौदनः॥२१॥

सत्यम्। च। ऋतम्। च। चक्षुषी इति। विश्वम्। सत्यम्। श्रद्धा। प्राणः। वि-राट्। शिरः॥ एषः। वै। अपरि-मितः। यज्ञः। यत्। अजः। पञ्च-ओदनः॥ २१ ॥

भाषार्थ—(सत्यम्) सत्य [यथार्थस्वरूप वा अस्तित्व] (च च) और (ऋतम्) ऋत [वेद आदि यथार्थ शास्त्र] (चक्षुषी) [उसकी] दोनों आंखें, (विश्वम्) सब (सत्यम्) सत्य और (श्रद्धा) श्रद्धा (प्राणः) उसका प्राण, और (विराट्) विविध प्रकाशमान प्रकृति (शिरः) [उसका] शिर [हुआ]। (यत्) क्योंकि (एषः वै) यही (अपरिमितः) परिमाण रहित, (यज्ञः)

(उरः) अर्तेरुच। उ० ४। १९५। ऋ गतौ—असुन् उत्वं रपरत्वं च। वक्षः (इयम्) भूमिः (अभवत्) (द्यौः) आकाशः (पृष्ठम्) देहपश्चाद्भागः (अन्तरिक्षम्) (मध्यम्) कटिभागः (दिशः) पूर्वादयः (पार्श्वे) अ० ४। १४। ७। कक्षयोरधो भागौ (समुद्रौ) अन्तरिक्षभूमिस्थ जलौघौ (कुक्षी) अ० २। ५। ४। दक्षिणोत्तरकुक्षिद्वयम् ॥

२१–(सत्यम्) अस सत्तायाम्-शतृ। सते हितम्-यत्। यथार्थस्वरूपम्। अस्तित्वम् (च) (ऋतम्) अञ्जिघृसिभ्यः क्तः। उ० ३। ८९। ऋ गतौ-क्त। वेदादि यथार्थशास्त्रम् (च) (चक्षुषी) नेत्रे (विश्वम्) सर्वम् (सत्यम्) (श्रद्धा) अ० ६। १३३। ४। वेदेषु विश्वासः (प्राणः) (विराट्) विविध-प्रकाशमाना प्रकृतिः (शिरः) (एषः) (वै) एव (अपरिमितः) परिमाण-

पूजनीय (अजः) अजन्मा वा गतिशील परमात्मा (पञ्चौदनः) पांच भूतों [पृथिवी आदि] का सींचने वाला है ॥ २१ ॥

भावार्थ—सत्यस्वरूप, अनन्त, सब सृष्टि का स्वामी परमेश्वर सब का उपास्य देव है ॥ २१ ॥

अपरिमितमेव यज्ञमाप्नोत्यपरिमितं लोकमव रुन्द्धे ।
योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २२ ॥

अपरि-मितम् । एव । यज्ञम् । आप्नोति । अपरि-मितम् । लोकम् । अव । रुन्द्धे ॥ यः । अजम् । पञ्च-ओदनम् । दक्षिणा-ज्योतिषम् । ददाति ॥ २२ ॥

भाषार्थ—वह [पुरुष] (अपरिमितम्) परिमाण रहित (यज्ञम्) पूजनीय परमेश्वर को (एव) ही (आप्नोति) पाता है, और (अपरिमितम्) तोल नाप रहित (लोकम्) दर्शनीय परमात्मा को (अव रुन्द्धे) ध्यान में रखता है, (यः) जो पुरुष (पञ्चौदनम्) पांचभूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले, (दक्षिणाज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ २२ ॥

भावार्थ—आत्मसमर्पक पुरुष पूर्ण भक्ति से उस अनन्त जगदीश्वर को पाता है ॥ २२ ॥

रहितः (यज्ञः) पूजनीयः (यत्) यस्मात् (अजः) परमेश्वरः (पञ्चौदनः) अ० ४ । १४ । ७ । पञ्चसु पृथिव्यादिभूतेषु ओदनः सेचनं यस्य सः ॥

२२—(अपरिमितम्) अनन्तम् (एव) अवश्यम् (यज्ञम्) यष्टव्यम् (आप्नोति) प्राप्नोति (अपरिमितम्) (लोकम्) दर्शनीयं जगदीश्वरम् (अव रुन्द्धे) दृढतया धारयति (यः) (अजम्) जगदीश्वरम् (पञ्चौदनम्) पञ्चभूतसेचकम् (दक्षिणाज्योतिषम्) दक्षिणा दानं ज्योतिः प्रकाशो यस्य तम् (ददाति) समर्पयति स्वहृदये ॥

नास्यास्थीनि भिन्द्यान्न मज्ज्ञो निर्धयेत्।
सर्वमेनं समादायेदमिदं प्र वेशयेत् ॥ २३ ॥

न। अस्य। अस्थीनि। भिन्द्यात्। न। मज्ज्ञः। निः। धयेत् ॥ सर्वम्। एनम्। सम्-आदाय। इदम्-इदम्। प्र। वेशयेत् ॥२३

भाषार्थ—वह [रोग] (अस्य) इस [प्राणी] की (अस्थीनि) हड्डियों को (न भिन्द्यात्) नहीं तोड़ सकता और (न) न (मज्ज्ञः) मज्जाओं [हाड़ के भीतरी रसों] को (निर्धयेत्) निरन्तर पी सकता है। [जो] (एनम्) इस [ईश्वर] को (समादाय) ठीक ठीक ग्रहण करके (सर्वम्) सब प्रकार से (इदमिदम्) इस इस [प्रत्येक वस्तु] में (प्रवेशयेत्) प्रवेश करें ॥२३॥

भावार्थ—वह मनुष्य सब विपत्तियों से निर्भय रहता है जो परमात्मा को प्रत्येक वस्तु में साक्षात् करता है ॥ २३ ॥

इदमिदमेवास्य रूपं भवति तेनैनं सं गमयति।
इषं मह ऊर्जमस्मै दुहे योऽजपञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २४ ॥

इदम्-इदम्। एव। अस्य। रूपम्। भवति। तेन। एनम्। सम्। गमयति ॥ इषम्। महः। ऊर्जम्। अस्मै। दुहे। यः। अजम्। पञ्च-ओदनम्। दक्षिणा-ज्योतिषम्। ददाति ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(अस्य) इस [परमेश्वर] का (रूपम्) रूप [सौन्दर्य]

२३—(न) निषेधे (अस्य) पुरुषस्य (अस्थीनि) असिसञ्जिभ्यां क्थिन्। उ० ३। १५४। असु क्षेपे-क्थिन्। शरीरस्थधातुविशेषान् (भिन्द्यात्) विदारयेत् (मज्ज्ञः) श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्०। उ० १। १५६। टु मस्जो शुद्धौ-कनिन्, निपातनात् सिद्धिः। अस्थिसारान् (निर्धयेत्) धेट् पाने। नितरां पिबेत् (सर्वम्) सर्वथा (एनम्) परमेश्वरम् (समादाय) सम्यग् गृहीत्वा (इदमिदम्) दृश्यमानं प्रत्येकं वस्तु (प्रवेशयेत्) प्रविशेत् ॥

२४—(इदमिदम्) प्रतिद्रव्यम् (एव) निश्चयेन (अस्य) परमात्मनः

(इदमिदम्) इस इस [प्रत्येक वस्तु] में (एव) ही (भवति) पहुंचता है, [तभी वह सर्वव्यापक रूप] (तेन) उस [परमात्मा] के साथ (एनम्) इस जीवात्मा को (सम् गमयति) मिला देता है। वह [पुरुष] (इषम्) अन्न, (महः) बड़ाई (ऊर्जम्) और पराक्रम (अस्मै) इस के लिये [अपने लिये] (दुहे) दोहता है (यः) जो पुरुष (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले, (दक्षिणाज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ २४ ॥

भावार्थ—मनुष्य पूर्ण भक्ति से परमात्मा के नियमों पर चलकर सब प्रकार के आनन्द और पराक्रम को प्राप्त होता है ॥ २४ ॥

पञ्च रुक्मा पञ्च नवानि वस्त्रा पञ्चास्मै धेनवः कामदुघा भवन्ति । यो३ऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २५ ॥

पञ्च । रुक्मा । पञ्च । नवानि । वस्त्रा । पञ्च । अस्मै । धेनवः । काम-दुघाः । भवन्ति ॥ यः । अजम् । ० ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(पञ्च) विस्तृत (रुक्मा) रोचक वस्तुयें [सुवर्ण आदि], (पञ्च) विस्तृत (नवानि) नवीन (वस्त्रा) वस्त्र, और (पञ्च) विस्तृत (धेनवः) तृप्त करने वाली वेद वाचायें [विद्यायें] (अस्मै) उस [पुरुष] के लिये (कामदुघाः) कामनायें पूरी करने वाली (भवन्ति) होती हैं। (यः)

(रूपम्) सौन्दर्य्यम् (भवति) भू प्राप्तौ। प्राप्नोति (तेन) ईश्वरेण सह (एनम्) जीवात्मानम् (संगमयति) संयोजयति तद्रूपम् (इषम्) अन्नम् (महः) महत्त्वम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (अस्मै) समीपवर्तिने। स्वस्मै (दुहे) दुग्धे। प्रपूरयति। अन्यद् गतम्—म० २२ ॥

२५—(पञ्च) शप्यशूभ्यां तुट् च। उ० १। १५७। पचि विस्तारे—कनिन्। सुपां सुलुक्०। पा० ७। १। ३९। जसः सुः। विस्तृतानि (रुक्मा) युजिरुचितिजां कुश्च। उ० १। १४६। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च—मक् कुत्वं च। रोचकानि वस्तूनि सुवर्णादीनि (पञ्च) (नवानि) नूतनानि (वस्त्रा) वासांसि

जो पुरुष (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले, (दक्षिणाज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ २५ ॥

भावार्थ—आत्मत्यागी मनुष्य परमेश्वर की भक्ति से सब प्रकार के सुख प्राप्त करता है ॥ २५ ॥

पञ्च॑ रुक्मा ज्योति॑रस्मै भवन्ति वर्म॑ वासां॑सि तन्वे॑ भवन्ति । स्वर्गं लोकम॑श्नुते योऽजं पञ्चौ॑दनं दक्षि॑णाज्योतिषं ददा॑ति ॥ २६ ॥

पञ्च॑ । रुक्माः । ज्योतिः॑ । अस्मै॑ । भवन्ति । वर्म॑ । वासां॑सि । तन्वे॑ । भवन्ति ॥ स्वः॒-गम् । लोकम् । अश्नुते । यः । अजम् । पञ्च॑-ओदनम् । दक्षि॑णा-ज्योतिषम् । ददा॑ति ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(पञ्च) विस्तृत (रुक्मा) रोचक वा चमकीले वस्तु [सुवर्ण आदि] (अस्मै) उस [पुरुष] के लिये (ज्योतिः) ज्योति (भवन्ति) होते हैं, (वासांसि) वस्त्र [उसके] (तन्वे) शरीर के लिये (वर्म) कवच (भवन्ति) होते हैं । वह (स्वर्गम्) स्वर्ग [सुख देने वाला] (लोकम्) लोक (अश्नुते) पाता है, (यः) जो पुरुष (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले, (दक्षिणाज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ २६ ॥

(पञ्च) विस्तृताः (अस्मै) पुरुषाय (धेनवः) अ० ७ । ७३ । २ । तर्पयित्र्यो वेदवाचः (कामदुघाः) अ० ४ । ३४ । ८ । कामानां पूरयित्र्यः (भवन्ति) सन्ति ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

२६—(पञ्च) म० २५ । विस्तृतानि (रुक्मा) रोचकानि वस्तूनि (ज्योतिः) प्रकाशः (अस्मै) मनुष्याय (भवन्ति) (वर्म) कवचम् (वासांसि) वस्त्राणि (तन्वे) शरीराय (स्वर्गम्) स्वः सुखं गच्छति प्राप्नोति यत्र (लोकम्) दर्शनीयं स्थानम् (अश्नुते) प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा में विश्वास रखता है, वह ब्रह्मचर्य से विद्या प्राप्त करके स्वस्थ, दृढ़ और धनी होकर आनन्दित रहता है ॥ २६ ॥

या पूर्वं पतिं वित्त्वाथान्यं विन्दतेऽपरम् ।
पञ्चौदनं च तावजं ददातो न वि योषतः ॥ २७ ॥

या । पूर्वम् । पतिम् । वित्त्वा । अथ । अन्यम् । विन्दते । अपरम् ॥ पञ्च-ओदनम् । च । तौ । अजम् । ददातः । न । वि । योषतः ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(या) जो स्त्री (पूर्वम्) पहिले (पतिम्) पति को (वित्त्वा) पाकर (अथ) उसके पीछे [मृत्यु आदि विपत्ति काल में] (अन्यम्) दूसरे (अपरम्) पिछले [पति] को (विन्दते) पाती है [उसी प्रकार जो पति मृत्यु आदि विपत्ति में दूसरी स्त्री को पाता है] । (तौ) वे दोनों (च) निश्चय करके (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले (अजम्) अजन्मे वा गति शील परमेश्वर को [अपने आत्मा में] (ददातः) समर्पित करें (न वि योषतः) वे दोनों अलग न होवें ॥ २७ ॥

भावार्थ—जैसे विपत्ति काल में स्त्री दूसरे पति को और पुरुष दूसरी स्त्री को प्राप्त होकर सुख पाते हैं, वैसे ही मनुष्य परमात्मा को पाकर दुःखों से छूटकर सुखी होते हैं ॥ २७ ॥

समानलोको भवति पुनर्भुवापरः पतिः ।
योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २८ ॥

समान-लोकः । भवति । पुनः-भुवा । अपरः । पतिः ॥ यः ।

२७—(या) स्त्री (पूर्वम्) विवाहितम् (पतिम्) स्वामिनम् (वित्त्वा) विद्लृ लाभे—क्त्वा । लब्ध्वा (अन्यम्) द्वितीयं पतिम् (विन्दते) लभते (अपरम्) नियोजितं पतिम् (पञ्चौदनम्) पञ्चभूतसेचकम् (च) अवश्यम् (तौ) स्त्रीपुरुषौ (अजम्) अजन्मानं गतिशीलं वा परमात्मानम् (ददातः) दो लोपे लेटि वा । पा० ७ । ३ । ७० । इति आगमशासनमनित्यम् । दद्याताम् (न) निषेधे (वि योषतः) यु मिश्रणामिश्रणयोः—लेट् । वियुक्तौ भवेताम् ॥

अजम् । पञ्च-ओदनम् । दक्षिणा-ज्योतिषम् । ददाति ॥ २८ ॥

भाषार्थ—(अपरः) दूसरा (पतिः) पति (पुनर्भुवा) दूसरी बार विवाहित [वा नियोजित] स्त्री के साथ (समानलोकः) एक स्थान वाला (भवति) होता है। (यः) जो पुरुष (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले, (दक्षिणाज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ २८ ॥

भावार्थ—जैसे आत्मत्यागी परमेश्वर भक्त अपत्नीक पुरुष और धर्मात्मा विधवा स्त्री यथावत् विधि के साथ विपत्ति से छूटकर कर्तव्य पालन करते हैं, वैसे ही ब्रह्मज्ञानी पुरुष अविद्या से छूट कर परमात्मा से मिलकर आनन्द पाता है ॥ २८ ॥

अनुपूर्ववत्सां धेनुमनड्वाहमुपबर्हणम् ।
वासो हिरण्यं दत्त्वा ते यन्ति दिवमुत्तमाम् ॥ २९ ॥

अनुपूर्व-वत्साम् । धेनुम् । अनड्वाहम् । उप-बर्हणम् ॥ वासः । हिरण्यम् । दत्त्वा । ते । यन्ति । दिवम् । उत्-तमाम् ॥ २९

भाषार्थ—(अनुपूर्ववत्साम्) यथाक्रम [एक के पीछे एक] बच्चे वाली (धेनुम्) गौ, (अनड्वाहम्) अन्न पहुंचाने वाला बैल, (उपबर्हणम्) बालिश [सिराहने का वस्त्र आदि], (वासः) वस्त्र, (हिरण्यम्) सुवर्ण (दत्त्वा)

२८—(समानलोकः) एकस्थानः (भवति) (पुनर्भुवा) पुनः + भू सत्तायाम्—क्विप् । पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः। स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी । इत्यमरः १६ । २३ । द्विरूढया नियोजितया वा स्त्रिया सह (अपरः) द्वितीयः । देवरः (पतिः) अन्यत् पूर्ववत् ॥

२९—(अनुपूर्ववत्साम्) यथाक्रमशिशुमतीम् (धेनुम्) तर्पयित्रीं गाम् (अनड्वाहम्) अ० ४ । ११ । १ । अनस् + वह प्रापणे—क्विप् । अन्नप्रापकं वृषभम् (उपबर्हणम्) उप + बृह वृद्धौ उद्यमे च—ल्युट् । शिरोधानम् । बालिशम् (वासः) वस्त्रम् (हिरण्यम्) सुवर्णम् (दत्त्वा) (ते) धार्मिकाः (यन्ति)

दान करके (ते) वे [धर्म्मात्मा लोग] (उत्तमाम्) उत्तम (दिवम्) गति (यन्ति) पाते हैं ॥ २९ ॥

भावार्थ—धर्म्मात्मा मनुष्य सुपात्रों को विविध प्रकार दान करके उनकी उन्नति से अपनी उन्नति करते हैं ॥ २९ ॥

आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।
जायां जनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुप ह्वये ॥३०॥ (१३)

आत्मानम् । पितरम् । पुत्रम् । पौत्रम् । पितामहम् ॥ जायाम् । जनित्रीम् । मातरम् । ये । प्रियाः । तान् । उप । ह्वये । ३० (१३)

भाषार्थ—(आत्मानम्) आत्मबल, (पितरम्) पिता, (पुत्रम्) पुत्र, (पौत्रम्) पौत्र, (पितामहम्) दादा, (जायाम्) पत्नी, (जनित्रीम्) उत्पन्न करने वाली (मातरम्) माता को और (ये) जो (प्रियाः) प्रिय हैं, (तान्) उन सब को (उप ह्वये) मैं आदर से बुलाता हूं ॥ ३० ॥

भावार्थ—मनुष्य सब आत्मसम्बन्धियों के साथ यथावत् उपकार करके सदा सुखी रहें ॥ ३० ॥

यो वै नैदाघं नामर्तुं वेद ।
एष वै नैदाघो नामर्तुर्यदजः पञ्चौदनः ।
निरेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियं दहति भवत्यात्मना ।
यो३ऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ ३१ ॥

यः । वै । नैदाघम् । नाम । ऋतुम् । वेद ॥ एषः । वै । नैदाघः ।

प्राप्नुवन्ति । दिवम्) दिवु गतौ—डिवि । गतिम् (उत्तमाम्) श्रेष्ठाम् ॥

३०—(आत्मानम्) आत्मबलम् (पितरम्) पातारं जनकम् (पुत्रम्) अ० १ । ११ । ५ । कुलशोधकं सुतम् (पौत्रम्) पुत्र—अण् । नप्तारम् (पितामहम्) पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । पा० ४ । २ । ३ । ६ । पितृ—डामहच् । पितुः पितरम् (जायाम्) पत्नीम् (जनित्रीम्) जनयित्रीं जननीम् (मातरम्) (ये) (प्रियाः) प्रीतिकराः (तान्) (उप) आदरेण (ह्वये) आह्वयामि ॥

नाम॑ । ऋ॒तुः । यत् । अ॒जः । पञ्च॑-ओदनः ॥ निः । ए॒व । अप्रि॑यस्य । भ्रातृ॑व्यस्य । श्रिय॑म् । द॒ह॒ति॒ । भव॑ति । आ॒त्मना॑ ॥ यः । अ॒जम् । पञ्च॑-ओदनम् । दक्षि॑णा-ज्योतिषम् । ददा॑ति ३१

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (वै) निश्चय करके (नैदाघम्) अतिताप वाले (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुम्) ऋतु को (वेद) जानता है। (एषः वै) वही (नैदाघः) अतिताप वाले (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुः) ऋतु [के समान] (यत्) पूजनीय ब्रह्म (अजः) अजन्मा (पञ्चौदनः) पांच भूतों [पृथिवी आदि] का सींचने वाला [परमेश्वर] है। वह [मनुष्य अपने] (एव) निश्चय करके (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (श्रियम्) श्री को (निर् दहति) जला देता है, और (आत्मना) अपने आत्मबल के साथ (भवति) रहता है। (यः) जो [पुरुष] (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि] के सींचने वाले, (दक्षिणाज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ ३१ ॥

भावार्थ—सूर्य और पृथिवी का घुमाव उष्ण, शीत आदि ऋतुओं का कारण है, उन सूर्य आदि लोकों का आदि कारण परमेश्वर है, ऐसा साक्षात् करने वाला पुरुष निर्विघ्न होकर आनन्द भोगता है ॥ ३१ ॥

यो वै कु॒र्वन्तं॒ नामर्तुं॒ वेद॑ ।
कु॒र्व॒तींकु॑र्वतीमे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रिय॒मा द॑त्ते ।

३१—(यः) परमेश्वरः (वै) निश्चयेन (नैदाघः) तस्येदम्। पा० ४। ३। १२०। निदाघस्य महातापस्य सम्बन्धिनम् (नाम) प्रसिद्धौ (ऋतुम्) कालविशेषम् (वेद) जानाति (एषः) परमेश्वरः (नैदाघः) महातापसम्बन्धी (नाम) (ऋतुः) कालविशेषः (यत्) त्यजितनियजिभ्यो डित्। उ० १। १३२। यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु—अदि. डित्। पूजनीयं ब्रह्म (अजः) म० १। अजन्मा (पञ्चौदनः) पञ्चभूतानां सेचनं यस्मात् सः (निः) नितराम् (एव) (अप्रियस्य) अहितस्य (भ्रातृव्यस्य) भ्रातृभावरहितस्य (श्रियम्) लक्ष्मीम् (दहति) भस्मीकरोति (भवति) वर्तते (आत्मना) आत्मबलेन सह। अन्यत् पूर्ववत् ॥

एष वै कुर्वन्नामुर्तुर्येदुजः ० । ० । ० ॥ ३२ ॥

०। वै । कुर्वन्तम् । नाम ।०॥ कुर्वतीम्-कुर्वतीम् । एव । अप्रि-यस्य । भ्रातृव्यस्य । श्रियम् । आ । दत्ते ।०। वै । कुर्वन् । नाम ।०।३२

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (वै) निश्चय करके (कुर्वन्तम्) बनाने वाले (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुम्) ऋतु को (वेद) जानता है । और [जो] (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (कुर्वतीं कुर्वतीम्) अच्छे प्रकार बनाने वाली (श्रियम्) श्री को (एव) निश्चय करके (आ दत्ते) ले लेता है । (एषः वै) वही (कुर्वन्) बनाने वाला (नाम) प्रसिद्ध......म० ३१ ॥३२॥

भावार्थ—वर्षा आदि ऋतु अन्न आदि उत्पन्न करके बुभुक्षा आदि कष्ट मिटाते हैं, उन ऋतुओं का आदि कारण परमेश्वर है ऐसा जानने वाला पुरुष निर्विघ्न रहता है ॥ ३२ ॥

यो वै संयन्तं नामुर्तुं वेद ।
संयतींसंयतीमेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते ।
एष वै संयन्नाम ० । ० । ० ॥ ३३ ॥

० । वै । सम्-यन्तम् । नाम ।०॥ संयतीम्-संयतीम् । एव ।०॥ ० । वै । सम्-यन् । नाम । ० ॥३३॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (वै) निश्चय करके (संयन्तम्) [अन्न आदि] मिलाने वाले (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुम्) ऋतु को (वेद) जानता है और [जो] (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (संयतीं संयतीम्) अत्यन्त एकत्र करने वाली (श्रियम्) लक्ष्मी को (एव) निश्चय करके (आ दत्ते) ले लेता है । (एषः वै) वही परमेश्वर (संयन्) एकत्र

३२—(कुर्वन्तम्) करोतेः शतृ, रचयन्तम् (कुर्वतींकुर्वतीम्) रचन्तीं रचन्तीम् (श्रियम्) लक्ष्मीम् (आ दत्ते) गृह्णाति (कुर्वन्) निष्पादयन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३३—(संयन्तम्) इण् गतौ—शतृ, अन्तर्गतण्यर्थः । अन्नादि संगमयन्तम्

करने वाला (नाम) प्रसिद्ध......म० ३१ ॥ ३३ ॥

भावार्थ—अन्न आदि वस्तुओं के पकाने वाले ऋतुओं का नियन्ता परमेश्वर है, शेष पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

यो वै पिन्वन्तं नामर्तुं वेद । पिन्वतींपिन्वतीमे वाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते । एष वै पिन्वन्नाम ० । ० । ० ॥ ३४ ॥

० । वै । पिन्वन्तम् । नाम । ० ॥ पिन्वतीम्ऽपिन्वतीम् । एव । ० ॥ ० । वै । पिन्वन् । नाम । ० ॥ ३४ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (वै) निश्चय करके (पिन्वन्तम्) सींचने वाले (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुम्) ऋतु को (वेद) जानता है और [जो] (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (पिन्वतीं पिन्वतीम्) अत्यन्त सींचने वाली (श्रियम्) श्री को (एव) अवश्य (आ दत्ते) लेलेता है । (एषः वै) वही [परमेश्वर] (पिन्वन्) सींचने वाला (नाम) प्रसिद्ध ......म० ३१ ॥ ३४ ॥

भावार्थ—अन्न आदि पुष्ट करने का नियम जानने वाला परमेश्वर है-अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

यो वा उद्यन्तं नामर्तुं वेद । उद्यतीमुद्यतीमे वाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य श्रियमा दत्ते । एष वा उद्यन्नाम ० । ० । ० ॥ ३५

० । वै । उत्ऽयन्तम् । नाम । ० ॥ उद्यतीम्ऽउद्यतीम् । एव । ० ॥ ० । वै । उत्ऽयन् । नाम । ० ॥ ३५ ॥

(संयतीं संयतीम्) संगमयन्तीं संगमयन्तीम् (संयन्) संगमयन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३४—(पिन्वन्तम्) पिवि सेचने सेवने च—शतृ । सिञ्चन्तम् । पोषयन्तम् (पिन्वतीं पिन्वतीम् अतिशयेन पोषयन्तीम् (पिन्वन्) पोषयन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (वै) निश्चय करके (उद्यन्तम्) उदय होते हुये (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुम्) ऋतु [वसन्त] को (वेद) जानता है। और [जो] (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (उद्यतीमुद्यतीम्) अत्यन्त उदय होती हुई (श्रियम्) श्री को (एव) अवश्य (आ दत्ते) लेलेता है। (एषः वै) वही परमेश्वर (उद्यन्) उदय होता हुआ (नाम) प्रसिद्ध......मं० ३१ ॥ ३५ ॥

भावार्थ—वसन्त आदि ऋतुओं का नियामक परमेश्वर है... इत्यादि॥३५

यो वा अ॑भि॒भुवं॒ नामर्तुं वेद॑। अ॒भि॒भव॑न्तीमभिभवन्ती॑मे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रिय॒मा द॑त्ते। ए॒ष वा अ॑भि॒भूर्नामर्तु॒र्यद॒जः पञ्चौ॑दनः। निरे॒वाप्रि॑यस्य॒ भ्रातृ॑व्यस्य॒ श्रियं॑ दहति॒ भव॑त्या॒त्मना॑। यो॒३॒॑ऽजं पञ्चौ॑दनं॒ दक्षि॑णाज्योतिषं॒ ददा॑ति ॥ ३६ ॥

यः। वै। अ॒भि॒ऽभुव॑म्। नाम॑। ऋ॒तुम्। वेद॑॥ अ॒भि॒भव॑न्तीम्ऽअभिभवन्तीम्। ए॒व। अप्रि॑यस्य। भ्रातृ॑व्यस्य। श्रिय॑म्। आ। द॒त्ते॒॥ ए॒षः। वै। अ॒भि॒ऽभूः। नाम॑। ऋ॒तुः। यत्। अ॒जः। पञ्च॑ऽओदनः॥ निः। ए॒व। अप्रि॑यस्य। भ्रातृ॑व्यस्य। श्रिय॑म्। द॒ह॒ति॒। भव॑ति। आ॒त्मना॑॥ यः। अ॒जम्। पञ्च॑ऽओदनम्। दक्षि॑णाऽज्योतिषम्। ददा॑ति॥ ३६ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [परमेश्वर] (वै) निश्चय करके (अभिभुवम्) [दुःखों के] हराने वाले (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुम्) ऋतु को (वेद) जानता है और [जो] (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (अभिभवन्तीम-

३५—(उद्यन्तम्) इण्—शतृ। उद्गच्छन्तम् (उद्यतीमुद्यतीम्) अतिशयेनोदयं प्राप्नुवतीम् (उद्यन्) उद्गच्छन्। अन्यत् पूर्ववत् ॥

३६—(अभिभुवम्) अभिभवितारम्। दुःखनाशकम् (अभिभवन्तीम-

भिवन्तीम्) अत्यन्त हरा देने वाली (श्रियम्) श्री को (एव) निश्चय करके (आ दत्ते) लेलेता है। (एषः वै) वही (अभि भूः) [शत्रुओं का] हरा देने वाला (नाम) प्रसिद्ध (ऋतुः) ऋतु [के समान] (यत्) पूजनीय ब्रह्म (अजः) अजन्मा (पञ्चौदनः) पञ्चभूतों [पृथिवी आदि] का सींचने वाला [परमेश्वर] है। वह [मनुष्य अपने] (एव) निश्चय करके (अप्रियस्य) अप्रिय (भ्रातृव्यस्य) शत्रु की (श्रियम्) श्री को (निर् दहति) जला देता है और (आत्मना) अपने आत्मबल के साथ (भवति) रहता है। (यः) जो [पुरुष] (पञ्चौदनम्) पांच भूतों [पृथिवी आदि]के सींचने वाले, (दक्षिणा-ज्योतिषम्) दानक्रिया की ज्योति रखने वाले (अजम्) अजन्मे वा गतिशील परमात्मा को [अपने आत्मा में] (ददाति) समर्पित करता है ॥ ३६ ॥

भावार्थ-जो मनुष्य दुःखहर्ता परमेश्वर की उपासना करते हैं वे दुःखों से छूटकर आनन्दयुक्त होते हैं ॥ ३६ ॥

अजं च पचत पञ्च चौदनान्। सर्वा दिशः संमनसः सध्रीचीः सान्तर्देशाः प्रति गृह्णन्तु त एतम् ॥ ३७ ॥

अजम्। च। पचत। पञ्च। च। ओदनान् ॥ सर्वाः। दिशः। सम्-मनसः। सध्रीचीः। स-अन्तर्देशाः। प्रति। गृह्णन्तु। ते। एतम् ॥ ३७ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वानो !] (च) निश्चय करके (अजम्) अजन्मे वा गतिशील जीवात्मा को (च) और (पञ्च) पांच [भूतों से युक्त] (ओदनान्) सेचक पदार्थों को (पचत) पक्का [दृढ़] करो । (सान्तर्देशाः) अन्तर्देशों के सहित (सध्रीचीः) साथ साथ रहने वाली, (सर्वाः) सब

भिभवन्तीम्) अतिशयेन पराजयन्तीम् (अभिभूः) भू सत्तायाम्—क्विप् । अभिभविता । कष्टहर्ता । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३७—(अजम्) म० १ । अजन्मानं गतिशीलं वा जीवात्मानम् (च) अवधारणे (पचत) परिपक्वं सुदृढस्वभावं कुरुत (पञ्च) पञ्चभूतयुक्तान् (च) समुच्चये (ओदनान्) म० १९ । सेचकान् । प्रवर्धकान् पदार्थान् (सर्वाः) प्राच्यादयः (दिशः) दिशाः (संमनसः) समानमनस्काः (सध्रीचीः) अ० ६ । ८८ ३ ॥

(दिशः) दिशायें (संमनसः) एक मन होके (ते) तेरे लिये, (एतम्) इस [जीवात्मा] को (प्रति गृह्णन्तु) स्वीकार करें ॥३७॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमेश्वर में परिपक्वबुद्धि होकर पदार्थों से उपकार लेते हैं, उनके लिये संसार के सब पदार्थ सुखदायी होते हैं ॥ ३७ ॥

इस मन्त्र का दूसरा पाद आ चुका है—अ० ६ । ८८ । ३ ॥

तास्ते॑ रक्षन्तु॒ तव॒ तुभ्य॑मे॒तं ताभ्य॒ आज्यं॑ ह॒विरि॒दं जु॑होमि ॥ ३८ ॥ (१४)

ताः । ते॒ । र॒क्ष॒न्तु॒ । तव॑ । तुभ्य॑म् । ए॒तम् । ताभ्यः॑ । आज्य॑म् । ह॒विः । इ॒दम् । जु॒हो॒मि॒ ॥ ३८ ॥ (१५)

भाषार्थ—(ताः) वे सब [दिशायें] (ते) तेरे लिये, (तुभ्यम्) तेरे लिये (तव) तेरे (एतम्) इस [जीवात्मा] की (रक्षन्तु) रक्षा करें, (ताभ्यः) उन सब से (इदम्) इस (आज्यम्) प्रकाश करने योग्य (हविः) ग्राह्यकर्म को (जुहोमि) मैं ग्रहण करता हूं ॥ ३८ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब पदार्थों से गुण ग्रहण करके संसार में विख्यात करें ३८

सूक्तम् ६ (पर्यायः १) ॥

१—१७ ॥ अतिथिरतिथिपतश्च देवते ॥ १,२ गायत्री; ३, ७, ९ भुरिक् साम्नी त्रिष्टुप्; ४ आर्च्यनुष्टुप्; ५ आसुरी गायत्री; ६ साम्नी जगती; ८ याजुषी त्रिष्टुप्; १० साम्नी भुरिग् बृहती; ११, १४, १५, १६ साम्न्यनुष्टुप्; १२ साम्नी पङ्क्तिः; १३ साम्नी निचृत् पङ्क्तिः; १७ आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः ॥

सध्रीचरः। सहवर्तमानाः (साकं दैशाः) अन्तर्दिग्भिः सहिताः (प्रति गृह्णन्तु) स्वीकुर्वन्तु (ते) तुभ्यम् (एतम्) जीवात्मानम् ॥

३८—(ताः) पूर्वोक्ता दिशाः (ते) तुभ्यम् (रक्षन्तु) पान्तु (तव) (तुभ्यम्) वीप्सायां द्विर्वचनम् (एतम्) जीवात्मानम् (ताभ्यः) दिशानां सकाशात् (आज्यम्) अ० ५ । ८ । १ । आङ्+अञ्जू व्यक्तिकरणे—क्यप् । व्यक्तीकरणीयम् । व्याख्यातव्यम् (हविः) ग्राह्यं कर्म (इदम्) (जुहोमि) आददे । गृह्णामि ॥

संन्यासिगृहस्थयोर्धर्मोपदेशः—संन्यासी और गृहस्थ के धर्म का उपदेश ॥

यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षं परूंषि यस्य संभारा ऋचो यस्यानूक्यम् ॥ १ ॥

यः । विद्यात् । ब्रह्म । प्रति-अक्षम् । परूंषि । यस्य । सम्-भाराः । ऋचः । यस्य । अनूक्यम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(यः) संयमी पुरुष [अथवा जो कोई विद्वान् हो वह] (प्रत्यक्षम्) प्रत्यक्ष करके (ब्रह्म) ब्रह्म [परमात्मा] को (विद्यात्) जाने (यस्य) जिस [ब्रह्म] के (परूंषि) पालन सामर्थ्य (संभाराः) विविध संग्रह और (यस्य) जिसका (अनूक्यम्) अनुकूल वाक्य (ऋचः) ऋचायें [स्तुति योग्य वेद मन्त्र] हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—विद्वान् संयमी पुरुष सर्वपोषक, सर्वोपदेशक परमात्मा को साक्षात् कर सकते हैं ॥ १ ॥

मन्त्र १—४ और ६ स्वामिदयानन्दकृत संस्कारविधि संन्यासाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

सामानि यस्य लोमानि यजुर्हृदयमुच्यते परिस्तरणमिद्धविः ॥ २ ॥

सामानि । यस्य । लोमानि । यजुः । हृदयम् । उच्यते । परि-स्तरणम् । इत् । हविः ॥ २ ॥

१—(यः) यम नियमने—ड । संयमी । संन्यासी । अथवा यो विद्वान् भवतु सः (विद्यात्) जानीयात् (ब्रह्म) अ० १ । ८ । ४ । सर्वेभ्यो बृहन्तं परमेश्वरम् (प्रत्यक्षम्) साक्षात्कारेण (परूंषि) अर्तिपृवपि० । उ० २ । ११७ । पॄ पालनपूरणयोः—उसि । पालनसामर्थ्यानि (यस्य) ब्रह्मणः (संभाराः) विविधाः संग्रहाः (ऋचः) ऋच स्तुतौ—क्विप् । ऋग् वाङ्नाम—निघ० १ । ११ । स्तुत्या वेदवाचः (यस्य) (अनूक्यम्) ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३ । १ । १२४ । अनु + वच परिभाषणे-ण्यत्, छान्दसं सम्प्रसारणम्, चजोः कु घिण्ण्यतोः । पा० ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् । अनुकूलवाक्यम् ॥

भाषार्थ—(सामानि) दुःखनाशक [मोक्ष विज्ञान] (यस्य) जिस [ब्रह्म] के (लोमानि) रोम [सदृश हैं], (यजुः) विद्वानों का सत्कार, विद्यादान और पदार्थों का संगतिकरण [जिसके] (हृदयम्) हृदय [के समान] और (परिस्तरणम्) सब ओर फैलाव (इत्) ही (हविः) ग्राह्यकर्म (उच्यते) कहा जाता है ॥ २ ॥

भावार्थ—विद्वान् ही कर्म, उपासना और ज्ञान से परमेश्वर के उपकारों को साक्षात् करके आनन्दित होते हैं ॥ २ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति देवयजनं प्रेक्षते ॥ ३ ॥

यत् । वै । अतिथि-पतिः । अतिथीन् । प्रति-पश्यति । देव-यजनम् । प्र । ईक्षते ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यत् वै) जब ही (अतिथिपतिः) अतिथियों का पालन करने हारा (अतिथीन्) अतिथियों [नित्य मिलने योग्य विद्वानों] को (प्रतिपश्यति) प्रतीक्षा से देखता है, वह (देवयजनम्) उत्तम गुणों का संगति करण (प्र ईक्षते) अच्छे प्रकार देखता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग प्रीति से महामान्य विद्वानों का सत्कार करके उत्तम गुण प्राप्त करते हैं ॥ ३ ॥

२—(सामानि) अ० ७ । ५४ । १ । षो अन्तकर्मणि—मनिन् । दुःखनाशकानि मोक्षज्ञानानि (यस्य) ब्रह्मणः (लोमानि) लोमतुल्यानि (यजुः) अ० ७ । ५४ । २ । विदुषां सत्कारो विद्यादानं पदार्थसंगतिकरणं च (हृदयम्) हृदयसमानम् (उच्यते) (परिस्तरणम्) सर्वतो विस्तारः (इत्) एव (हविः) ग्राह्यं कर्म ॥

३—(यत्) यदा (वै) निश्चयेन (अतिथिपतिः) अतिथीनां पालकः (अतिथीन्) अ० ७ । २१ । १ । अत सातत्यगमने—इथिन् । नित्यप्रापणीयान् महामान्यान् । विदुषः पुरुषान् (प्रतिपश्यति) प्रतीक्षया पश्यति (देवयजनम्) उत्तमगुणानां संगतिकरणम् (प्र) प्रकर्षेण (ईक्षते) अवलोकयति ॥

यदभिवदति दीक्षामुपैति यदुदकं याचत्यपः प्र णयति ४

यत् । अभि-वदति । दीक्षाम् । उप । एति । यत् । उदकम् । याचति । अपः । प्र । नयति ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वह [गृहस्थ] (अभिवदति) अभिवादन करता है, वह (दीक्षाम्) दीक्षा [व्रत का उपदेश] (उप एति) आदर पूर्वक पाता है, (यत्) जब (उदकम्) जल को वह [गृहस्थ] (याचति) विनय करके देता है, वह [गृहस्थ] (अपः) जल (प्र णयति) [प्रणीता पात्र में] सन्मुख लाता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग आदर पूर्वक अभिवादन आदि करके और पाद्य, अर्घ्य और पानीय जल आदि समर्पण करके अतिथियों से उत्तम शिक्षा ग्रहण करें ॥ ४ ॥

या एव यज्ञ आपः प्रणीयन्ते ता एव ताः ॥ ५ ॥

याः । एव । यज्ञे । आपः । प्र-नीयन्ते । ताः । एव । ताः ॥५॥

भाषार्थ—(याः) जो (एव) ही (आपः) जल (यज्ञे) यज्ञ में (प्रणीयन्ते) आदर से लाये जाते हैं, (ताः) वे (एव) ही (ताः) वे [अतिथि के लिये उपकारी होते हैं] ॥ ५ ॥

भावार्थ—संन्यासी लोग उपकार दृष्टि से ही जल पान आदि करते हैं ॥५॥

यत् तर्पणमाहरन्ति य एवाग्नीषोमीयः पशुर्बध्यते स एव सः ॥ ६ ॥

४—(यत्) यदा (अभिवदति) संवदति प्रणमति वा (दीक्षाम्) अ० ८। ५। १५। व्रतोपदेशम् (उपैति) आदरेण प्राप्नोति (यत्) यदा (याचति) याचृ आत्मने दानार्थं प्रेरणे, ग्रहणार्थं प्रेरणेऽपि—शब्दकल्पद्रुमः । विनयेन ददाति । (अपः) जलानि (प्र णयति) प्रणीतापात्रेण समर्पयति गृहस्थः ॥

५—(याः) (एव) (यज्ञे) सत्करणीये व्यवहारे (आपः) जलानि (प्रणीयन्ते) आदरेण दीयन्ते (ताः) जलानि (एव) (ताः) उपकारिण्य इत्यर्थः ॥

यत् । तर्पणम् । आ-हरन्ति । यः । एव । अग्नीषोमीयः । पशुः । बध्यते । सः । एव । सः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वे [घर के लोग (तर्पणम्) तृप्ति कारक द्रव्य (आहरन्ति) लाते हैं, [तब] (यः) जो (एव) ही (अग्नीषोमीयः) ज्ञान और ऐश्वर्य के लिये हितकारी (पशुः) समदर्शी [अतिथि] (बध्यते) [प्रेम डोरी से] बांधा जाता है (सः एव सः) वही वह [अतिथि होता है] ॥६॥

भावार्थ—अतिथि संन्यासी गृहस्थ की सेवा इस प्रयोजन से स्वीकार करते हैं कि वे विद्वान् प्रेम पूर्वक संसार के लिये ज्ञान और ऐश्वर्य बढ़ावें ॥६॥

यदावसथान् कल्पयन्ति सदोहविर्धानान्येव तत् कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

यत् । आ-वसथान् । कल्पयन्ति । सदः-हविर्धानानि । एव । तत् । कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वे (गृहस्थ लोग] (आवसथान्) निवास स्थानों को (कल्पयन्ति) बनाते हैं, (तत्) तब वे [अतिथि लोग] (सदोहविर्धानानि) यज्ञशाला और हवि [लेने देने योग्य कर्मों] के स्थानों को (एव) ही (कल्पयन्ति) विचारते हैं ॥ ७ ॥

६—(यत्) यदा (तर्पणम्) तृप्तिकरं द्रव्यम् (आहरन्ति) आनयन्ति गृहस्थाः (यः) अतिथिः (एव) (अग्नीषोमीयः) अङ्गेर्नलोपश्च । उ० ४ । ५० । अगि गतौ—नि । अर्त्तिस्तुसुहु० । उ० १ । १४० । षु ऐश्वर्ये—मन् । तस्मै हितम् । पा० ५ । १ । ५ । इति छप्रत्ययः । अग्नीषोमाभ्यां ज्ञानैश्वर्याभ्यां हितः (पशुः) अ० ३ । २८ । १ । समदर्शी देवः । संन्यासी (बध्यते) वध संयमने वा बन्ध बन्धने—कर्मणि यक् । प्रेमबन्धने क्रियते (सः) (एव) (सः) अतिथिः ॥

७—(यत्) यदा (आवसथान्) उपसर्गे वसेः । उ० ३ । ११६ । आ+वस निवासे—अथ । निवासान् (कल्पयन्ति) रचयन्ति (सदोहविर्धानानि) यज्ञगृहग्राह्यदातव्यकर्मस्थानानि (एव) (तत्) तदा (कल्पयन्ति) विचारयन्ति । समर्थयन्ति ॥

भावार्थ—गृहस्थों के बनाये स्थानों में संन्यासी महात्मा विद्यालय, अद्भुतालय, बिजुली, तार आदि स्थानों का विचार करते हैं ॥ ७ ॥

यदु॑पस्तृ॒णन्ति॑ ब॒र्हिरे॒व तत् ॥ ८ ॥

यत् । उ॒प॒-स्तृ॒णन्ति॑ । ब॒र्हिः । ए॒व । तत् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ वे [गृहस्थ] (उपस्तृणन्ति) बिछौना करते हैं, (तत्) वह [संन्यासी के लिये] (बर्हिः) कुशासन (एव) ही होता है॥८

भावार्थ—संन्यासी लोग अल्पमूल्य वस्तुओं में निर्वाह करके यज्ञ सामग्री का ध्यान रखते हैं ॥ ८ ॥

यदु॑परिशय॒नमा॒हर॑न्ति स्व॒र्गमे॒व तेन॑ लो॒कमव॑ रुन्द्धे ९

यत् । उ॒परि॒-श॒य॒नम् । आ॒-हर॑न्ति । स्वः॒-गम् । ए॒व । तेन॑ । लो॒कम् । अव॑ । रु॒न्द्धे॒ ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(यत्) जैसे वे [गृहस्थ लोग] (उपरिशयनम्) ऊंचे शयन स्थान को (आहरन्ति) यथावत् प्राप्त होते हैं, (तेन) वैसे ही वह [संन्यासी](स्वर्गम्) सुख देने वाले (लोकम्) दर्शनीय परमेश्वर को (एव) निश्चय करके (अव रुन्द्धे) प्राप्त होता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग तो शय्या आदि में विश्राम पाते हैं, किन्तु संन्यासी एक परमात्मा के आश्रय में सुखी रहता है ॥ ९ ॥

यत् क॑शिपूपब॒र्हण॒मा॒हर॑न्ति परि॒धय॑ ए॒व ते ॥ १० ॥

यत् । क॒शि॒पु-उ॒प॒ब॒र्हण॒म् । आ॒-हर॑न्ति । प॒रि॒-धयः॑ । ए॒व । ते १०

८—(यत्) यत् किंचित् (उपस्तृणन्ति) आच्छादनानि कुर्वन्ति (बर्हिः) अ० ५ । २२ । १ । कुशासनम् । यज्ञसामग्री ॥

९—(यत्) येन प्रकारेण (उपरिशयनम्) उच्चशय्यास्थानम् (आहरन्ति) समन्तात् प्राप्नुवन्ति गृहस्थाः (स्वर्गम्) सुखप्रापकम् (एव) निश्चयेन (तेन) प्रकारेण (लोकम्) दर्शनीयं परमात्मानम् (अव रुन्द्धे) प्राप्नोति ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (कशिपूपबर्हणम्) बिछौना और बालिश को वे [गृहस्थ लोग] (आहरन्ति) प्राप्त होते हैं, [संन्यासी के लिये] (ते) वे [प्रसिद्ध ईश्वर की] (एव) ही (परिधयः) सब ओर से धारण शक्तियां हैं १०

भावार्थ—संन्यासी शारीरिक सुख की उपेक्षा करके परमेश्वर का अवलम्बन करता है ॥ १० ॥

यदाञ्जनाभ्यञ्जनमाहरन्त्याज्यमेव तत् ॥ ११ ॥

यत् । आञ्जन-अभ्यञ्जनम् । आ-हरन्ति । आज्यम् । एव । तत् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (आञ्जनाभ्यञ्जनम्) चन्दन और तेल आदि के मर्दन को (आहरन्ति) वे [गृहस्थ लोग] प्राप्त होते हैं,(तत्) सब [संन्यासी के लिये] (आज्यम्) [संसार का] व्यक्त करने वाला ब्रह्म (एव) ही है ॥११॥

भावार्थ—संन्यासी पुरुष परमात्मा के चिन्तन में अपनी शरीर शोभा समझता है ॥ ११ ॥

यत् पुरा परिवेषात् खादमाहरन्ति पुरोडाशावेव तौ १२

यत् । पुरा । परि-वेषात् । खादम् । आ-हरन्ति । पुरोडाशौ । एव । तौ ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वे [गृहस्थ लोग] (पुरा) पहिले (परि-

१०—(यत्) यदा (कशिपूपबर्हणम्) कशिपुर्व्याख्यातः—अ० ६ । १३८ । ५ । उपबर्हणं व्याख्यातम्—अ० ६ । ५ । २६ । परिस्तरणं बालिशं च (आहरन्ति) (परिधयः) उपसर्गे घोः किः । पा० ३ । ३ । ६२ परि+दधातेः-कि । ईश्वरस्य परितोधारणशक्तयः (एव) (ते) प्रसिद्धाः ॥

११—(यत्) यदा (आञ्जनाभ्यञ्जनम्) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु—ल्युट् । सम्यक् चन्दनादिलेपनं तैलादिमर्दनं च (आहरन्ति) (आज्यम्) अ० ५ । ८ । १ । आङ्+अञ्जू व्यक्तौ—क्यप् । संसारस्य व्यक्तिकरं ब्रह्म (एव) (तत्) तदा ॥

१२—(यत्) यदा (पुरा) आदौ (परिवेषात्) परि+विषॢ व्याप्तौ—

वेषात्) परोसकर (खादम्) भोजन को (आहरन्ति) खाते हैं। [तब संन्यासी के लिये] (तौ) वे (पुरोडाशौ) दो पुरोडाश [मुनि अन्न की दो रोटियां] (एव) ही हैं ॥ १२ ॥

भावार्थ—संन्यासी लोग बहुमूल्य आहारों को छोड़कर थोड़े मुनि अन्न, नीवार, कन्द आदि का भोजन करते हैं ॥ १२ ॥

पुरोडाश का वर्णन मनु० अ० ६। श्लो० ११ में इस प्रकार है ॥

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ १ ॥

अपने हाथ से लाये हुये वसन्त और शरद् में उत्पन्न हुये पवित्र मुनियों के अन्नों से पुरोडाश और चरु को विधि के अनुसार अलग अलग फैलावे [परोसे]॥

यदशनकृतं ह्वयन्ति हविष्कृतमेव तद्धवयन्ति ॥ १३ ॥

यत् । अशन-कृतम् । ह्वयन्ति । हविः-कृतम् । एव । तत् । ह्वयन्ति ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वे [गृहस्थ लोग] (अशनकृतम्) भोजन बनाने वाले को (ह्वयन्ति) बुलाते हैं, (तत्) तब वे [संन्यासी लोग] (हविष्कृतम्) देने और लेने योग्य व्यवहार करने हारे [परमेश्वर] को (एव) ही (ह्वयन्ति) बुलाते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थ—संन्यासी लोग गृहस्थों के समान सूपकार आदि की अपेक्षा न करके ईश्वर का ध्यान करते हुये आत्मावलम्बी होते हैं ॥ १३ ॥

ये व्रीहयो यवा निरुप्यन्तेऽशव एव ते ॥ १४ ॥

घञ्। पञ्चमी विधानेल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्। वा० पा० २। ३। २८। ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी। परिवेषं भोजनार्थं पात्रे अन्नादेर्दानं समाप्य (खादम्) भोजनम् (आहरन्ति) खादन्ति (पुरोडाशौ) अ० ८। ८। २२। मुन्यन्नरोटिका-विशेषौ—मनुः ६। ११ (तौ) ॥

१३—(यत्) यदा (अशनकृतम्) सूपकारम् (ह्वयन्ति) आह्वयन्ति (हविष्कृतम्) दातव्यादातव्यव्यवहाराणां कर्तारं परमेश्वरम् (एव) (तत्) तदा (ह्वयन्ति) ॥

ये । व्रीहर्यः । यवाः । निः-उप्यन्ते । अंशवः । एव । ते ।१४।

भाषार्थ—(ये) जो (व्रीहयः) चावल और (यवाः) जौ [गृहस्थों करके] (निरुप्यन्ते) फैलाये [परोसे] जाते हैं, (ते) वे (एव) ही [संन्यासी को] (अंशवः) सूक्ष्म विचार [होते हैं] ॥ १४ ॥

भावार्थ—जब गृहस्थ लोग चावल जौ आदि बोकर भोजन करते हैं, संन्यासी लोग स्वयंसिद्ध मुनि अन्नों से निर्वाह करके सूक्ष्म विचार करते हैं॥ १४

यान्युलूखलमुसलानि ग्रावाण एव ते ॥ १५ ॥

यानि । उलूखल-मुसलानि । ग्रावाणः । एव । ते ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(यानि) जो [गृहस्थों के] (उलूखलमुसलानि) ओखली मूसल हैं, (ते) वे [वैसे] (एव) ही [संन्यासियों के] (ग्रावाणः) शास्त्र उपदेश हैं ॥ १५ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार गृहस्थ लोग ओखली मूसल से कूटकर अन्न का सार निकालते हैं, उसी प्रकार संन्यासी लोग तपश्चरण करके सत्यशास्त्रों का उपदेश करते हैं ॥ १५ ॥

शूर्पं पवित्रं तुषा ऋजीषाभिषवणीरापः ॥ १६ ॥

शूर्पम् । पवित्रम् । तुषाः । ऋजीषा । अभि-सवनीः । आपः ।१६

स्रुग् दर्विर्नेक्षणमायवनं द्रोणकलशाःकुम्भ्यो वायव्या-

१४—(ये) (व्रीहयः) अ० ६ । १४० । २ धान्यविशेषाः (यवाः) (निरुप्यन्ते) डु वप बीजसन्ताने मुण्डने च । प्रक्षिप्यन्ते (अंशवः) मृगय्वादयश्च । उ० १ । ३७ । अंश विभाजने—कु । सूक्ष्मांशाः । सोमलतावयवाः ॥

१५—(यानि) (उलूखलमुसलानि) उरु+खल चलने—अच् । उरु विस्तीर्णं खलं धान्यमर्दनस्थानं यस्य तद् उलूखलं पृषोदरादिरूपम् । उलूखलमुरुकरं वोर्क्करं वोर्ध्वखं वा-निरु० ९ । २० । वृषादिभ्यश्चित् । उ० १ । १०६ । मुस खण्डने—कल, चित् । मुसलं मुहुः सरम्—निरु० ९ । ३५ । धान्यादिकण्डनसाधनानि (ग्रावाणः) अ० ३ । १० । ५ । गॄ विज्ञापे शब्दे च-कनिप् । शास्त्रोपदेशाः (एव) (ते) ॥

नि पात्रा॑णी॒यमे॒व कृ॒ष्णा॒जि॒नम् ॥ १७ ॥ (१५)

स्रुक् । दर्विः । नेक्ष॑णम् । आ॒-यव॑नम् । द्रोण॑-कलशाः । कु॒म्भ्यः॑ । वा॒य॒व्या॑नि । पात्रा॑णि । इ॒यम् । ए॒व । कृ॒ष्ण-अ॒जि॒नम् ॥ १७ ॥ (१५)

भाषार्थ—(शूर्पम्) सूप [छाज], (पवित्रम्) चालनी, (तुषाः) भुसी (ऋजीषा) सोम का फोक [नीरस वस्तु], (अभिसवनीः) मार्जन वा स्नान के पात्र, (आपः) [यज्ञ का] जल । (स्रुक्) स्रुचा [घी चढ़ाने का पात्र], (दर्विः) चमचा, (नेक्षणम्) शूल, शलाका आदि, (आयवनम्) कढ़ाही, (द्रोणकलशाः) द्रोणकलश [यज्ञ के कलश], (कुम्भ्यः) कुम्भी [गगरी], (वायव्यानि) पवन करने के (पात्राणि) पात्र [गृहस्थों के हैं], (इयम्) यह [पृथिवी] (एव) ही [संन्यासियों को] (कृष्णाजिनम्) कृष्णसार हरिन की मृग छाला [के समान है] ॥ १६, १७ ॥

१६,१७—(शूर्पम्) सुशॄभ्यां निच्च । उ० ३ । २६ । शॄ हिंसायाम्—पप्रत्ययः, नित् किच् च, यद्वा शूर्प माने—घञ् । शूर्पमशनपवनं शृणाते र्वा—निरु० ६ । ६ । धान्यस्फोटनयन्त्रम् (पवित्रम्) पुवः संज्ञायाम् । पा० । ३ । २ । १८५ । पूञ् शोधने—इत्र । चालनी (तुषाः) तुष प्रीतौ—क, टाप् । धान्यत्वचः (ऋजीषा) अर्जेऋॅज् च । उ० । २८ । अर्ज अर्जने—ईषन्, कित्, ऋजादेशः, टाप् । यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति—निरु० ५ । १२ । नीरसं सोमचूर्णम् (अभिसवनीः) अभि + षुञ् स्नपने स्नाने च—ल्युट्, ङीप् । मार्जन्यः । प्रोक्षण्यः (आपः) यज्ञजलानि (स्रुक्) चिक् च । उ० २ । ६२ । स्रु गतौ चिक् । वटपत्राकृतिर्यज्ञपात्रभेदः (दर्विः) अ० ४ । १४ । १ । काष्ठादिचमसः (नेक्षणम्) णिक्ष चुम्बने-ल्युट् । शूलशलाकादिद्रव्यम् (आयवनम्) यु मिश्रणामिश्रणयोः—ल्युट् । पाकसाधनपात्रम् । कटाहः (द्रोणकलशाः) यज्ञघटाः (कुम्भ्यः) उखाः (वायव्यानि) वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । पा० ४ । २ । ३१ । वायु—यत् । वायुदेवताकानि । वायुसाधकानि (पात्राणि) पा रक्षणे ष्ट्रन् । भाजनानि । यन्त्राणि (इयम्) प्रसिद्धा भूमिः (एव) (कृष्णाजिनम्) कृष्णसारमृगचर्मवत् ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग अनेक प्रकार की सामग्री से यज्ञ आदि काम करते हैं, संन्यासी पुरुष जितेन्द्रिय होकर समस्त पृथिवी को अपना सर्वस्व और विस्तर आदि समझ प्रसन्न रहते हैं ॥ १६, १७ ॥

मनुस्मृति—अ० ६ । श्लो० ४३ में इस प्रकार वर्णन है ॥

अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽशङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ १ ॥

(उपेक्षकः) [बुरे कर्मों की] उपेक्षा करने वाला, (अशङ्कुसुकः) स्थिर बुद्धि, (भावसमाहितः) परमेश्वर की भावना में ध्यान लगाये हुये (मुनिः) मुनि अर्थात् संन्यासी (अनग्निः) आहवनीय आदि अग्नियों से रहित और (अनिकेतः) विना घर वाला (स्यात्) रहे और (अन्नार्थम्) अन्न के लिये (ग्रामम् आश्रयेत्) ग्राम का आश्रम ले ॥

सूक्तम् ६ (पर्यायः २) ॥

१—१३ ॥ अतिथिरतिथिपतिश्च देवते ॥ १ विराट् पुरस्ताद् बृहती; २,१२ साम्नी त्रिष्टुप् ३ याजुषी जगती, ४ साम्न्युष्णिक्; ५ साम्नी बृहती; ६ आर्च्यनुष्टुप्; ७,१० आर्ची त्रिष्टुप्; ८,९ आसुरी गायत्री; ११ भुरिक् साम्नी बृहती; १३ आर्ची पङ्क्तिश्छन्दः ॥

अतिथिसत्कारोपदेशः—अतिथि के सत्कार का उपदेश ॥

यजमानब्राह्मणं वा एतदतिथिपतिः कुरुते यदाहार्याणि प्रेक्षत इदं भूया३ इदा३मिति ॥ १ ॥

यजमान-ब्राह्मणम् । वै । एतत् । अतिथि-पतिः । कुरुते । यत् । आहार्याणि । प्र-ईक्षते । इदम् । भूया३ः । इदा३म् । इति ॥१॥

भाषार्थ—(अतिथिपतिः) अतिथियों का पालन करने हारा [गृहपति] (यजमानब्राह्मणम्) यजमान के लिये [अपने लिये] ब्राह्मण [वेदवेत्ता संन्यासी] को (वै) निश्चय करके (एतत्) इस प्रकार (कुरुते) अपने लिये बनाता है, (यत्) जब वह [गृहस्थ] (आहार्याणि) स्वीकार करने

१—(यजमानब्राह्मणम्) यजमानाय ब्रह्मज्ञानिनम् (वै) निश्चयेन (एतत्) एवम् (अतिथिपतिः) अतिथीनां पालकः (कुरुते) स्वहिताय स्वीकुरुते (यत्) यदा (आहार्याणि) स्वीकरणीयानि कर्माणि (इदम्) सर्व-

योग्य कर्मों को (प्रेक्षते) निहारता है, "(इदम्) यह [ब्रह्म] (भूया३ः) और अधिक है [वा] (इदा३म्) यही, (इति) बस" ॥ १ ॥

भावार्थ—ब्रह्म जिज्ञासु ब्रह्मज्ञानी संन्यासी से प्रश्नोत्तर करके ब्रह्म ज्ञान प्राप्त करे ॥ १ ॥

यदाह भूय उद्धरेति प्राणमेव तेन वर्षीयांसं कुरुते ॥२॥

यत् । आह । भूयः । उत् । हर । इति । प्राणम् । एव । तेन । वर्षीयांसम् । कुरुते ॥ २ ॥

भाषार्थ (यत्) जब वह [अतिथि] (आह) कहे "-[इस ब्रह्म को] (भूयः) और अधिक (उत् हर इति) उत्तमता से ग्रहण कर"-(तेन) उस से वह [गृहस्थ] (प्राणम्) अपने प्राण [जीवन] को (एव) निश्चय करके (वर्षीयांसम्) अधिक बड़ा (कुरुते) बनाता है ॥ २ ॥

भावार्थ—गृहस्थ अतिथि संन्यासी से सर्वोत्तम परमात्मा का उपदेश लेकर अपने जीवन को अधिक उन्नत करे ॥२ ॥

उप हरति हवींष्या सादयति ॥ ३ ॥

उप । हरति । हवींषि । आ । सादयति ॥ ३ ॥

भाषार्थ—वह [गृहस्थ] (हवींषि) हवन द्रव्यों को (उप हरति) भेट करता है और (आ सादयति) समीप लाता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—गृहस्थ हवन द्रव्यों को लाकर संन्यासी से हवन का लाभ पूछता है ॥ ३ ॥

व्यापकं ब्रह्म (भूया३ः) प्लुतप्रयोगः । बहु—ईयसुन् । बहुतरम् (इदा३म्) इदं ब्रह्म (इति) वाक्यसमाप्तौ ॥

२—(यत्) यदा (आह) ब्रूते (भूयः) अधिकतरम् (उद्धर) उत्तमतया गृहाण (इति) (प्राणम्) जीवनम् (एव) निश्चयेन (तेन) कारणेन (वर्षीयांसम्) वृद्धतरम् ॥

३—(उप हरति) समर्पयति (हवींषि) हवनद्रव्याणि (आ सादयति) समीपं प्रापयति ॥

तेषामासन्नानामतिथिरात्मन् जुहोति ॥ ४ ॥

तेषाम् । आ-सन्नानाम् । अतिथिः । आत्मन् । जुहोति ॥ ४ ॥

स्रुचा हस्तेन प्राणे यूपे स्रुक्कारेण वषट्कारेण ॥ ५ ॥

स्रुचा । हस्तेन । प्राणे । यूपे । स्रुक्-कारेण । वषट्-कारेण ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अतिथिः) अतिथि [संन्यासी] (स्रुचा) स्रुचा [चमचा रूप] (हस्तेन) हाथ से (यूपे) जयस्तम्भरूप (प्राणे) प्राण पर (स्रुक्कारेण) स्रुचा की क्रिया से और (वषट्कारेण) आहुति की क्रिया से [जैसे हो वैसे] (आत्मन्) परमात्मा में (तेषाम्) उन (आसन्नानाम्) समीप रक्खी हुयी [हवन द्रव्यों] की (जुहोति) [मानो] आहुतियां देता है ॥ ४,५ ॥

भावार्थ—संन्यासी उपदेश करता है कि जिस प्रकार हवन करके वायु आदि की शुद्धि से उपकार किया जाता है, वैसे ही मनुष्य परमात्मा की आज्ञा में आत्मदान से आत्मा की उन्नति करके अधिक अधिक उपकार करें ॥ ४, ५ ॥

म० ४, ५ और ६ स्वामिदयानन्दकृत संस्कारविधि संन्यासाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

एते वै प्रिया आप्रियाश्चर्त्विजः स्वर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः ॥ ६ ॥

एते । वै । प्रियाः । च । अप्रियाः । च । ऋत्विजः । स्वः-गम् । लोकम् । गमयन्ति । यत् । अतिथयः ॥ ६ ॥

४, ५—(तेषाम्) हविषाम्—म० ३ (आसन्नानाम्) समीपस्थानाम् (अतिथिः) अभ्यागतः । संन्यासी (आत्मन्) परमात्मनि (जुहोति) आहुतीः करोति (स्रुचा) यज्ञपात्रभेदेन यथा (हस्तेन) (प्राणे) जीवने (यूपे) कुयुभ्यां च । उ० ३।२७। यु मिश्रणामिश्रणयोः—प प्रत्ययः कित् दीर्घश्च । यज्ञस्तम्भे जयस्तम्भे (स्रुक्कारेण) करोतेर्घञ् । स्रुचाक्रियया (वषट्कारेण) अ० १। ११। १। आहुतिक्रियया ॥

भाषार्थ——(यत्) क्योंकि (एते) यह (एव) ही (प्रियाः) प्रियमाने गये (च) और (अप्रियाः) अप्रिय माने गये (च) भी (ऋत्विजः) सब ऋतुओं में यज्ञ [देवपूजा, संगतिकरण और दान] करने वाले (अतिथयः) अतिथि [संन्यासी] जन (स्वर्गम्) सुख देने वाले (लोकम्) दर्शनीय लोक में [मनुष्य को] (गमयन्ति) पहुंचाते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—संन्यासी लोग चाहे उनको कोई प्रिय माने वा अप्रिय माने, वे निर्भय होकर संसार का उपकार करते हैं ॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् न द्विषन्नश्नीयान्न द्विषतोऽन्नमश्नीयान्न मीमांसितस्य न मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । न । द्विषन् । अश्नीयात् । न । द्विषतः । अन्नम् । अश्नीयात् । न । मीमांसितस्य । न । मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (एवम्) इस प्रकार प्रकार [पूर्वोक्त विधि से] (विद्वान्) ज्ञानवान् है, (सः) वह (द्विषन्) आप द्वेष करता हुआ (न) न (अश्नीयात्) खावे [नाश करे] और (न) न (द्विषतः) द्वेष करते हुये पुरुष का, और (न) न (मीमांसितस्य) संशय वाले का और (न)

६—(एते) (वै) निश्चयेन (प्रियाः) प्रीताः (च) (अप्रियाः) अप्रीताः (ऋत्विजः) अ० ६ । २ । १ । सर्वर्तुयाजकाः (स्वर्गम्) सुखप्रापकम् (लोकम्) दर्शनीयं पदम् (गमयन्ति) प्रापयन्ति (यत्) यस्मात् कारणात् (अतिथयः) संन्यासिनः ॥

७—(सः) अतिथिः (यः) (एवम्) पूर्वोक्त विधिना (न) निषेधे (द्विषन्) अप्रीणन् (अश्नीयात्) भुञ्जीत । नाशयेत् (न) (द्विषतः) अप्रीणतः पुरुषस्य (अन्नम्) अन प्राणने—नन् । यद्वा अद भक्षणे—क्त । भोजनम् (अश्नीयात्) (न) (मीमांसितस्य) आशङ्कायामुपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । १ । ७ । मान पूजायाम्, आशङ्कायाम्—सन् आशङ्कायाम्, ततः क्त । संशययुक्तस्य (न) (मीमांसमानस्य) अ० ६ । १ । ३ । विचारेण तत्त्वनिर्णयं कुर्वतः ॥

न (मीमांसमानस्य) विचार से तत्व निर्णय करते हुये का (अन्नम्) अन्न (अश्नीयात्) खावे [विगाड़े] ॥ ७ ॥

भावार्थ—अतिथि संन्यासी राग द्वेष छोड़कर निष्पक्ष और निर्भय होकर पूर्वोक्त विधि से सब का उपकार करता हुआ भोजन करे, और विना उपकार किये कभी किसी का अन्न वृथा न खावे ॥ ७ ॥

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वः । वै । एषः । जग्ध-पाप्मा । यस्य । अन्नम् । अश्नन्ति ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सर्वः) प्रत्येक (एषः वै) वही गृहस्थ (जग्धपाप्मा) भक्षण [नाश] किये हुये पाप वाला [होता है] (यस्य अन्नम्) जिसका अन्न (अश्नन्ति) वे [महामान्य] खाते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—अतिथि संन्यासी भोजन करके गृहस्थ को उत्तम उपदेश देकर दुःखों से छुड़ाते हैं। इस से गृहस्थ भोजन दान करके संन्यासियो से शिक्षा लेकर सुखी होवें ॥ ८ ॥

सर्वो वा एषोऽजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति ॥ ९ ॥

सर्वः । वै । एषः । अजग्ध-पाप्मा । यस्य । अन्नम् । न । अश्नन्ति ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(सर्वः) प्रत्येक (एषः वै) वही [गृहस्थ] (अजग्धपाप्मा) विना भक्षण [नाश] किये हुये पाप वाला [होता है], (यस्य अन्नम्) जिस का अन्न (न अश्नन्ति) वे [अतिथि] नहीं खाते हैं ॥ ९ ॥

भावार्थ—जो गृहस्थ अतिथियों को अन्न नहीं देते, वे उत्तम शिक्षा न पाने से दुःखी रहते हैं ॥ ९ ॥

सर्वदा वा एष युक्तग्रावार्द्रपवित्रो वितताध्वर आहृतयज्ञक्रतुर्य उपहरति ॥ १० ॥

८—(सर्वः) प्रत्येकः (वै) एव (एषः) गृहस्थः (जग्धपाप्मा) अद भक्षणे—क्त । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । पा० २ । ४ । ३६ । जग्धादेशः । नामन्सीमन् व्योमन् । उ० ४ । १५१ । पा रक्षणे, पा पाने वा—मनिन् धातोः पुक् । भक्षितं नाशितं पापं येन (यस्य) गृहस्थस्य (अन्नम्) (अश्नन्ति) खादन्ति ॥

९—(अजग्धपाप्मा) अनाशितपापः । अन्यत् सुगमम् ॥

सर्व॒दा । वै । ए॒षः । यु॒क्त-ग्रा॑वा । आ॒र्द्र-प॑वित्रः । वित॑त-अध्वरः । आहृ॑त-यज्ञक्रतुः । यः । उ॒प-हर॑ति ॥ १० ॥

भाषार्थ—(एषः वै) वही मनुष्य (सर्वदा) सर्वदा (युक्तग्रावा) सिल बट्टे ठीक किये हुये, (आर्द्रपवित्रः) [दूध घी छानने से] भीगे छन्नेवाला, (विततावरः) विस्तृत यज्ञ वाला और (आहृतयज्ञक्रतुः) स्वीकार किये हुये यज्ञ कर्म वाला [होता है], (यः) जो [अन्न] (उपहरति) भेंट करता है ॥१०

भावार्थ—अतिथियों को भोजन देने और उनसे शिक्षा ग्रहण करने से गृहस्थों का भण्डार आवश्यक पदार्थों से सदा भरा रहता है ॥ १० ॥

प्रा॒जा॒प॒त्यो वा ए॒तस्य॑ य॒ज्ञो वित॑तो॒ य उ॑प॒हर॑ति ॥११॥

प्रा॒जा॒-प॒त्यः । वै । ए॒तस्य॑ । य॒ज्ञः । वि-त॑तः । यः । उ॒प-हर॑ति ११

भाषार्थ—(एतस्य) उस [गृहस्थ] का (एव) ही (प्राजापत्यः) प्रजापति परमातमा की प्राप्ति कराने वाला [और प्रजापालक गृहस्थ का हितकारी] (यज्ञः) यज्ञ (विततः) विस्तृत [होता है], (यः) जो [अन्न] (उपहरति) दान करता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—अतिथियों का सत्कारी गृहस्थ संसार में कीर्तिमान् होता है॥११ ॥

यह और आगे के दोनों मन्त्र स्वामी दयानन्दकृत संस्कारविधि संन्यासाश्रम प्रकरण में व्याख्यात हैं ॥

प्र॒जाप॑ते॒र्वा ए॒ष वि॒क्रमा॒न॑नु॒विक्र॑मते॒ य उ॑प॒हर॑ति १२

१०—(सर्वदा) नित्यम् (एषः) गृहस्थः (युक्तग्रावा) संगृहीतपेषणपाषाणः (आर्द्रपवित्रः) क्लिन्नशोधनपात्रः (विततावरः) विस्तृतयज्ञः (आहृतयज्ञक्रतुः) क्रतुः कर्मनाम—निघ० २ । १ । स्वीकृतयज्ञकर्मा (उपहरति) उपहारेण भोजनं ददाति ॥

११—(प्राजापत्यः) अ० ३ । २३ । ५ । प्रजापति-ण्य । प्रजापतेः परमात्मनः प्राप्ति कारको यद्वा गृहस्थस्य हितकारकः (वै) (एतस्य) गृहस्थस्य (यज्ञः) शुभव्यवहारः (विततः) विस्तृतः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

प्रजा-पतेः । वै । एषः । वि-क्रमान् । अनु-विक्रमते । यः । उप-हरति ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(एषः वै) वही [गृहस्थ] (प्रजापतेः) प्रजापति [प्रजापालक परमेश्वर वा मनुष्य] के (विक्रमान्) विक्रमों [पराक्रमों] का (अनुविक्रमते) अनुकरण करके विक्रम करता है, (यः) जो [अन्न] (उपहरति) भेट करता है ॥ १२ ॥

भावार्थ—अतिथि विद्वानों की सेवा करने वाला मनुष्य पुरुषार्थी होकर महापराक्रमी होता है ॥ १२ ॥

योऽतिथीनां स आहवनीयो यो वेश्मनि स गार्हपत्यो यस्मिन् पचन्ति स दक्षिणाग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

यः । अतिथीनाम् । सः । आ-हवनीयः । यः । वेश्मनि । सः । गार्ह-पत्यः । यस्मिन् । पचन्ति । सः । दक्षिण-अग्निः १३ (१६)

भाषार्थ—(यः) जो (अतिथीनाम्) अतिथियों, [उत्तम संन्यासियों] का [संग है], (सः) वह [संन्यासियों के लिये] (आहवनीयः) आहवनीय [ग्राह्य अग्नि है, जिसमें ब्रह्मचर्य आश्रम में ब्रह्मचारी होम करते हैं], और (यः) जो (वेश्मनि) घर में [अर्थात् अपने आश्रम में निवास है], (सः) वह [उसके लिये] (गार्हपत्यः) गार्हपत्य [गृहसम्बन्धी अग्नि है] और (यस्मिन्) जिसमें [अर्थात् जिस जाठराग्नि में अन्न आदि] (पचन्ति)

१२—(प्रजापतेः) प्रजापालकस्य परमेश्वरस्य मनुष्यस्य वा (वै) (एषः) गृहस्थः (विक्रमान्) पराक्रमान् (अनुविक्रमते) अनुसृत्य पराक्रमान् करोति। अन्यत् पूर्ववत् ॥

१३—(यः) सङ्गः (अतिथीनाम्) विदुषां संन्यासिनाम् (सः) सङ्गः (आहवनीयः) अ० ८ । १० (१) । ४ । ब्रह्मचारिभिर्ग्राह्यो होमाग्निः (यः) निवासः (वेश्मनि) गृहे (सः) (गार्हपत्यः) अ० ५ । ३१ । ५ । गृहपतिभिः संयुक्तः (यस्मिन्) जाठराग्नौ (पचन्ति) (सः) (दक्षिणाग्निः) अ० ८ । १० । (१) । ६ । दक्षिणोऽनुकूलोऽग्नि । वानप्रस्थानां होमाग्निः ॥

पचाते हैं, (सः) वह [संन्यासियों के लिये] (दक्षिणाग्निः) दक्षिणाग्नि [अनुकूल अग्नि वानप्रस्थ सम्बन्धी है] ॥ १३ ॥

भावार्थ—संन्यासी अपने आत्मा में सब अग्नियों का आरोपण करके सब आश्रमों का हित करता है ॥ १३ ॥

सूक्तम् ६ (पर्यायः ३) ॥

१—९ ॥ अतिथिरतिथिपतिश्च देवते ॥ १–६, ९ पिपीलिकामध्या गायत्री; ७ साम्नी बृहती; ८ आर्च्युष्णिक् छन्दः ॥

अतिथिसत्कारोपदेशः—अतिथि के सत्कार का उपदेश ॥

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ १ ॥

इष्टम् । च । वै । एषः । पूर्तम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ १ ॥

भाषार्थ—(एषः) वह [गृहस्थ] (वै) निश्चय करके (इष्टम्) इष्ट सुख [यज्ञ, वेदाध्ययन आदि] (च च) और (पूर्तम्) अन्न दान आदि को (गृहाणाम्) घरों के बीच (अश्नाति) भक्षण [अर्थात् नाश] करता है, (यः) जो (अतिथेः पूर्वः) अतिथि से पहिले (अश्नाति) खाता है ॥ १ ॥

भावार्थ—गृहस्थों को उचित है कि अपने सुख वृद्धि के लिये उपस्थित अतिथियों को जिमाकर आप जीमें ॥ १ ॥

यह मन्त्र स्वामिदयानन्दकृत संस्कारविधि संन्यासाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

पयश्च वा एष रसं च० ॥ २ ॥

पयः । च । वै । एषः । रसम् । च । ० ॥ २ ॥

१—(इष्टम्) अ० २ । १२ । ४ । अभीष्टं सुखं यज्ञवेदाध्ययनादिकम् (च) (वै) (एषः) गृहस्थः (पूर्तम्) अ० २ । १२ । ४ । अन्नदानादिकम् (च) (गृहाणाम्) तेषां मध्ये (अश्नाति) भक्षयति । नाशयति (यः) गृहस्थः (पूर्वः) प्रथमः सन् (अतिथेः) महामान्यात् (अश्नाति) खादति ॥

भावार्थ—(एषः) वह [गृहस्थ] (एव) निश्चय करके (पयः) दूध [वा अन्न] (च च) और (रसम्) रस [स्वादिष्ठ पदार्थ]को......म० १॥२॥

ऊर्जां च वा एष स्फातिं च ० ॥ ३ ॥

ऊर्जाम् । च । वै । एषः । स्फातिम् । च । ० ॥ ३ ॥

भावार्थ—(एषः) वह [गृहस्थ] (वै) निश्चय करके (ऊर्जाम्) पराक्रम (च च) और (स्फातिम्) वृद्धि को......म० १ ॥ ३ ॥

प्रजां च वा एष पशूंश्च ० ॥ ४ ॥

प्र-जाम् । च । वै । एषः । पशून् । च । ० ॥ ४ ॥

भावार्थ—(एषः) वह [गृहस्थ] (वै) निश्चय करके (प्रजाम्) प्रजा (च च) और (पशून्) पशुओं को......म० १ ॥ ४ ॥

कीर्तिं च वा एष यशश्च ० ॥ ५ ॥

कीर्तिम् । च । वै । एषः । यशः । च । ० ॥ ५ ॥

भावार्थ—(एषः) वह [गृहस्थ] (वै) निश्चय करके (कीर्तिम्) कीर्ति (च च) और (यशः) यश [अर्थात् प्रताप) को......म० १ ॥ ५ ॥

श्रियं च वा एष संविदं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ ६ ॥

श्रियम् । च । वै । एषः । सम्-विदम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ ६ ॥

२—(पयः) दुग्धमन्नं वा (च) (वै) (एषः) (रसम्) स्वादिष्ठं पदार्थम् ॥

३—(ऊर्जाम्) पराक्रमम् (स्फातिम्) वृद्धिम् ॥

४—सुगमम् ॥

५—(कीर्तिम्) प्रसिद्धिम् (यशः) प्रतापम् ॥

भाषार्थ—(एषः) वह पुरुष (वै) निश्चय करके (श्रियम्) सेवनीय ऐश्वर्य (च च) और (संविदम्) और यथावत् बुद्धि को (गृहाणाम्) घरों के बीच (अश्नाति) भक्षण [अर्थात् नाश] करता है, (यः) जो (अतिथेः पूर्वः) अतिथि से पहिले (अश्नाति) खाता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग अतिथि का तिरस्कार करने से महाविपत्तियों में फंसते हैं ॥ २—६ ॥

एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियस्तस्मात् पूर्वो नाश्नीयात् ७

एषः । वै । अतिथिः । यत् । श्रोत्रियः । तस्मात् । पूर्वः । न । अश्नीयात् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यत्) क्योंकि (एषः वै) यही (अतिथिः) अतिथि (श्रोत्रियः) श्रोत्रिय [वेद जानने वाला पुरुष है], (तस्मात्) उस [अतिथि] से (पूर्वः) पहिले [गृहस्थ] (न) न (अश्नीयात्) जीमें ॥ ७ ॥

भावार्थ—गृहस्थ का धर्म है कि अतिथि को भोजन कराके आप भोजन करे ॥ ७ ॥

अशितावत्यतिथावश्नीयाद् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम् ॥ ८ ॥

अशित-वति । अतिथौ । अश्नीयात् । यज्ञस्य । सात्म-त्वाय । यज्ञस्य । अवि-छेदाय । तत् । व्रतम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(अतिथौ अशितवति) अतिथि के भोजन कर लेने पर

६—(श्रियम्) सेवनीयां सम्पत्तिम् (संविदम्) अ० ३ । ५ । ५ । यथार्थबुद्धिम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० १ ॥

७—(यत्) यस्मात् कारणात् (श्रोत्रियः) श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । पा० ५ । २ । ८४ । छन्दस्—घन् । वेदाध्येतृपुरुषः (तस्मात्) अतिथेः सकाशात् (न) निषेधे (अश्नीयात्) जेमेत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

८—(अशितवति) सांहितिको दीर्घः । भुक्तवति (अतिथौ) संज्ञायासिनि

(अश्नीयात्) वह [गृहस्थ] खावे, (यज्ञस्य) यज्ञ [देव पूजा, सङ्गतिकरण और दान] की (सात्मत्वाय) चैतन्यता के लिये और (यज्ञस्य) यज्ञ की (अविच्छेदाय) निरन्तर प्रवृत्ति के लिये (तत्) वह (व्रतम्) नियम है ॥ ८ ॥

भावार्थ—अतिथि का सत्कार करने से गृहस्थ के शुभकर्म निर्विघ्न होकर सदा चलते रहते हैं ॥ ८ ॥

एतद् वा उ स्वादीयो यदधिगवं क्षीरं वा मांसं वा तदेव नाश्नीयात् ॥ ९ ॥ (१०)

एतत् । वै । ऊं इति । स्वादीयः । यत् । अधि-गवम् । क्षीरम् । वा । मांसम् । वा । तत् । एव । न । अश्नीयात् ९ (१०)

भाषार्थ—(एतद् वै) यहां (उ) निश्चय करके (स्वादीयः) अधिक स्वादु है, (यत्) कि (तत् एव) उसी ही (अधिगवम्) अधिकृत जल, (वा) और (क्षीरम्) दूध (वा) और (मांसम्) मनन साधक [बुद्धिवर्धक] वस्तु को (न) अब [अतिथि के जीमने पर-म० ८] (अश्नीयात्) वह [गृहस्थ] खावे ॥ ९ ॥

भावार्थ—गृहस्थ को यही सुखदायी है कि अतिथि को अच्छे अच्छे रोचक बुद्धिवर्धक पदार्थ फल, बादाम, अखोट आदि जिमाकर आप जीमे, जिस से वह सत्कृत विद्वान् यथावत् उपदेश करे ॥ ९ ॥

(अश्नीयात्) जेमेत् (यज्ञस्य) शुभव्यवहारस्य (सात्मत्वाय) सजीवनत्वाय । वृद्धिकरणाय (अविच्छेदाय) निरन्तरत्वाय । अविरामाय । अन्यत् पूर्ववत् ॥

९—(एतद्) वक्ष्यमाणम् [वै) एव (उ) निश्चयेन (स्वादीयः) स्वादु—ईयसुन् । रोचकतरम् (यत्) वाक्यारम्भे (अधिगवम्) गौर्जलम् । गोरतद्धितलुकि । पा० ५ । ४ । ९२ । अधि+गो—टच्, तत्पुरुषात् । अधिकृतश्चासौ गौश्चेति अधिगवः तम् । अधिकृतं जलम् (क्षीरम्) दुग्धम् (वा) समुच्चये (मांसम्) अ० ६ । ७० । १ । मनेर्दीर्घश्च । उ० ३ । ६४ । मन ज्ञाने सप्रत्ययो दीर्घश्च । मांस माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा-निरु० ४ । ३ । मननसाधकं बुद्धिवर्धकं वस्तु (तत्) (एव) (न) सम्प्रति-निरु० ७ । ३१ । न शब्दः सम्प्रत्यर्थे-इति सायणः, ऋग्० ७ । १०३ । ७ । इदानीम् ॥ अतिथेर्भोजनपश्चादित्यर्थः (अश्नीयात्) खादयेत् ॥

सूक्तम् ६ (पर्यायः ४) ॥

१—१० ॥ अतिथिरतिथिपतिश्च देवते ॥ १, ३, ५, ७ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; २, ४, ६, ८ त्रिपदा गायत्री ; ९ भुरिक् प्राजापत्याऽनुष्टुप्; १० निचृत् प्रस्तार-पङ्क्तिश्छन्दः ॥

अतिथिसत्कारोपदेशः—अतिथि के सत्कार का उपदेश ॥

स य एवं विद्वान् क्षीरमुपसिच्योपहरति ॥ १ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । क्षीरम् । उप-सिच्य । उप-हरति १

यावदग्निष्टोमेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुन्द्धे तावदेनेनाव रुन्द्धे २

यावत् । अग्नि-स्तोमेन । इष्ट्वा । सु-समृद्धेन । अव-रुन्द्धे । तावत् । एनेन । अव । रुन्द्धे ॥ २ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) ऐसा (विद्वान्) विद्वान् है, (सः) वह (क्षीरम्) दूध को (उपसिच्य) सिद्ध करके (उपहरति) भेट करता है। (यावत्) जितना [फल] (सुसमृद्धेन) बड़ी सम्पत्ति वाले (अग्निष्टोमेन) अग्निष्टोम से [जो वसन्तकाल में सोम याग किया जाता है] (इष्ट्वा) यज्ञ करके (अवरुन्द्धे) [मनुष्य] पाता है, (तावत्) उतना [फल] (एनेन) इस [कर्म] से (अव रुन्द्धे) वह [विद्वान्] पाता है ॥१,२॥

भावार्थ—जैसे विज्ञानी पुरुषों के यज्ञ और संगति करने से वसन्त काल आदि ऋतु में पुष्ट अन्न उत्पन्न होते हैं, उसी प्रकार विद्वान् संन्यासियों की सेवा से उपदेश पाकर गृहस्थ सदा समृद्ध रहते हैं ॥ १, २ ॥

१, २—(सः) गृहस्थः (यः) (एवम्) पूर्वोक्तप्रकारेण (विद्वान्) (क्षीरम्) दुग्धम् (उपसिच्य) संसाध्य (उपहरति) समर्पयति (यावत्) यत्परिमाणं फलम् (अग्निष्टोमेन) अर्त्तिस्तुसुहु० । उ० १ । १४० । ष्टुञ् स्तुतौ-मन् । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । पा० ८ । ३ । ८२ । इति षः । वसन्तकाले सोमयाग-विशेषेण (इष्ट्वा) यज्ञं कृत्वा (सुसमृद्धेन अतिसम्पत्तियुक्तेन (अवरुन्द्धे) प्राप्नोति (तावत्) (एनेन) पूर्वोक्तकर्मणा (अव रुन्द्धे) प्राप्नोति ॥

स य एवं विद्वान्त्सर्पिरुपसिच्योपहरति ॥ ३ ॥

०। विद्वान् । सर्पिः । उप-सिच्य । ० ॥ ३ ॥

यावदतिरात्रेणेष्ट्वा ० ॥ ४ ॥

यावत् । अति-रात्रेण । इष्ट्वा । ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) ऐसा (विद्वान्) विद्वान् है, (सः) वह (सर्पिः) घृत (उपसिच्य) सिद्ध करके (उपहरति) भेट करता है। (यावत्) जितना [फल] (सुसमृद्धेन) बड़ी सम्पत्ति वाले (अतिरात्रेण) अतिरात्र से (इष्ट्वा) यज्ञ करके......म० १, २ ॥ ३, ४ ॥

भावार्थ—"अतिरात्र" जो रात्रि बिताकर सोमयाग वा अन्त्येष्टि किया जाता है, जैसे होलिका, दीपावली। आगे ऊपर के समान है-म० १, २ ॥ ३,४ ॥

स य एवं विद्वान् मधूपसिच्योपहरति ॥ ५ ॥

०। विद्वान् । मधु । उप-सिच्य । ० ॥ ५ ॥

यावत् सत्त्रसद्येनेष्ट्वा ० ॥ ६ ॥

यावत् । सत्त्र-सद्येन । इष्ट्वा । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) ऐसा (विद्वान्) विद्वान् है, (सः) वह (मधु) मधु [मक्षिका रस] (उपसिच्य) सिद्ध करके (उपहरति) भेट करता है। (यावत्) जितना [फल] (सुसमृद्धेन) बड़ी सम्पत्ति वाले (सत्त्रसद्येन) सत्र सद्य से [सोम याग विशेष से] (इष्ट्वा) यज्ञ करके......म० १,२ ॥ ५,६ ॥

भावार्थ—ऊपर के समान है—म० १,२ ॥ ५,६ ॥

३, ४—(सर्पिः) अ० १ । १५ । ४ । घृतम् (अतिरात्रेण) अहः सर्वैक-देशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । पा० ५ । ४ । ८७ । अच् प्रत्ययः । रात्रिमतीत्य वर्तते स अतिरात्रः । तेन सोमयागविशेषेण । अन्यत् पूर्ववत् ॥

५,६—(मधु) क्षौद्रम् (सत्त्रसद्येन) गुधृवीपचि० । उ० । ४ । १६७ । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु-त्र प्रत्ययः, यद्वा सत्र विस्तारे-घञ् + षद्लृ-क्विप् । तदर्हति । पा० ५० । १ । ६३ । इति यत् । सत्त्रसदां सभ्यानां योग्येन सोमयाग-विशेषेण । अन्यत् पूर्ववत् ॥

स य एवं विद्वान् मांसमुपसिच्योपहरति ॥ ७ ॥

० विद्वान् । मांसम् । उप-सिच्य । ० ॥ ७ ॥

यावद् द्वादशाहेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुन्द्धे तावदेनेनाव रुन्द्धे

यावत् । द्वादश-अहेन । इष्ट्वा । सु-समृद्धेन । अव-रुन्द्धे । तावत् । एनेन । अव । रुन्द्धे ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) ऐसा (विद्वान्) विद्वान् है, (सः) वह (मांसम्) मननसाधक [बुद्धिवर्धक वस्तु] को (उपसिच्य) सिद्ध करके (उपहरति) भेंट करता है। (यावत्) जितना [फल] (सुसमृद्धेन) बड़ी सम्पत्ति वाले (द्वादशाहेन) बारह दिन वाले [सोम याग] से (इष्ट्वा) यज्ञ करके (अवरुन्द्धे) [मनुष्य] पाता है, (तावत्) उतना [फल] (एनेन) इस [कर्म] से (अव रुन्द्धे) वह [विद्वान्] पाता है ॥ ७,८ ॥

भावार्थ—जैसे मनुष्य बड़े बड़े यज्ञों के करने से संसार का उपकार करके सुख पाता है, वैसे ही विद्वान् गृहस्थ विद्वान् अतिथियों के सत्संग से लाभ उठाकर आनन्द भोगता है ॥ ७,८ ॥

स य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ ९ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उप-सिच्य । उप-हरति ॥ ९ ॥

प्रजानां प्रजननाय गच्छति प्रतिष्ठां प्रियः प्रजानां भवति य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ।१०।(१८)

प्र-जानाम् । प्र-जननाय । गच्छति । प्रति-स्थाम् । प्रियः । प्र-जानाम् । भवति । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उप-सिच्य । उप-हरति ॥ १० ॥ (१८)

७,८—(मांसम्) अ० ९ । ६ (३) । ९ । मननसाधकं ज्ञानवर्धकं वस्तु (द्वादशाहेन) राजाहःसखिभ्यष्टच् । पा० ५ । ४ । ९१ । द्वादशानामह्नां समाहारो यस्मिन् क्रतौ स क्रतुर्द्वादशाहः । द्वादशदिनसिद्धसोमयज्ञेन । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(यः) जो [गृहस्थ] (एवम् विद्वान्) ऐसा विद्वान् है, (सः) वह (उदकम्) जल को (उपसिच्य) सिद्ध करके (उपहरति) भेट करता है। वह (प्रजानाम्) सन्तानों के (प्रजननाय) उत्पन्न करने के लिये (प्रतिष्ठाम्) दृढ़ स्थिति (गच्छति) पाता है और (प्रजानाम्) सन्तानों का (प्रियः) प्रिय (भवति) होता है, (यः) जो (एवम्) ऐसा (विद्वान्) विद्वान् [गृहस्थ] (उदकम्) जल को (उपसिच्य) सिद्ध करके (उपहरति) भेट करता है ॥ ९, १० ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्वान् अतिथियों की सेवा से बलवान् और गुणवान् सन्तान प्राप्त करके सुख पाता है ॥ ९,१० ॥

सूक्तम् ६ [पर्यायः ५] ॥

१—१० ॥ अतिथिरतिथिपतिश्च देवते ॥ १ साम्न्युष्णिक्; २ पुर उष्णिक्; ३, ५ उत्तरभागः, ७ उत्तरभागः, १० भुरिक् साम्नी बृहती; ४, ६, ९ साम्न्यनुष्टुप्; ५ पूर्वभाग, ७ पूर्वभागः साम्नी त्रिष्टुप्; ८ विराडार्ष्यनुष्टुप् छन्दः ॥

अतिथिसत्कारोपदेशः—अतिथि के सत्कार का उपदेश ॥

तस्मा उषा हिङ् कृणोति सविता प्र स्तौति ॥ १ ॥

तस्मै । उषाः । हिङ् । कृणोति । सविता । प्र । स्तौति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरूर्जयोद्गायति त्वष्टा पुष्ट्या प्रति हरति विश्वे देवा निधनम् ॥ २ ॥

बृहस्पतिः । ऊर्जया । उत् । गायति । त्वष्टा । पुष्ट्या । प्रति । हरति । विश्वे । देवाः । नि-धनम् ॥ २ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ३

९,१०—(उदकम्) अ० ३ । १३ । ४ । जलम् (प्रजानाम्) सन्तानानाम् (प्रजननाय) उत्पादनाय (गच्छति) प्राप्नोति (प्रतिष्ठाम्) प्रकृष्टां दृढां स्थितिम् (प्रियः) प्रीतिपात्रम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

नि-धनम् । भूत्याः । प्र-जायाः । पशूनाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [गृहस्थ] के लिये (उषाः) उषा [प्रभात वेला] (हिङ्) तृप्ति कर्म (कृणोति) करती है, (सविता) प्रेरणा करने वाला सूर्य (प्र) अच्छी भांति (स्तौति) स्तुति करता है । [उसके लिये] (बृहस्पतिः) बड़े सोम [अमृत रस] का रक्षक, वायु (ऊर्जया) प्राण शक्ति के साथ (उद् गायति) उद्गीथ [वेद गान] करता है, (त्वष्टा) [अन्न आदि] उत्पन्न करने वाला, मेघ (पुष्ट्या) पुष्टि के साथ (निधनम्) निधि (प्रति) प्रत्यक्ष (हरति) प्राप्त कराता है और (विश्वे) सब (देवाः) उत्तम गुण वाले पदार्थ [निधि प्रत्यक्ष प्राप्त कराते हैं] । [उस गृहस्थ के लिये] (भूत्याः) वैभव का, (प्रजायाः) प्रजा [सन्तान भृत्य आदि] का और (पशूनाम्) पशुओं [गौ, घोड़े, हाथी आदि] का (निधनम्) निधि (भवति) होता है, (यः) जो गृहस्थ (एवम्) इस प्रकार (वेद) जानता है ॥ १, २, ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पूर्वोक्त विधि से विद्वानों का सत्कार करता है, उसको सब कालों में सब पदार्थों से आनन्द मिलता है ॥ १, २, ३ ॥

१, २, ३—(तस्मै) गृहस्थाय (उषाः) प्रभातवेला (हिङ्) ऋत्विक्-दधृक्० । पा० ३ । २ । ५६ । इति बाहुलकात् । हिवि प्रीणने-क्विन्, इति हिन्व् । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७ । १ । २३ । अमो लुक् । संयोगान्तस्य लोपः । पा० ८ । २ । २३ । वलोपः । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ८ । २ । ६२ । इति सानुनासिकं कुत्वम् । हिन्वति प्रीणातीति हिङ् । प्रीणनम् । तृप्तिकर्म (कृणोति) करोति (सविता) प्रेरकः सूर्यः (प्र) प्रकर्षेण (स्तौति) प्रशंसति (बृहस्पतिः) अ० १ । ८ । २ । मध्यस्थानदेवतात्वात्—निरु० १० । ११ । बृहतः सोमरसस्य पाता रक्षिता वायुः (ऊर्जया) प्राणशक्त्या (उत् गायति) उद्गीथं वेदगानं करोति (त्वष्टा) अ० २ । ५ । ६ । त्वक्षतेः करोति कर्मणः—तृन् । मध्यस्थानदेवतात्वात्—निरु० १० । ३४ । अन्नादीनां कर्ता मेघः (पुष्ट्या) पोषणेन (प्रति) प्रत्यक्षम् (हरति) प्रापयति (विश्वे) सर्वे (देवाः) उत्तमगुणाः पदार्थाः (निधनम्) कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः । उ० २ । ८१ । निदधातेः-क्यु । नितरां धारणम् । निधिम् (भूत्याः) वैभवस्य (प्रजायाः) सन्तानभृत्यादेः (पशूनाम्) गवाश्वगजादीनाम् (भवति) वर्तते (यः) (एवम्) पूर्वोक्तप्रकारेण (वेद) जानाति ॥

तस्मा उद्यन्त्सूर्यो हिङ् कृणोति संगवः प्र स्तौति ॥४॥

तस्मै । उत्-यन् । सूर्यः । हिङ् । कृणोति । सम्-गवः । प्र । ०॥४

मध्यन्दिन उद् गायत्यपराह्णः प्रति हरत्यस्तं यन्निधनम् ।

निधनं० ॥ ५ ॥

मध्यन्दिनः । उत् । गायति । अपर-अह्नः । प्रति । हरति ।

अस्तम्-यन् । नि-धनम् ॥ नि-धनम् । ० ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [गृहस्थ] के लिये (उद्यन्) उदय होता हुआ (सूर्यः) सूर्य (हिङ्) तृप्ति कर्म (कृणोति) करता है, (संगवः) किरणों से संगति वाला [दोपहर से पहिले सूर्य] (प्र) अच्छी भांति (स्तौति) स्तुति करता है। (मध्यन्दिनः) मध्याह्न काल (उत् गायति) उद्गीथ [वेद गान] करता है, (अपराह्णः) तीसरा पहर (निधनम्) निधि (प्रति) प्रत्यक्ष (हरति) प्राप्त कराता है और (अस्तंयन्) डूबता हुआ [सूर्य, निधि प्रत्यक्ष प्राप्त कराता है] । [उसके लिये] (भूत्याः) वैभव का, (प्रजायाः) प्रजा......म० १-३ ॥ ४, ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्वान् अतिथियों के सत्संग से पुरुषार्थ करके सब काल में आनन्द करता है ॥ ४,५ ॥

तस्मा अभ्रो भवन् हिङ् कृणोति स्तनयन् प्र स्तौति ६

तस्मै । अभ्रः । भवन् । हिङ् । कृणोति । स्तनयन् । प्र । स्तौति ६

४,५—(तस्मै) गृहस्थाय (उद्यन्) उद्गच्छन् (सूर्यः) (संगवः) गोरक्षितलुकि । पा० ५ । ४ । ६२ । सम्+गो—टच् । गोभिः किरणैः सङ्गतो मध्याह्नपूर्वः सूर्यः (मध्यन्दिनः) अ० ४ । ११ । १२ । मध्याह्नः (अपराह्णः) पूर्वापराधरो० । पा० २ । २ । १ । इति समासः । राजाहःसखिभ्यष्टच् । पा० ५ । ४ । ९१ । टच् । अह्नोऽह्न एतेभ्यः । पा० ५ । ४ । ८८ । अह्नादेशः । अह्नोऽदन्तात् । पा० ८ । ४ । ७ । णत्वम् । रात्राह्नाहाः पुंसि । पा० । २ । ४ । २९ । इति पुंस्त्वम् । दिनस्य तृतीयभागः (अस्तंयन्) अदर्शनं प्राप्नुवन् सूर्यः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

वि॒द्योत॑मानः॒ प्रति॑ ह॒रति॒ वर्ष॑न्नु॒द्गा॑यत्यु॒द्गृह्णा॒न् नि॒धन॑म्। नि॒धन॑०॥ ७ ॥

वि॒-द्योत॑मानः । प्रति॑ । ह॒रति॒ । वर्ष॑न् । उत् । गा॒यति॒ । उ॒त्-गृ॒ह्णन् । नि॒-धन॑म् । नि॒-धन॑म् । ० ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [गृहस्थ] के लिये (भवन्) घिरा हुआ (अभ्रः) मेघ (हिङ्) तृप्ति कर्म (कृणोति) करता है. (स्तनयन्) गरजता हुआ (प्र) अच्छी भांति (स्तौति) स्तुति करता है। और (विद्योतमानः) [बिजुली से] चमचमाता हुआ (निधनम्) निधि (प्रति) प्रत्यक्ष (हरति) प्राप्त कराता है, और (वर्षन्) बरसता हुआ [मेघ, निधि को] (उद्गृह्णन्) थांभता हुआ (उत् गायति) उद्गीथ [वेदगान] करता है। [उसके लिये] (भूत्याः) वैभव का, (प्रजायाः) प्रजा......म० १-३ ॥ ६, ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य तत्त्वदर्शी अतिथियों के ज्ञान से वर्षा का तत्त्वज्ञान प्राप्त करके सुखी होता है ॥ ६, ७ ॥

अति॑थीन् प्रति॑ पश्यति॒ हिङ्कृ॑णोत्य॒भि व॑दति॒ प्र स्तौ॑त्युद॒कं या॒चत्यु॒द्गा॑यति ॥ ८ ॥

अति॑थीन् । प्रति॑ । प॒श्यति॒ । हिङ् । कृ॒णोति॒ । अ॒भि । व॒दति॒ । प्र । स्तौ॒ति॒ । उ॒द॒कम् । या॒चति॑ । उत् । गा॒यति॒ ॥ ८ ॥

उप॑ हरति॒ प्रति॑ ह॒रत्यु॒च्छिष्टं॑ नि॒धन॑म् ॥ ९ ॥

उप॑ । ह॒रति॒ । प्रति॑ । ह॒रति॒ । उत्-शि॑ष्टम् । नि॒-धन॑म् ॥ ९ ॥

नि॒धनं॒ भूत्याः॑ प्र॒जायाः॑ पशू॒नां भ॑वति॒ य ए॒वं वेद॑ १०(१९)

नि॒-धन॑म् । भूत्याः॑ । प्र॒-जायाः॑ । प॒शू॒नाम् । भ॒वति॒ । यः॥०॥१०(१९)

६, ७—(अभ्रः) अ० ४ । १५ । १ । मेघः (भवन्) व्याप्नुवन् (स्तनयन्) गर्जन् सन् (विद्योतमानः) विद्युता विविधं दीप्यमानः (वर्षन्) वृष्टिं कुर्वन् (उद्गृह्णन्) उत्कर्षेण धारयन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—[जब] वह [गृहस्थ] (अतिथीन् प्रति) अतिथियों की ओर (पश्यति) देखता है, वह [अतिथि] (हिङ्) तृप्ति कर्म (कृणोति) करता है, [जब] वह [गृहस्थ] (अभि वदति) अभिवादनकरता है, वह [अपने भाग्य की] (प्र स्तौति) अच्छी भांति स्तुति करता है, [जब] वह [गृहस्थ] (उदकम्) जल (याचति) विनय करके देता है, (उत् गायति) वह उद्गीथ [वेद गान] करता है। [जब] वह [गृहस्थ, भोजन] (उप हरति) भेट करता है, (उच्छिष्टम्) अतिशिष्ट [उत्तम] (निधनम्) निधि (प्रति हरति) [अतिथि] प्रत्यक्ष प्राप्त कराता है। [उस गृहस्थ के लिये] (भूत्याः) वैभव का, (प्रजायाः) प्रजा [सन्तान भृत्य आदि] का और (पशूनाम्) पशुओं [गौ, घोड़े, हाथी आदि] का (निधनम्) निधि (भवति) होना है, (यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) इस प्रकार (वेद) जानता है ॥ ८, ९, १० ॥

भावार्थ—"अतिथियों" शब्द आदरार्थ बहुवचन है। जो गृहस्थ विद्वान् अतिथि का यथावत् सत्कार करता है, वह उसके आशीर्वाद से सब प्रकार उन्नति कर आनन्द भोगता है ॥ ८, ९, १० ॥

सूक्तम् ६ [पर्यायः ६] ॥

१—१४ ॥ अतिथिरतिथिपतिश्च देवते ॥ १ आसुरी गायत्री; २ साम्न्यनुष्टुप् ३, ५ आर्चीपङ्क्तिः; ४ प्राजापत्या गायत्री; ६–८ आर्ची बृहती; ९ प्राजापत्या पङ्क्तिः; १०, ११ स्वराट् साम्नी जगती; १२ आसुरी जगती; १३ याजुषी त्रिष्टुप्; १४ आसुर्युष्णिक् छन्दः ॥

अतिथिसत्कारोपदेशः—अतिथि के सत्कार का उपदेश ॥

८, ९, १०—(अतिथीन्) आदरार्थं बहुवचनम्। अभ्यागतान्। महामान्यान् (प्रति) प्रतीत्य (पश्यति) अवलोकयति (अभि वदति) नमस्करोति (प्र) प्रकर्षेण (स्तौति) आत्मानं प्रशंसति (उदकम्) जलम् (याचति) अ० ९। ६ (१)। ४। ग्रहणार्थं प्रेरयति। विनयेन ददाति (उच्छिष्टम्) उत्+शासु अनुशिष्टौ—क्त। शास इदङ्हलोः। पा० ६। ४। ३४। इकारः। शासिवसिघसीनां च। पा० ८। ३। ६०। सस्य षः। अतिशयेन शिष्टं श्रेष्ठम्। अन्यत् पूर्ववत् ॥

यत् क्षत्तारं ह्वयत्या श्रावयत्येव तत् ॥ १ ॥

यत् । क्षत्तारम् । ह्वयति । आ । श्रावयति । एव । तत् ॥१॥

भाषार्थ—(यत्) जब वह [अतिथि] (क्षत्तारम्) कष्ट से तारने वाले [धर्मात्मा गृहस्थ] को (ह्वयति) बुलाता है, (तत्) तब वह [अतिथि] (एव) निश्चय करके (आ श्रावयति) आदेश सुनाता है ॥ १ ॥

भावार्थ—अतिथि लोग गृहस्थों के पास परोपकार में सहायता के लिये आते हैं ॥ १ ॥

यत् प्रतिशृणोति प्रत्याश्रावयत्येव तत् ॥ २ ॥

यत् । प्रति-शृणोति । प्रति-आश्रावयति । एव । तत् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वह [गृहस्थ] (प्रतिशृणोति) ध्यान से सुनता है, (तत्) तब (एव) ही वह [अतिथि] (प्रत्याश्रावयति) ध्यान से [उपदेश] सुनाता है ॥ २ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग अतिथि से सावधानी के साथ उपदेश सुनें ॥२॥

यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः पूर्वे चापरे च प्रपद्यन्ते चमसाध्वर्यव एव ते ॥ ३ ॥

यत् । परि-वेष्टारः । पात्र-हस्ताः । पूर्वे । च । अपरे । च । प्र-पद्यन्ते । चमस-अध्वर्यवः । एव । ते ॥ ३ ॥

तेषां न कश्चनाहोता ॥ ४ ॥

तेषाम् । न । कः । चन । अहोता ॥ ४ ॥

१—(यत्) यदा (क्षत्तारम्) अ० ३ । २४ । ७ । क्षतः, क्षतात् तारकं धर्मात्मानं गृहस्थम् (ह्वयति) आह्वयति (आ श्रावयति) आदिशति स्वप्रयोजनम् (एव) (तत्) तदा ॥

२—(प्रतिशृणोति) प्रतीत्य श्रद्धया शृणोति (प्रत्याश्रावयति) श्रद्धयोपदिशति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (पात्रहस्ताः) पात्र हाथ में लिये हुये (पूर्वे) अगले (च) और (अपरे) पिछले (च) भी (परिवेष्टारः) परोसने वाले पुरुष (प्रपद्यन्ते) आगे बढ़ते हैं, (ते) वे (एव) निश्चय करके (चमसाध्वर्यवः) अन्न के लिये हिंसा रहित व्यवहार चाहने वाले [होते हैं] [क्योंकि] (तेषाम्) उनमें से (कश्चन) कोई भी (अहोता) अदानी (न) नहीं [होता है] ॥ ३, ४ ॥

भावार्थ—बुद्धिमान् अन्नदाताओं के समान सब लोग अन्नदान करके वृद्धि प्राप्त करें ॥ ३, ४ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् परिविष्य गृहानुपोदैत्यवभृथमेव तदुपावैति ॥ ५ ॥

यत् । वै । अतिथि-पतिः । अतिथीन् । परि-विष्य । गृहान् । उप-उदैति । अव-भृथम् । एव । तत् । उप-अवैति ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (वै) ही (अतिथिपतिः) अतिथियों की रक्षा करने वाला (अतिथीन्) अतिथियों को (परिविष्य) भोजन परसकर (गृहान्) घरों [घर वालों] में (उपोदैति) पहुंचता है, (तत्) तब वह (अवभृथम्) यज्ञ समाप्ति स्नान (एव) ही (उपावैति) प्राप्त करता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—गृहस्थ अतिथियों का सत्कार करके और अपने घर वालों को तृप्त करके प्रसन्न होवे ॥ ५ ॥

३, ४—(परिवेष्टारः) भोजनाय पात्रे भोजनसमर्पकाः (पात्रहस्ताः) पाणिषु भोजनपात्रयुक्ताः (पूर्वे) पूर्वगामिनः (च च) समुच्चये (अपरे) पश्चाद् गामिनः (प्रपद्यन्ते) प्रकर्षेण गच्छन्ति (चमसाध्वर्यवः) अध्वर्युर्व्याख्यातः । अ० ७ । ७३ । ५ । चमस+अध्वर-क्यच्, उप्रत्ययः । चमसाय अन्नाय अध्वरस्य हिंसारहितव्यवहारस्य इच्छुकाः (एव) (ते) पुरुषाः (तेषाम्) परिवेषकाणां मध्ये (न) निषेधे (कश्चन) कोऽपि (अहोता) अदानी ॥

५—(यत्) यदा (वै) एव (अतिथिपतिः) गृहस्थः (अतिथीन्) अभ्यागतान् (परिविष्य) भोजनं समर्प्य (गृहान्) गृहस्थान् पुरुषान् (उपोदैति) उप+उत्+आ+एति । यथावत् प्राप्नोति (अवभृथम्) अवे भृञः । उ० २ । ३ । अव+डु भृञ् धारणपोषणयोः—क्थन् । यज्ञान्तस्नानम् (एव) (तत्) (उपावैति) उप+अव+एति । प्राप्नोति ॥

यत् संभागयंति दक्षिणाः सभागयति यदनुतिष्ठंत उद्-
वस्यत्ये॒व तत् ॥ ६ ॥

यत् । सुभागयति । दक्षिणाः । सुभागयति । यत् । अनु-ति-
ष्ठते । उत्-अवस्यति । एव । तत् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब वह [गृहस्थ अन्न आदि] (सभागयति) बांटता है, वह [अतिथि] (दक्षिणाः) वृद्धि क्रियाओं को (सभागयति) बांटता है, [इस लिये] वह [गृहस्थ] (यत्) जब (अनुतिष्ठते) [शास्त्रोक्त कर्म] करता है, (तत्) तब वह [उसको] (एव) निश्चय करके (उद्वस्यति) पूरा कर डालता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग विद्वानों से उपदेश लेकर शास्त्रोक्त कर्म पूरे करें ॥

स उपहूतःपृथि॒व्यां भक्षयत्युपहूतुस्तस्मिन् यत् पृथि-
व्यां वि॒श्वरूपम् ॥ ७ ॥

सः । उप-हूतः । पृथि॒व्याम् । भक्षयति । उप-हूतः । तस्मिन् ।
यत् । पृथि॒व्याम् । वि॒श्व-रूपम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि जब] (उपहूतः) बुलाया गया (पृथिव्याम्) पृथिवी पर [वर्तमान अन्न आदि] (भक्षयति) भोगता है, (तस्मिन्) उस [अतिथि] के [भोग करने के] उपरान्त (उपहूतः) बुलाया गया वह

६—(यत्) यदा (सभागयति) समानश्चासौ भागश्च । तत्करोतीत्युपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । १ । २६ । सभाग—णिच् । भागशो ददाति (दक्षिणाः) अ० ५ । ७ । १ । दक्ष वृद्धौ-इनन् । वृद्धिक्रियाः (सभागयति) (यत्) (अनुतिष्ठते) विहितकर्म करोति (उद्वस्यति) षो अन्तकर्मणि-लट् । समापयति (एव) (तत्) ॥

७—(सः) अतिथिः (उपहूतः) कृतावाहनः (पृथिव्याम्) भूमौ वर्तमानं पदार्थजातम् (भक्षयति) भोगयति । परीक्षणेन निश्चिनोति (उपहूतः) कृतावाहनो गृहस्थः (तस्मिन्) अतिथावशितवति (यत्) यत् किंचित् (पृथिव्याम्) (विश्वरूपम्) विविधं द्रव्यम्—तद् भक्षयति, इति शेषः ॥

[गृहस्थ] (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (यत्) जो कुछ (विश्वरूपम्) विविध रूप [वस्तु है, उसे भोगता है] ॥ ७ ॥

भावार्थ—अतिथि के सत्कार, सत्संग, उपदेश और आशीर्वाद से गृहस्थ पृथिवी के सब उत्तम गुणों के ज्ञान से लाभ उठाता है ॥ ७ ॥

स उप॑हूतो॒ऽन्तरि॑क्षे भक्षयत्युप॑हूत॒स्तस्मि॑न् यद॒न्तरि॑क्षे वि॒श्वरू॑पम् ॥ ८ ॥

सः । उप॑-हूतः । अ॒न्तरि॑क्षे । भ॒क्षय॑ति । उप॑-हूतः । तस्मि॑न् । यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । वि॒श्व-रू॑पम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि जब] (उपहूतः) बुलाया गया (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष में [वर्तमान वायु आदि] (भक्षयति) भोगता है, (तस्मिन्) उसके [भोग करने के] उपरान्त (उपहूतः) बुलाया गया वह [गृहस्थ] (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष में (यत्) जो कुछ (विश्वरूपम्) विविध रूप [वस्तु है, उसे भोगता है] ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो अतिथि अन्तरिक्ष के वायु, मेघमण्डल आदि के धर्मों को साक्षात् कर चुका है, उसके शिष्टाचार से गृहस्थ अन्तरिक्ष के पदार्थों से उपकार लेता है ॥ ८ ॥

स उप॑हूतो दि॒वि भ॑क्षयत्युप॑हूत॒स्तस्मि॑न् यद् दि॒वि वि॒श्वरू॑पम् ॥ ९ ॥

सः । उप-हूतः । दि॒वि । भ॒क्षय॑ति । उप॑-हूतः । तस्मि॑न् । यत् । दि॒वि । वि॒श्व-रू॑पम् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि जब] (उपहूतः) बुलाया गया (दिवि) सूर्य में [वर्तमान प्रकाश, धारण, आकर्षण आदि गुण] (भक्षयति) भोगता

८—(अन्तरिक्षे) अ० १ । ३० । ३ । मध्यलोके वर्तमानं वाय्वादिपदार्थजातम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

९—(दिवि) सूर्यमण्डले वर्तमानं प्रकाशधारणाकर्षणादिगुणम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

है, (तस्मिन्) उसके [भोग करने के] उपरान्त (उपहूतः) बुलाया गया वह [गृहस्थ] (दिवि) सूर्य लोक में (यत्) जो कुछ (विश्वरूपम्) विविध रूप [वस्तु है, उसे भोगता है] ॥ ९ ॥

भावार्थ—गृहस्थ तत्त्वज्ञानी ऋषियों से सूर्य मण्डल, तारागण आदि का ज्ञान प्राप्त करके आत्मा की उन्नति करे ॥ ९ ॥

स उप॑हूतो दे॒वेषु॑ भक्षय॒त्युप॑हूत॒स्तस्मि॒न् यद् दे॒वेषु॑ वि॒श्वरू॑पम् ॥ १० ॥

०। उप॑-हूतः। दे॒वेषु॑। भ॒क्षय॑ति। उप॑-हूतः। तस्मि॑न्। यत्। दे॒वेषु॑। वि॒श्व-रू॑पम् ॥ १० ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि जब] (उपहूतः) बुलाया गया (देवेषु) विद्वानों में [वर्तमान ब्रह्मचर्य, वेदाध्ययन, ईश्वर प्रणिधान आदि शुभ गुण] (भक्षयति) भोगता है, (तस्मिन्) उसके [भोग करने के] उपरान्त (उपहूतः) बुलाया गया वह [गृहस्थ] (देवेषु) विद्वानों में (यत्) जो कुछ (विश्वरूपम्) विविध रूप [वस्तु है, उसे भोगता है] ॥ १० ॥

भावार्थ—गृहस्थ ब्रह्मचारी ब्राह्मण से दीक्षा प्राप्त करके पूर्ण ब्रह्मचर्य से धर्मवृद्धि करके आनन्दित होवे ॥ १० ॥

स उप॑हूतो लो॒केषु॑ भक्षय॒त्युप॑हूत॒स्तस्मि॒न् यल्लो॒केषु॑ वि॒श्वरू॑पम् ॥ ११ ॥

०। उप॑-हूतः। लो॒केषु॑। भ॒क्षय॑ति। उप॑-हूतः। तस्मि॑न्। यत्। लो॒केषु॑। वि॒श्व-रू॑पम् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि जब] (उपहूतः) बुलाया गया (लोकेषु) [दीखते हुये] लोकों में [वर्तमान परस्पर सम्बन्ध को] (भक्षयति)

१०—(देवेषु) विद्वत्सु वर्तमानं ब्रह्मचर्यस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिशुभगुणम्। अन्यत् पूर्ववत् ॥

११—(लोकेषु) दृश्यमानेषु भुवनेषु सूर्यचन्द्रपृथिवीमङ्गलबुधबृहस्पत्यादिलोकेषु वर्तमानं परस्परसम्बन्धम्। अन्यत् पूर्ववत् ॥

भोगता है, (तस्मिन्) उसके [भोग करने के] उपरान्त (उपहूतः) बुलाया गया वह [गृहस्थ] (लोकेषु) लोकों में (यत्) जो कुछ (विश्वरूपम्) विविध रूप [वस्तु है, उसे भोगता है] ॥ ११ ॥

भावार्थ—गृहस्थ उत्तम विद्वानों द्वारा सूर्य, चन्द्र, पृथिवी, मङ्गल, बुध, बृहस्पति आदि लोकों के परस्पर सम्बन्ध का ज्ञान प्राप्त करके आत्मोन्नति से महा उपकारी होवे ॥ ११ ॥

स उप॑हूत॒ उप॑हूतः ॥ १२ ॥

सः । उप॑-हूतः । उप॑-हूतः ॥ १२ ॥

आ॒प्नोती॒मं लो॒कमा॒प्नोत्य॒मुम् ॥ १३ ॥

आ॒प्नोति॑ । इ॒मम् । लो॒कम् । आ॒प्नोति॑ । अ॒मुम् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि जब] (उपहूतः) बुलाया गया है, [तब वह गृहस्थ] (उपहूतः) बुलाया गया, (इमम्) इस (लोकम्) लोक को (आप्नोति) पाता है और (अमुम्) उस [लोक] को (आप्नोति) पाता है ॥ १२, १३ ॥

भावार्थ—सन्तुष्ट अतिथियों के आशीर्वाद अर्थात् ज्ञान दान से गृहस्थ दूरदर्शी और सर्वोपकारी होकर इस लोक और परलोक में सुख भोगता है १२,१३॥

ज्योति॑ष्मतो लो॒कान् ज॑यति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ १४ ॥ (२०)

ज्योति॑ष्मतः । लो॒कान् । ज॒य॒ति॒ । यः । ० ॥ १४ ॥ (२०)

भाषार्थ—वह [गृहस्थ] (ज्योतिष्मतः) प्रकाशमय (लोकान्) लोकों को (जयति) जीतता है, (यः) जो (एवम्) ऐसा (वेद) जानता है ॥ १४ ॥

भावार्थ—पूर्वोक्त प्रकार से अतिथिसेवा और विद्याप्राप्ति करके गृहस्थ ज्ञान प्रकाश के कारण सर्वत्रगति हो जाता है ॥ १४ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

१२, १३—(आप्नोति) प्राप्नोति (इमम्) वर्तमानम् (लोकम्) जन्म (अमुम्) आगामिनम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१४—(ज्योतिष्मतः) ज्ञानप्रकाशमयान् (लोकान्) ज्ञानदशाविशेषान् (जयति) उत्कर्षेण प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ७ ॥

१-२६ ॥ प्रजापतिः परमेष्ठी देवता ॥ १ निचृदार्ची बृहती; २ आर्च्युष्णिक्; ३, ५ आर्च्यनुष्टुप्; ४, १४-१६ साम्नी बृहती; ६, ८ आसुरी गायत्री; ७ पिपीलिकामध्या गायत्री; ९, १३ साम्नी गायत्री; १० निचृत् पुर उष्णिक्; ११, १२, १७, २५ साम्न्युष्णिक्; १८, २२ आसुरी जगती; १९ आसुरी पङ्क्तिः; २०, २१ याजुषी जगती; २३ आसुरी बृहती; २४ भुरिक् साम्नी बृहती; २६ साम्नी त्रिष्टुप् ॥

सृष्टिधारणविद्योपदेशः—सृष्टि की धारणविद्या का उपदेश ॥

प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अग्निर्ललाटं यमः कृकाटम् ॥ १ ॥

प्रजा-पतिः । च । परमे-स्थी । च । शृङ्गे इति । इन्द्रः । शिरः । अग्निः । ललाटम् । यमः । कृकाटम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(प्रजापतिः) प्रजापति [प्रजापालक] (च) और (परमेष्ठी) परमेष्ठी [सब से उच्च पद वाला परमेश्वर] (च) निश्चय करके (शृङ्गे) दो प्रधान सामर्थ्य [स्वरूप है], [इसी कारण से सृष्टि में] (इन्द्रः) सूर्य (शिरः) शिर, (अग्निः) [पार्थिव] अग्नि (ललाटम्) माथा, (यमः) वायु (कृकाटम्) कण्ठ की सन्धि [के समान है] ॥ १ ॥

भावार्थ—परमेश्वर में दो प्रधान शक्तियां हैं, एक प्रजा अर्थात् सृष्टि की रक्षा और दूसरी परमेष्ठिता अर्थात् सर्वशक्तिमत्ता। इसी से दूरदर्शी जगदीश्वर ने सृष्टि में सूर्य, अग्नि, वायु आदि पदार्थ ऐसे उपयोगी बनाये हैं जैसे उसने हमारे शरीर में शिर, माथा, गला आदि उपयोगी अङ्ग रचे हैं ॥ १ ॥

१—(प्रजापतिः) प्रजापालकः परमेश्वरः (च) समुच्चये (परमेष्ठी) अ० १ । ७ । २ । सर्वोत्तमपदस्थः सर्वशक्तिमान् परमात्मा (च) अवधारणे (शृङ्गे) अ० ८ । ३ । २४ । द्वे प्राधान्ये (इन्द्रः) सूर्यः (शिरः) मस्तकरूपः (अग्निः) पार्थिवाग्निः (ललाटम्) लल ईप्सायाम्—अच् + अट गतौ—अण्, ललमीप्सामटति ज्ञापयतीति । कपालः (यमः) मध्यस्थानदेवता यमोयच्छतीतिसतः—निरु० १० । १९ । वायुः (कृकाटम्) कृक + अट गतौ —अण । कृकं गलमटतीति । कण्ठसन्धिः । कृकाटिका ॥

सोमो॒ राजा॑ म॒स्तिष्को॒ द्यौरु॑त्त॒रह॑नुः पृ॑थि॒व्य॑ध॒रह॑नुः॥२

सोमः॑ । राजा॑ । म॒स्तिष्कः॑ । द्यौः । उ॒त्त॒र॒-ह॒नुः॒ । पृ॒थि॒वी ।

अ॒ध॒र॒-ह॒नुः ॥ २ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (राजा) शासक (सोमः) ऐश्वर्य [अथवा अमृत जल वा चन्द्रमा] (मस्तिष्कः) भेजा [कपाल की चिकनाई], (द्यौः) आकाश (उत्तरहनुः) ऊपर का जबाड़ा, (पृथिवी) पृथिवी (अधरहनुः) नीचे का जबाड़ा [के तुल्य है] ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे भेजे की शक्ति का प्रभाव मनुष्य के शरीर और विचारों पर रहता है, अथवा जैसे जल और चन्द्रमा अन्न आदि के लिये उपयोगी हैं वैसे ही चक्राकार सृष्टि के प्रत्येक पदार्थ में ईश्वरत्व प्रधान गुण है, ॥ २ ॥

वि॒द्युज्जि॒ह्वा म॒रुतो॒ दन्ता॑ रे॒वती॑र्ग्री॒वाः कृत्ति॑का स्क॒न्धा घ॒र्मो वहः॑ ॥ ३ ॥

वि॒-द्यु॒त् । जि॒ह्वा । म॒रुतः॑ । दन्ताः॑ । रे॒वतीः॑ । ग्री॒वाः । कृत्ति॑काः । स्क॒न्धाः । घ॒र्मः । वहः॑ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (विद्युत्) [लपक लेने वाली] बिजुली(जिह्वा) जीभ, (मरुतः) [दोषों के मारने वाले] पवन (दन्ताः) [दमन शील] दांत, (रेवतीः) रेवती आदि [चलने वाले नक्षत्र] (ग्रीवाः) गला, (कृत्तिकाः)

२—(सोमः) अ० १ । ६ । २ । षु ऐश्वर्ये—मन् । ऐश्वर्यम् (राजा) शासकः (मस्तिष्कः) मस्त+इष गतौ—क, पृषोदरादित्वात् साधुः । मस्तं मस्तकमिष्यति प्राप्नोतीति । मस्तकभवघृताकारस्नेहः (द्यौः) आकाशः (उत्तर-हनुः) उपरिस्थकपोलप्रदेशः (पृथिवी) (अधरहनुः) नीचस्थकपोलभागः ॥

३—(विद्युत्) अभिसर्पणी तडित् (जिह्वा) अ० १ । १० । ३ । जि जये—वन् हुक् च । रसना (मरुतः) अ० १ । २० । १ । दोषनाशकाः पवनाः (दन्ताः) अ० ४ । ३ । ६ । दशनाः (रेवतीः) भृमृदृशियजि० । उ० ३ । ११० । रेवृ गतौ—अतच्, ङीप् । रेवत्यादीनि नक्षत्राणि (ग्रीवाः) (कृत्तिकाः) कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । उ० ३ । १४७ । कृती छेदने वेष्टने च—तिकन्, टाप् । कृत्तिकादीनि

कृत्तिका आदि [छेदन शील नक्षत्र] (स्कन्धाः) कन्धे, (घर्मः) ताप [प्रकाश] (वहः) ले चलने वाले सामर्थ्य [के समान है] ॥ ३ ॥

भावार्थ—सृष्टि को एक शरीर विशेष और अवयवी और अवयव का सम्बन्ध समझ कर मन्त्र का भावार्थ पूर्ववत् लगालो ॥ ३ ॥

विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरणी निवेष्यः ॥४

वि-श्वम् । वायुः । स्वः-गः । लोकः । कृष्ण-द्रम् । वि-धरणी । नि-वेष्यः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (विश्वम्) व्यापनसामर्थ्य (वायुः) वायु, (कृष्णद्रम्) आकर्षण का वेग (स्वर्गः) सुखदायक (लोकः) घर, (विधरणी) विविध धारणशक्ति (निवेष्यः) सेना ठहरने के स्थान [के समान है] ॥ ४ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३ के समान है ॥ ४ ॥

श्येनः क्रोडो३ऽन्तरिक्षं पाजस्यं१ बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥ ५ ॥

श्येनः । क्रोडः । अन्तरिक्षम् । पाजस्यम् । बृहस्पतिः । ककुत् । बृहतीः । कीकसाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (श्येनः) [चलने वाला] सूर्य (क्रोडः) गोद (अन्तरिक्षम्) मध्य अवकाश (पाजस्यम्) [बल के लिये हितकारी]

नक्षत्राणि (स्कन्धाः) (घर्मः) सूर्यप्रकाशः (वहः) वह प्रापणे—अच् । वहन-सामर्थ्यम् ॥

४—(विश्वम्) व्यापनसामर्थ्यम् (वायुः) (स्वर्गः) सुखप्रापकः (लोकः) गृहम् (कृष्णद्रम्) कृषेर्वर्णे । उ० ३ । ४ । कृष विलेखने—नक् + द्रु गतौ—डप्रत्ययः । आकर्षणस्य प्राप्तो वेगः (विधरणी) विविधधारणशक्तिः (निवेष्यः) ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३ । १ । १२४ । नि + विष्लृ व्याप्तौ—ण्यत् । सेनानिवासः । निवेशः ॥

५—(श्येनः) अ० ३ । ३ । ३ । श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गति-कर्मणः—निरु० १४ । १३ । सूर्यः (क्रोडः) अ० ६ । ४ । १५ । अङ्कः (अन्तरिक्षम्) मध्यलोकः (पाजस्यम्) अ० ४ । १४ । ८ । पाजसे बलाय हितम् । जठरम्

पेट (बृहस्पतिः) बृहस्पति [लोकविशेष] (ककुत्) शिखा, (बृहतीः) बड़ी दिशायें (कीकसाः) हंसली [गले] की हड्डियों [के समान हैं] ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३ के समान है ॥ ५ ॥

दे॒वानां॒ पत्नीः॑ पृ॒ष्टय॑ उप॒सदः॒ पर्श॑वः ॥ ६ ॥

दे॒वाना॑म् । पत्नीः॑ । पृ॒ष्टयः॑ । उ॒प॒-सदः॑ । पर्श॑वः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (देवानाम्) दिव्यगुण वाले [अग्नि, वायु आदि] पदार्थों की (पत्नीः) पालन शक्तियां (पृष्टयः) पसलियों की हड्डियाँ, (उपसदः) सङ्ग रहने वाली [अग्नि वायु आदि की तन्मात्रायें] (पर्शवः) पसलियों [के समान हैं] ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे शरीर की मोटी हड्डियों में पसलियां लगी हैं, वैसे ही अग्नि आदि की स्थूल और सूक्ष्म अवस्था का सम्बन्ध सृष्टि के साथ है ॥ ६ ॥

मि॒त्रश्च॒ वरु॑ण॒श्चांसौ॒ त्वष्टा॑ चार्य॒मा च॑ दो॒षणी॑ महादे॒वो बा॒हू ॥ ७ ॥

मि॒त्रः । च॒ । वरु॑णः । च॒ । अंसौ॑ । त्वष्टा॑ । च॒ । अ॒र्य॒मा । च॒ । दो॒षणी॒ इति॑ । म॒हा॒-दे॒वः । बा॒हू इति॑ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (मित्रः) प्राण वायु (च) और (वरुणः) अपान वायु (च) ही (अंसौ) दोनों कन्धे, (त्वष्टा) [अन्न जल आदि उत्पन्न करने वाला] मेघ (च) और (अर्यमा) सूर्य (च) ही (दोषणी)

(बृहस्पतिः) लोकविशेषः (ककुत्) अ० ६ । ८६ । ३ । शिखा (बृहतीः) महत्यो दिशाः (कीकसाः) अ० २ । ३३ । २ । जत्रुवक्षोगतास्थीनि ॥

६—(देवानाम्) दिव्यगुणवतामग्निवाय्वादीनाम् (पत्नीः) अ० २ १२ । १ । पालनशक्तयः (पृष्टयः) अ० ४ । ३ । ६ । पार्श्वास्थीनि (उपसदः) संगताः सूक्ष्मतन्मात्राः (पर्शवः) स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च । उ० ५ । २७ । स्पृश स्पर्शने—शुन्, धातोश्च पृ इत्यादेशः । पार्श्वाधःस्थास्थीनि ॥

७—(मित्रः) प्राणः (च) (वरुणः) अपानः (च) एव (अंसौ) स्कन्धौ (त्वष्टा) अ० ९ । ९ (५) । २ । अन्नादीनामुत्पादको मेघः (च) (अर्यमा) अ०३ । १४ । २ । आदित्यः (दोषणी) दमेर्डोसिः । उ०२ । ६९ । दमु उपशमे-डोसि ।

दो भुजदण्ड और (महादेवः=०—वौ) अधिक जीतनें की इच्छा और स्तुति गुण (बाहू) दो भुजाओं [के तुल्य हैं] ॥ ७ ॥

भावार्थ—जैसा शरीर और उसके अवयवों का परस्पर सम्बन्ध है, वैसा ही प्राण आदि का सम्बन्ध सृष्टि से है ॥ ७ ॥

इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पवमानो बालाः ॥ ८ ॥

इन्द्राणी । भसत् । वायुः । पुच्छम् । पवमानः । बालाः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (इन्द्राणी) इन्द्राणी [इन्द्र की पत्नी, सूर्य की धूप] (भसत्) कटिभाग, (वायुः) वायु (पुच्छम्) प्रसन्नता का साधन [वा पीछे का भाग], (पवमानः) शोधक पदार्थ [अग्नि जल आदि] (बालाः) [बालों अर्थात् केशों के समान आकार वाली] झाड़ुओं [कूर्चियों के समान हैं] ॥ ८ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ ८ ॥

ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी बलमूरू ॥ ९ ॥

ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । श्रोणी इति । बलम् । ऊरू इति । ९ ।

भाषार्थ—[सृष्टि में] (ब्रह्म) ब्राह्मणत्व (च) और (क्षत्रम्) क्षत्रियत्व (च) ही (श्रोणी) दोनों कूल्हों और (बलम्) बल (ऊरू) दोनों जंघाओं [के समान है] ॥ ९ ॥

पद्भ्योमास्० । पा०६ । १ । ६३ । इति दोषन् आदेशः । नपुंसकाच्च । पा०७ । १ । १९ । इत्यौङःशी । भुजदण्डौ (महादेवः) दिवु विजिगीषायां स्तुतौ च—अच् । सुपां सुलुक्० । पा०७ । १ । ३९ । द्विवचनस्य सुविभक्तिः । महाविजिगीषास्तुतिगुणौ (बाहू) भुजौ ॥

८—(इन्द्राणी) अ० १ । २७ । ४ । इन्द्रस्य पत्नी । सूर्यदीप्तिः (भसत्) अ० ४ । १४ । ८ । कटिभागः (पुच्छम्) पुच्छ प्रसादे—अच्, इति शब्दकल्पद्रुमः । प्रसन्नताकारणम् । पश्चाद्भागः (पवमानः) अ० ३ । ३१ । २ । संशोधकपदार्थः (बालाः) बाल—अर्श आद्यच्, टाप् । बालाः केशाकाराः अवयवाः सन्ति यासां ताः । कूर्च्यः ॥

९—(ब्रह्म) ब्राह्मणत्वम् (च) (क्षत्रम्) अ० २ । १५ । ४ । क्षत्रियत्वम् (च) एव (श्रोणी) अ० २ । ३३ । ५ । कटिभागौ (बलम्) (ऊरू) अ० २ । ३३ । ५ । जानूपरिभागौ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ ९ ॥

धाता च॑ सवि॒ता चा॑ष्ठी॒वन्तौ॒ जङ्घा॑ गन्ध॒र्वा अ॑प्स॒रसः॑ कुष्ठि॒का अदि॑तिः श॒फाः ॥ १० ॥

धा॒ता । च॒ । स॒वि॒ता । च॒ । अ॒ष्ठी॒वन्तौ॑ । जङ्घाः॑ । ग॒न्ध॒र्वाः । अ॒प्स॒रसः॑ । कुष्ठि॑काः । अदि॑तिः । श॒फाः ॥ १० ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (धाता) धारण करने वाला गुण (च) और (सविता) ऐश्वर्य करने वाला गुण (च) ही (अष्ठीवन्तौ) दोनों घुटने, (गन्धर्वाः) पृथिवी धारण करने वाले गुण (जङ्घाः) जङ्घायें (अप्सरसः) प्राणियों में व्यापक गुण (कुष्ठिकाः) [नख अङ्गुली आदि] बाहिरी अङ्गों [के समान] और (अदितिः) [अदीन वा अखण्डित] वेदवाणी (शफाः) शान्ति व्यवहार [हैं] ॥ १० ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ १० ॥

चेतो॒ हृद॑यं॒ यकृ॒न्मे॒धा व्र॒तं पु॑री॒तत् ॥ ११ ॥

चेतः॑ । हृद॑यम् । यकृ॑त् । मे॒धा । व्र॒तम् । पु॒रि॒ऽतत् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (चेतः) विचार (हृदयम्) हृदय (मेधा)

१०—(धाता) धारको गुणः (च) (सविता) ऐश्वर्यप्रापको गुणः (अष्ठीवन्तौ) अ० २ । ३३ । ५ । जानुनी (जङ्घाः) गत्यर्थकस्य हन्तेः—कौटिल्ये यङ्, अ, टाप् । गुल्फजान्वोरन्तराले अवयवाः (गन्धर्वाः) अ० ४ । ३७ । १२ पृथिवीधारका गुणाः (अप्सरसः) अ० ४ । ३७ । २ । अप्सु प्राणेषु व्यापका गुणाः (कुष्ठिकाः) अ० ६ । ४ । १६ । बहिर्भूता अवयवाः (अदितिः) अ० २ । २८ । ४ । अदीना अखण्डिता वा वेदवाणी (शफाः) शम शान्तौ-अच्, मस्य फः पृषोदरादित्वात् । इति शब्दस्तोममहानिधिः । शान्तिव्यवहाराः ॥

११—(चेतः) ज्ञानम् (हृदयम्) हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयम् । शार्ङ्गधरः, अ० ५ । ४२ । (यकृत्) शकेर्ऋतिन् । उ० ४ । ५८ । यज सङ्गतिकरणे-ऋतिन्, जस्य कः । संगच्छमानम् । कालखण्डम् । यकृद्रञ्जकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयम् । शार्ङ्गधरः, अ० ५ । ३६ (मेधा) बुद्धिः (व्रतम्) वरणीयो व्यवहारः ।

बुद्धि (यकृत्) [सङ्गति करने वाला] कलेजा (व्रतम्) व्रत [नियम] (पुरितत्) पुरीतत् [शरीर को फैलाने वाली सूक्ष्म आंत के समान हैं] ॥ ११ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ ११ ॥

क्षुत् कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ १२ ॥

क्षुत् । कुक्षिः । इरा । वनिष्ठुः । पर्वताः । प्लाशयः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (क्षुत्) भूख (कुक्षिः) कोख, (इरा) अन्न (वनिष्ठुः) वनिष्ठु [अन्न रक्त आदि बांटने वाली आंत], (पर्वताः) मेघ (प्लाशयः) प्लाशियें [अन्न के आधार आंतों के समान हैं] ॥ १२ ॥

भावार्थ—मन्त्र ७ के समान है ॥ १२ ॥

क्रोधो वृक्कौ मन्युराण्डौ प्रजा शेपः ॥ १३ ॥

क्रोधः । वृक्कौ । मन्युः । आण्डौ । प्र-जा । शेपः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (क्रोधः) क्रोध (वृक्कौ) दोनों वृक्क [दो कुक्षिगोलक,] (मन्युः) तेज (आण्डौ) दोनों अण्डकोष, और (प्रजा) प्रजा [वंशावली] (शेपः) प्रजनन सामर्थ्य [के समान है] ॥ १३ ॥

भावार्थ—जैसे देह में दोनों वृक ["गुरदे"], दोनों अण्डकोष और सन्तानोत्पादन नाड़ी शरीरबल के सूचक हैं, वैसे ही क्रोध आदि सृष्टि में हैं ॥१३॥

नियमः (पुरितत्) कृगृशृपृकुटि० । उ० ४ । १४३ । पॄ पालनपूरणयोः—इ + तनु विस्तारे—क्विप् । पुरिं शरीरं तनोतीति । सूक्ष्मान्त्रम् ॥

१२—(क्षुत्) बुभुक्षा (कुक्षिः) उदरपार्श्वः (इरा) अन्नम् (वनिष्ठुः) अ० २ । ३३ । ४ । अन्नरक्तादिसंभाजकं स्थूलान्त्रम् (पर्वताः) मेघाः—निघ० १ । १० । (प्लाशयः) अ० २ । ३३ । ४ । प्र + अश भोजने—इञ् । रस्य लः । अन्नाधारा अन्त्रविशेषाः ॥

१३—(क्रोधः) कोपः (वृक्कौ) अ० ७ । ९६ । १ । स्नुवृभू० । उ० ३ । ४१ । वृजी वर्जने वृक आदाने वा—कक् । कुक्षिगोलकौ (मन्युः) अ० १ । १० । १ । मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः—निरु० १० । २९ । दीप्तिः । प्रतापः (आण्डौ) अण्ड—अण् । अण्डकोषौ । वृषणौ (प्रजा) वंशावली (शेपः) अ० ४ । ३७ । ७ । प्रजननसामर्थ्यम् ॥

इन नाड़ियों के लक्षण इस प्रकार हैं ।

वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥ १ ॥

वीर्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ ।

गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वीर्यमूत्रयोः ॥ २ ॥

यह शार्ङ्गधर के वचन हैं—खण्ड १ अ० ५ श्लोक ४० व ४१ ॥

(वृक्कौ) दोनों वृक्क अर्थात् कुक्षिगोलक [गुरदे] पेटमें रहने वाले मेद पुष्ट करने वाले कहे जाते हैं ॥ १ ॥

दोनों वृषण अर्थात् आण्ड वीर्यवाही नाड़ियों के आधार, पुरुषार्थ के देने वाले हैं, लिङ्ग गर्भाधान करने वाला, वीर्य और मूत्र का मार्ग है ॥ २ ॥

नदी सूत्री वर्षस्य पतय स्तना स्तनयित्नुरूधः ॥ १४ ॥

नदी । सूत्री । वर्षस्य । पतयः । स्तनाः । स्तनयित्नुः । ऊधः ॥ १४

भाषार्थ—[सृष्टि में] (नदी) नदी (सूत्री) जन्मदात्री [नाड़ी], (वर्षस्य पतयः) वर्षा के रक्षक [मेघ] (स्तनः) स्तन [दूध के आधार], (स्तनयित्नुः) गर्जन (ऊधः) मेढ़ [दूध के छिद्र स्थान के समान है] ॥ १४ ॥

भावार्थ—सृष्टि और शरीर के अवयवों का परस्पर सम्बन्ध स्पष्ट है १४

विश्वव्यचाश्चर्मौषधयो लोमानि नक्षत्राणि रूपम् १५

विश्व-व्यचाः। चर्म। ओषधयः। लोमानि। नक्षत्राणि । रूपम् १५

भाषार्थ—[सृष्टि में] (विश्वव्यचाः) सर्वव्याप्ति (चर्म) चर्म, (ओषधयः) ओषधें [अन्न आदि] (लोमानि) रोम, (नक्षत्राणि) नक्षत्र (रूपम्) रूप [के समान हैं] ॥ १५ ॥

१४—(नदी) सरित् (सूत्री) अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः । उ० ४ । १६४ । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने—क्त्र, ङीप् । उत्पादयित्री नाडी (वर्षस्य पतयः) वृष्टि-रक्षका मेघाः (स्तनाः) दुग्धाधाराः (स्तनयित्नुः) अ० ४ । १५ । ११ । गर्जनम् (ऊधः) अ० ४ । ११ । ४ । आपीनम् ॥

१५—(विश्वव्यचाः) व्यच छले सम्बन्धे च—असुन् सर्वव्याप्तिः (चर्म) त्वचा (ओषधयः) अन्नादिपदार्थाः (लोमानि) रोमाणि (नक्षत्राणि) अ० ३ । ७ । ७ । तारागणाः (रूपम्) सौन्दर्यम् ॥

भावार्थ—मन्त्र १४ के समान है ॥ १५ ॥

देवजना गुदा मनुष्या आन्त्राण्यत्रा उदरम् ॥ १६ ॥

देव-जनाः । गुदाः । मनुष्याः । आन्त्राणि । अत्राः । उदरम् ॥१६

भाषार्थ—[सृष्टि में] (देवजनाः) उन्मत्त लोग (गुदाः) गुदा [मल त्याग नाड़ियां], (मनुष्याः) मननशील मनुष्य (आन्त्राणि) आंतें, (अत्राः) [अतनशील] विज्ञानी पुरुष (उदरम्) पेट [के समान हैं] ॥१६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १४ के समान है ॥ १६ ॥

रक्षांसि लोहितमितरजना ऊबध्यम् ॥ १७ ॥

रक्षांसि । लोहितम् । इतर-जनाः ऊबध्यम् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(रक्षांसि) राक्षस [दुष्ट जीव] (लोहितम्) रुधिर रोग, (इतरजनाः) पामर लोग (ऊबध्यम्) कुपचे अन्न [के समान हैं] ॥ १७ ॥

भावार्थ—मन्त्र १४ के समान है ॥ १७ ॥

अभ्रं पीवो मज्जा निधनम् ॥ १८ ॥

अभ्रम् । पीवः । मज्जा । नि-धनम् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में] (अभ्रम्) मेघ (पीवः) मेद [शरीर के भीतर

१६—(देवजनाः) दिवु मदे—अच् । उन्मत्तजनाः (गुदाः) अ० २ । ३३ । ४ । मलत्यागनाड्यः (मनुष्याः) अ० ३ । ४ । ६ । मननशीलाः (आन्त्राणि) अ० २ । ३३ । ४ । उदरनाडीविशेषाः (अत्राः) अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः । उ० ४ । १६४ । अत सातत्यगमने—क्त्र, तलोपः । अतनशीलाः । अतिथयः । विज्ञानिनः (उदरम्) अ० २ । ३३ । ४ । जठरम् ॥

१७—(रक्षांसि) दुष्टजीवाः (लोहितम्) अ० ६ । १२७ । १ । रुधिरविकारः (इतरजनाः) अ० ८ । १० (५) । ६ । पामराः (ऊबध्यम्) अ० ६ । ४ । १६ । अजीर्णमन्नम् ॥

१८—(अभ्रम्) मेघः (पीवः) अ० १ । ११ । ४ । पीव स्थौल्ये-असुन्,

चिकनाई], (निधनम्) राशीकरण (मज्जा) मज्जा [हड्डियों की चिकनाई के समान है] ॥ १८ ॥

भावार्थ—मन्त्र १४ के समान है ॥ १८ ॥

अ॒ग्निरासी॑न् उत्थि॑तो॒ऽश्विना॑ ॥ १९ ॥

अ॒ग्निः । आसी॑नः । उत्ऽस्थि॑तः । अ॒श्विना॑ ॥ १९ ॥

भाषार्थ—[सृष्टि में वह प्रजापति] (आसीनः) बैठा हुआ (अग्निः) [पार्थिव वा जाठर] अग्नि, (उत्थितः) उठा हुआ वह (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा [के समान है] ॥ १९ ॥

भावार्थ—जैसे अग्नि और सूर्य और चन्द्रमा अपने अपने लोकों के लिये उपकारी हैं, वैसे ही परमेश्वर समस्त ब्रह्माण्ड का हितकारी है ॥ १९ ॥

इन्द्रः॒ प्राङ् तिष्ठ॑न् दक्षि॒णा तिष्ठ॑न् य॒मः ॥ २० ॥

इन्द्रः॑ । प्राङ् । तिष्ठ॑न् । द॒क्षि॒णा । तिष्ठ॑न् । य॒मः ॥ २० ॥

प्र॒त्यङ् तिष्ठ॑न् धा॒तोदङ् तिष्ठ॑न्त्सवि॒ता ॥ २१ ॥

प्र॒त्यङ् । तिष्ठ॑न् । धा॒ता । उदङ् । तिष्ठ॑न् । स॒वि॒ता ॥ २१ ॥

भाषार्थ—[वह परमेश्वर] (प्राङ्) पूर्व वा सन्मुख (तिष्ठन्) ठहरा हुआ (इन्द्रः) परम ऐश्वर्यवान्, (दक्षिणा) दक्षिण वा दाहिनी ओर (तिष्ठन्) ठहरा हुआ (यमः) न्यायकारी (प्रत्यङ्) पश्चिम वा पीछे की ओर (तिष्ठन्) ठहरा हुआ (धाता) धारण करने वाला और (उदङ्) उत्तर वा बाईं ओर (तिष्ठन्)

वस्य वः । शरीरस्नेहः (मज्जा) अ० १ । ११ । ४ । अस्थिस्नेहः (निधनम्) अ० ६ । ६ (५) । २ । राशीकरणम् ॥

१९—(अग्निः) पार्थिवो जाठरोऽग्निर्वा (आसीनः) उपविष्टः (उत्थितः) (अश्विना) अ० २ । २९ । ६ । सूर्याचन्द्रमसौ यथा ॥

२०,२१—(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् परमेश्वरः (प्राङ्) प्र + अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । पूर्वस्यां स्वाभिमुखीभूतायां वा दिशि (तिष्ठन्) प्रादुर्भवन् (दक्षिणा) दक्षिणस्यां दक्षिणहस्तस्थितायां वा दिशि (यमः) नियामकः (प्रत्यङ्) पश्चिमायां पश्चाद् भागे स्थितायां वा दिशि (धाता) सर्वधारकः

ठहरा हुआ (सविता) सब का चलाने वाला [है] ॥ २०,२१ ॥

भावार्थ—वह प्रजापति परमेष्ठी परमेश्वर ही सर्वशक्तिमान्, सर्व-नियन्ता और सर्वव्यापक है ॥ २०,२१ ॥

तृणानि प्राप्तः सोमो राजा ॥ २२ ॥

तृणानि । प्र-आप्तः । सोमः । राजा ॥ २२ ॥

भावार्थ—[वह] (तृणानि) तृणों [सृष्टि के पदार्थों] में (प्राप्तः) प्राप्त होकर (राजा) सर्वशासक (सोमः) जन्म दाता है ॥ २२ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ही सृष्टिकर्ता और सर्वनियन्ता है ॥ २२ ॥

मित्र ईक्षमाण आवृत्त आनन्दः ॥ २३ ॥

मित्रः । ईक्षमाणः । आ-वृत्तः । आ-नन्दः ॥ २३ ॥

भावार्थ—[वह] (ईक्षमाणः) देखता हुआ (मित्रः) मित्र [हित-कारी], (आवृत्तः) सन्मुख वर्तमान (आनन्दः) आनन्द [स्वरूप है] ॥ २३ ॥

भावार्थ—सर्वदर्शी सर्वव्यापक परमेश्वर सब का हितकारी है ॥ २३ ॥

युज्यमानो वैश्वदेवो युक्तः प्रजापतिर्विमुक्तः सर्वम् २४

युज्यमानः । वैश्व-देवः । युक्तः । प्रजा-पतिः । वि-मुक्तः । सर्वम् ॥ २४ ॥

भावार्थ—[वह] (युज्यमानः) ध्यान किया जाता हुआ (वैश्वदेवः) सब विद्वानों का हितकारी, (युक्तः) समाधि किया गया वह (विमुक्तः) वि-विध मुक्तस्वभाव (प्रजापतिः) प्रजापालक परमेश्वर (सर्वम्) व्यापक

(उदङ्) उत्तरस्यां वामहस्तस्थितायां वा दिशि (सविता) सर्वप्रेरकः ॥

२२—(तृणानि) अ० २ । ३० । १ । तृणवत् लघिवस्तूनि (प्राप्तः) व्याप्तः सन् (सोमः) उत्पादकः (राजा) सर्वशासकः ॥

२३—(मित्रः) हितः (ईक्षमाणः) पश्यन् सन् (आवृत्तः) समन्ताद् वर्तमानः (आनन्दः) सुखस्वरूपः ॥

२४—(युज्यमानः) ध्यायमानः (वैश्वदेवः) सर्वविदुषां हितः (युक्तः)

ब्रह्म [है] ॥ २४ ॥

भावार्थ—परमात्मा की उपासना से मनुष्य सुख लाभ करते हैं ॥ २४ ॥

एतद् वै विश्वरूपं सर्वरूपं गोरूपम् ॥ २५ ॥

एतत् । वै । विश्व-रूपम् । सर्व-रूपम् । गो-रूपम् । ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(एतद्) व्यापक ब्रह्म (वै) ही (विश्वरूपम्) जगत् का रूप देने वाला, (सर्वरूपम्) सब का रूप देने वाला और (गोरूपम्) [प्राप्ति योग्य] स्वर्ग [सुख विशेष] का रूप देने वाला [है] ॥ २५ ॥

भावार्थ—सर्वस्रष्टा परमेश्वर प्राणियों को उनके कर्मानुसार सुख देता है ॥ २५ ॥

उपैनं विश्वरूपाः सर्वरूपाः पशवस्तिष्ठन्ति य एवं वेद ॥ २६ ॥ (२१)

उप । एनम् । विश्व-रूपाः । सर्व-रूपाः । पशवः । तिष्ठन्ति । यः । एवम् । वेद ॥ २६ ॥ (२१)

भाषार्थ—(एनम्) उस [पुरुष] को (विश्वरूपाः) सब रूप [वर्ण] वाले और (सर्वरूपाः) सब आकार वाले (पशवः) [व्यक्त वाणी और अव्यक्त वाणी वाले] जीव (उप तिष्ठन्ति) पूजते हैं, (यः) जो (एवम्) इस प्रकार (वेद) जानता है ॥ २६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा की महिमा विचारकर पूर्वोक्त प्रकार से उपासना करके अपनी उन्नति करता है, वह सब प्राणियों का शासक होता है २६

समाहितः (प्रजापतिः) प्रजापालकः परमेश्वरः (विमुक्तः) विविधमुक्तस्वभावः (सर्वम्) व्यापकं ब्रह्म ॥

२५—(एतद्) एतेस्तुट् च । उ० १ । १३३ । इण् गतौ–अदि, तुट् च । व्यापकं ब्रह्म (वै) हि (विश्वरूपम्) जगतो रूपं यस्मात् तत् (सर्वरूपम्) सर्वरूपकरम् (गोरूपम्) गौः स्वर्गः । स्वर्गस्य रूपकरम् ॥

२६—(उप तिष्ठन्ति) पूजयन्ति (एनम्) ब्रह्मवादिनम् (विश्वरूपाः) सर्ववर्णाः (सर्वरूपाः) सर्वाकाराः (पशवः) पशवो व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च-निरु० ११ । २९ । प्राणिनः (यः) (एवम्) (वेद) जानाति ॥

सूक्तम् ८ ॥

१-२२ ॥ यक्ष्मा देवता ॥ १-११, १३, १४, १६, १७, १९, २० अनुष्टुप्; १२ विराडनुष्टुप्; १५, १८ निचृदनुष्टुप्; २१ विराट् पथ्या बृहती; २२ पथ्यापङ्क्तिः॥

सर्वशरीररोगनाशोपदेशः—समस्त शरीर के रोग नाश का उपदेश ॥

इस सूक्त का मिलान अ० का० २ सूक्त ३३ से करो ॥

शीर्षक्तिं शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम् ।
सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

शीर्षक्तिम् । शीर्ष-आमयम् । कर्ण-शूलम् । वि-लोहितम् ।
सर्वम् । शीर्षण्यम् । ते । रोगम् । बहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥१॥

भाषार्थ—(शीर्षक्तिम्) शिर की पीड़ा, (शीर्षामयम्) शिर की व्यथा, (कर्णशूलम्) कर्णशूल [कान की सूजन वा टीस] और (विलोहितम्) बिगड़े लोहू [सूजन आदि] को। (सर्वम्) सब (ते) तेरे (शीर्षण्यम्) शिर के (रोगम्) रोग को (बहिः) बाहिर (निः मन्त्रयामहे) हम विचार पूर्वक निकालते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे उत्तम वैद्य निदान पूर्वक बाहिरी और भीतरी रोगों का नाश करके मनुष्यों को हृष्ट पुष्ट बनाता है, वैसे ही विद्वान् लोग विचार पूर्वक अविद्या को मिटा कर आनन्दित होते हैं ॥ १ ॥

यही भावार्थ २ से २२ तक अगले मन्त्रों में जानो ॥

कर्णाभ्यां ते कङ्कूषेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम् । सर्वं०॥२

कर्णाभ्याम् । ते । कङ्कूषेभ्यः । कर्ण-शूलम् । वि-सल्पकम् ।०।२।

१—(शीर्षक्तिम्) अ० १।१२।३। शिरःपीडाम् (शीर्षामयम्) शिरो रोगम् (कर्णशूलम्) शूल रोगे—अच्। श्रोत्ररोगम्। (विलोहितम्) विकृत-रक्तम् (सर्वम्) समस्तम् (शीर्षण्यम्) अ० २।३१।४। शिरसि भवम् (ते) तव (रोगम्) व्याधिम् (बहिः) बहिर्भावे (निः मन्त्रयामहे) मन्त्रा मननात्—निरु० ७।१२। सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। उ० ४।१५९। मन ज्ञाने—ष्ट्रन्। मन्त्रो मननम्। ततो नामधातुरूपम्। मननेन निः सारयामः ॥

भावार्थ—(ते) तेरे (कर्णाभ्याम्) दोनों कानों से और (कङ्कूषेभ्यः कङ्कूषों [फैली हुई कान की भीतरी नाड़ियों] से (कर्णशूलम्) कर्णशूल [कान की सूजन वा टीस] और (विसल्पकम्) विसल्प [विसर्प रोग, हड़फूटन] को। (सर्वम्) सब (ते) तेरे......म० १ ॥ २ ॥

यस्य॑ हे॒तोः प्र॒च्यव॑ते॒ यक्ष्मः॒ कर्ण॒त आ॒स्य॒तः। सर्वं॑०॥३॥

यस्य॑। हे॒तोः। प्र॒-च्यव॑ते। यक्ष्मः॑। क॒र्ण॒तः। आ॒स्य॒तः ॥०॥३॥

भावार्थ—(यस्य) जिस [रोग] के (हेतोः) कारण से (यक्ष्मः) राजरोग [क्षयी आदि] (कर्णतः) कान से और (आस्यतः) मुख से (प्रच्यवते) फैलता है। (सर्वम्) सब (ते) तेरे......म० १ ॥ ३ ॥

यः कृ॒णोति॑ प्र॒मोत॑म॒न्धं कृ॒णोति॒ पूरु॑षम्। सर्वं॑०॥ ४ ॥

यः। कृ॒णोति॑। प्र॒-मोत॑म्। अ॒न्धम्। कृ॒णोति॑। पुरु॑षम् ॥०॥४॥

भावार्थ—(यः) जो [रोग] (पुरुषम्) पुरुष को (प्रमोतम्) गूंगा [वा बहिरा] (कृणोति) करता है, [वा] (अन्धम्) अन्धा (कृणोति) करता है। (सर्वम्) सब (ते) तेरे......म० १ ॥ ४ ॥

अ॒ङ्ग॒भे॒दम॑ङ्गज्व॒रं वि॒श्वा॒ङ्ग्यं॑ वि॒सल्प॑कम्।
सर्वं॑ शीर्ष॒ण्यं॑ ते॒ रोगं॑ ब॒हिर्निर्मं॑न्त्रयामहे ॥ ५ ॥

अ॒ङ्ग॒-भे॒दम्। अ॒ङ्ग॒-ज्व॒रम्। वि॒श्व॒-अ॒ङ्ग्य॑म्। वि॒-सल्प॑कम्॥

२—(कर्णाभ्याम्) अ० २। ३३। १। श्रोत्राभ्याम् (कङ्कूषेभ्यः) पीयेरूषन्। उ० ४। ७६। ककि गतौ-ऊषन्। व्यापकेभ्यः कर्णनाडीविशेषेभ्यः (विसल्पकम्) अ० ७। १२७। १। विसर्परोगम्। अन्यद् गतम् ॥

३—(यस्य) रोगस्य (हेतोः) कमिमनिजनि०। उ० १। ७३। हि गतिवृद्धयोः—तु। कारणात् (प्रच्यवते) विस्तीर्यते (यक्ष्मः) अ० २। १०। ५। राजरोगः। अन्यत् सुगमम् ॥

४—(यः) रोगः (प्रमोतम्) मुट आक्षेपमर्दनयोः-घञ्, टस्य तः। प्रमोटं कुटिलीकृतं मूकं बधिरं वा (अन्धम्) अन्ध दृष्टिनाशे-अच्, चक्षुर्हीनम्। अन्यत् सुगमम् ॥

सर्वम् । शीर्ष॒ण्यम् । ते॒ । रोग॑म् । ब॒हिः । ० ॥ ५ ॥

भावार्थ—(अङ्गभेदम्) अङ्ग अङ्ग की फूटन, (अङ्गज्वरम) अङ्ग अङ्ग के ज्वर और (विश्वाङ्ग्यम्) सर्वाङ्गव्यापी (विसल्पकम्) विसर्प रोग को। (सर्वम्) सब (ते) तेरे (शीर्षण्यम) शिर के (रोगम्) रोग को (बहिः) बाहिर (निः मन्त्रयामहे) हम विचार पूर्वक निकालते हैं ॥ ५ ॥

यस्य॑ भी॒मः प्र॑ती॒काश उ॑द्वे॒पय॑ति॒ पूरु॑षम् ।
त॒क्मानं॑ वि॒श्वशा॑रदं ब॒हि० ॥ ६ ॥

यस्य॑ । भी॒मः । प्र॒ति-का॒शः । उ॒त्-वे॒पय॑ति । पुरु॑षम् ॥ त॒क्मान॑म् । वि॒श्व-शा॑रदम् । ब॒हिः । ० ॥ ६ ॥

भावार्थ—(यस्य) जिस [ज्वर] का (भीमः) भयानक (प्रतिकाशः) स्वरूप (पुरुषम्) पुरुष को (उद्वेपयति) कंपा देता है। [उस] (विश्वशारदम्) सब शरीर में चकत्ते करने वाले (तक्मानम्) ज्वर को (बहिः) बाहिर......म० ५ ॥ ६ ॥

य ऊ॒रू अ॑नु॒सर्प॒त्यथो॒ एति॒ ग॒वीनि॑के ।
यक्ष्मं॑ ते अ॒न्तरङ्गे॑भ्यो ब॒हि० ॥ ७ ॥

यः । ऊ॒रू इति॑ । अ॒नु-सर्प॑ति । अथो॒ इति॑ । एति॑ । ग॒वीनि॑के॒ इति॑ ॥ यक्ष्म॑म् । ते॒ । अ॒न्तः । अङ्गे॑भ्यः । ब॒हिः । ० ॥ ७ ॥

५—(अङ्गभेदम्) अ० ५ । ३० । ९ । शरीरावयवविदारम् (अङ्गज्वरम्) प्रत्यङ्गतापम् (विश्वाङ्ग्यम्) सर्वाङ्गभवम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

६—(यस्य) तक्मनः (भीमः) भयानकः (प्रतिकाशः) काशृ दीप्तौ—घञ् । दर्शनम् । स्वरूपम् (उद्वेपयति) कम्पयते (पुरुषम्) (तक्मानम्) अ० १ । २५ । १ । कृच्छ्रजीवनकारकं ज्वरम् (विश्वशारदम्) शार दौर्बल्ये—अच्, यद्वा शॄ हिंसायाम्—घञ् । सर्वस्मिन् शरीरे शारं कर्बुरवर्णं ददातीति तम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(यः) जो [राजरोग] (ऊरू) दोनों जंघाओं में (अनुसर्पति) रेंगता जाता है, (अथो) और भी (गवीनिके) पार्श्वस्थ दोनों नाड़ियों में (एति) पहुंचता है। [उस] (यक्ष्मम्) राज रोग को (ते) तेरे (अन्तः) भीतरी (अङ्गेभ्यः) अङ्गों से (बहिः) बाहिर……म० ५ ॥ ७ ॥

यदि कामादपकामाद्धृदयाज्जायते परि ।
हृदो बलासमङ्गेभ्यो बहिः ॥ ८ ॥

यदि । कामात् । अप-कामात् । हृदयात् । जायते । परि ॥
हृदः । बलासम् । अङ्गेभ्यः । बहिः । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यदि) यदि वह [बलास रोग] (कामात्) इच्छा से [अथवा] (अपकामात्) द्वेष के कारण (हृदयात्) हृदय से (परि) सब ओर (जायते) उत्पन्न होता है। (हृदः) हृदय के (बलासम्) बलास [बल के गिराने वाले, संनिपात, कफादि रोग] को (अङ्गेभ्यः) अङ्गों से (बहिः) बाहिर …..म० ५ ॥ ८ ॥

हरिमाणं ते अङ्गेभ्योऽप्वामन्तरोदरात् ।
यक्ष्मोधामन्तरात्मनो बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

हरिमाणम् । ते । अङ्गेभ्यः । अप्वाम् । अन्तरा । उदरात् ।
यक्ष्मः-धाम् । अन्तः । आत्मनः । बहिः । निः । मन्त्रयामहे ९

भाषार्थ—(हरिमाणम्) पीलिया [वा कामला रोग] को (ते) तेरे (अङ्गेभ्यः) अङ्गों से, और (अप्वाम्) वायु गोला को (अन्तरा) भीतर (उद-

७—(यः) यक्ष्मः (ऊरू) जानूपरिभागौ (अनुसर्पति) अनुक्रमेण गच्छति (अथो) अपि च (एति) प्राप्नोति (गवीनिके) अ० १ । ११ । ५ । पार्श्वस्थनाड्यौ (अन्तः) मध्येभ्यः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

८—(यदि) सम्भावनायाम् (कामात्) अभिलाषात् (अपकामात्) द्वेषात् (हृदयात्) (जायते) उत्पद्यते (परि) सर्वतः (हृदः) हृदयस्य (बलासम्) अ० ४ । ६ । ८ । बलमस्यतीति । श्लेष्मविकारम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

९—(हरिमाणम्) अ० १ । २२ । १ । कामिलादिरोगम् (ते) तव (अङ्गेभ्यः) (अप्वाम्) अ० ३ । २ । ५ । अपवातीति हिनस्तीति । अप्वा पदेनया

णात्) पेट से। (यक्ष्मोधाम्) राज रोग करने वाली [व्यथा] को (अन्तः) भीतर (आत्मनः) देह से (बहिः) बाहिर (निः मन्त्रयामहे) हम विचार पूर्वक निकालते हैं ॥ ९ ॥

आसो॑ ब॒लासो॒ भव॑तु मूत्रं॑ भवत्वा॒मय॑त् ।
यक्ष्म॑णां॒ सर्वे॑षां वि॒षं निर॑वोचम॒हं त्वत् ॥१०॥ (२२)

आसः । ब॒लासः॑ । भव॑तु । मूत्र॑म् । भ॒व॒तु॒ । आ॒मय॑त् ॥ यक्ष्मा॑णाम् । सर्वे॑षाम् । वि॒षम् । निः । अ॒वो॒च॒म् । अ॒हम् । त्वत् १०(२२)

भावार्थ—[यदि] (बलासः) बलास [बलका गिराने वाला सन्निपात, कफादि] (आसः) धनुष [अङ्ग को धनुष समान टेढ़ा करने वाला] (भवतु) हो जावे, [और उससे] (मूत्रम्) मूत्र (आमयत्) पीड़ा देनेवाला (भवतु) होजावे। (सर्वेषाम्) सब (यक्ष्माणाम्) क्षय रोगों के (विषम्) विष को (त्वत्) तुझ से (अहम्) मैंने (निः) निकालकर (अवोचम्) बता दिया है ॥ १० ॥

ब॒हिर्बिलं॒ निर्द्र॑वतु॒ काहा॑बाहं॒ तवो॒दरा॑त् । यक्ष्मा॑णां०११
ब॒हिः । बिल॑म् । निः । द्र॒व॒तु॒ । काहा॑बाहम् । तव॑ । उ॒दरा॑त्०।११

भावार्थ—(काहाबाहम्) खांसी लाने वाला (बिलम्) बिल [फूटन रोग (तव उदरात्) तेरे पेट से (बहिः) बाहिर (निःद्रवतु) निकल जावे।

विद्धाऽपवीयते। त्रासिर्वा भयं वा-निरु० ६। १२। वायुशूलम् (अन्तरा) मध्ये (यक्ष्मोधाम्) यक्ष्म+दधातेः—क, सकारोपसर्जनम्। क्षयधारिणीं व्यथाम् (अन्तः) मध्ये (आत्मनः) देहस्य। अन्यत् पूर्ववत् ॥

१०—(आसः) असु क्षेपणे—घञ्। धनुः (बलासः) म० ८। श्लेष्मविकारः (भवतु) (मूत्रम्) अ० १। ३। ६। प्रस्रावः (आमयत्) अम पीडने, चुरादेः—शतृ। पीडयत् (यक्ष्माणाम्) राजरोगाणाम् (सर्वेषाम्) (विषम्) कष्टकरं प्रभावम् (निः) निःसार्य (अवोचम्) कथितवानस्मि (अहम्) वैद्यः (त्वत्) त्वत्सकाशात् ॥

११—(बहिः) बहिर्भावे (बिलम्) बिल भेदने-क। भेदनरोगः (निः) (द्रवतु) गच्छतु (काहाबाहम्) कास+आङ्+वह प्रापणे—अण्, सस्य हः,

(सर्वेषाम् यक्ष्माणाम्) सब क्षय रोगों के......म० १० ॥ ११ ॥

उदरात् ते क्लोम्नो नाभ्या हृदयादधि ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

उदरात् । ते । क्लोम्नः । नाभ्याः । हृदयात् । अधि ॥ यक्ष्मा-

णाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ।१२।

भाषार्थ—(ते) तेरे (उदरात्) उदरसे, (क्लोम्नः) फेफड़े से, (नाभ्याः) नाभी से और (हृदयात् अधि) हृदय से भी। (सर्वेषाम्) सब (यक्ष्माणाम्) क्षय रोगों के (विषम्) विष को (त्वत्) तुझ से (अहम्) मैं ने (निः) निकाल कर (अवोचम्) बता दिया है ॥ १२ ॥

याः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्षणीः ।

अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १३ ॥

याः । सीमानम् । वि-रुजन्ति । मूर्धानम् । प्रति । अर्षणीः ॥

अहिंसन्तीः । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । बिलम् ।१३

भाषार्थ—(याः) जो (अर्षणीः) दौड़ने वाली [महापीड़ायें] (मूर्धानम् प्रति) मस्तक की ओर [चलकर] (सीमानम्) चांद [खोपड़ी] को (विरुजन्ति) फोड़ डालती हैं। वे (अहिंसन्तीः) न सताती हुई, (अनामयाः) रोगरहित होकर (बहिः) बाहिर (निः द्रवन्तु) निकल जावें, और (बिलम्) बिल [फूटन रोग भी, निकल जावे] ॥ १३ ॥

यस्य वः । कासावाहम् । कासरोगोत्पादकम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१२—(क्लोम्नः) अ० २ । ३३ । ३ । फुप्फुसात् । पिपासास्थानात् (अधि) अपि । अन्यत् सुगमम् ॥

१३—(याः) (सीमानम्) नामन्सीमन्व्योमन्० । उ० ४ । १५१ । षिञ् बन्धने—मनिन् । मस्तकभागम् । कपालम् (विरुजन्ति) विदारयन्ति (मूर्धानम्) मस्तकम् (प्रति) प्रतिगत्य (अर्षणीः) सुयुरुवृञो युच् । उ०२ । ७४ । ऋष गतौ—युच् , ङीप् । धावन्त्यः । महापीडाः (अहिंसन्तीः) अनाशयन्त्यः (अनामयाः) रोगरहिताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसाः। अहिं० ॥ १४ ॥

याः। हृदयम्। उप-ऋषन्ति। अनु-तन्वन्ति। कीकसाः।०॥१४

भाषार्थ—(याः) जो [महापीड़ायें] (हृदयम्) हृदय में (उपर्षन्ति) घुस जाती हैं और (कीकसाः) हंसली की हड्डियों में (अनुतन्वन्ति) फैलती जाती हैं। वे (अहिंसन्तीः) न सताती हुई ......१३ ॥ १४ ॥

याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः। अहिं० ॥ १५ ॥

याः। पार्श्वे इति। उप-ऋषन्ति। अनु-निक्षन्ति। पृष्टीः।०।१५

भाषार्थ—(याः) जो [महापीड़ायें] (पार्श्वे) दोनों कांखों में (उपर्षन्ति) घुस जाती हैं और (पृष्टीः) पसलियों को (अनुनिक्षन्ति) चुबा डालती हैं। वे (अहिंसन्तीः) न सताती हुई ...... १३ ॥ १५ ॥

यास्तिरश्चीरुपर्षन्त्यर्षणीर्वक्षणासु ते। अहिं० ॥ १६

याः। तिरश्चीः। उप-ऋषन्ति। अर्षणीः। वक्षणासु। ते।०। १६

भाषार्थ—(याः) जो (अर्षणीः) महापीड़ायें (तिरश्चीः) तिरछी होकर (ते) तेरी (वक्षणासु) छाती के अवयवों में (उपर्षन्ति) घुस जाती हैं। वे (अहिंसन्तीः) न सताती हुई ......१३ ॥ १६ ॥

या गुदा अनुसर्पन्त्यान्त्राणि मोहयन्ति च। अहिं० ॥१७॥

याः। गुदाः। अनु-सर्पन्ति। आन्त्राणि। मोहयन्ति। च।०।१७

१४—(याः) अर्षण्यः (उपर्षन्ति) ऋषी गतौ। प्रविशन्ति (अनुतन्वन्ति) अनुलक्ष्य विस्तीर्यन्ते (कीकसाः) अ० २। ३३। २। जत्रुवक्षोगतास्थीनि। अन्यत् पूर्ववत् ॥

१५—(पार्श्वे) अ० २। ३३। ३। कक्षयोरधोभागौ (अनुनिक्षन्ति) णिक्ष चुम्बने। निरन्तरं पीडयन्ति (पृष्टीः) अ०२। ७। ५। पार्श्वास्थीनि। अन्यत् पूर्ववत् ॥

१६—(याः) (तिरश्चीः) वक्रगामिन्यः (अर्षणीः) म० १३। महापीडाः (वक्षणासु) अ० ७। ११४। १। वक्षःस्थलेषु। अन्यत् पूर्ववत् ॥

भाषार्थ—(याः) जो [महापीड़ायें] (गुदाः) गुदा की नाड़ियों में (अनुसर्पन्ति) रेंगती जाती हैं (च) और (आन्त्राणि) आंतों को (मोहयन्ति) गड़बड़ कर देती हैं। वे (अहिंसन्तीः) न सताती हुई ......१३॥ १७॥

या मुज्ज्ञो निर्धयन्ति परूंषि विरुजन्ति च।
अहिंसन्तीरनामुया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १८ ॥

याः। मुज्ज्ञः। निः-धयन्ति। परूंषि। वि-रुजन्ति। च ॥
अहिंसन्तीः। अनामयाः। निः। द्रवन्तु। बहिः। बिलम् ।१८

भाषार्थ—(याः) जो [महापीड़ायें] (मज्ज्ञः) मज्जाओं [हड्डी की मींगों] को (निर्धयन्ति) चूस लेती हैं (च) और (परूंषि) जोड़ों को (विरुजन्तिः) फोड़ डालती हैं। वे (अहिंसन्तीः) न सताती हुई (अनामयाः) रोग रहित होकर (बहिः) बाहिर (निः द्रवन्तु) निकल जावें, और (बिलम्) बिल [फूटन रोम भी, निकल जावे] ॥ १८ ॥

ये अङ्गानि मदयन्ति यक्ष्मासो रोपणास्तव।
यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १९ ॥

ये। अङ्गानि। मदयन्ति। यक्ष्मासः। रोपणाः। तव ॥ यक्ष्माणाम्। सर्वेषाम्। विषम्। निः। अवोचम्। अहम्। त्वत् ।१९।

भाषार्थ—(ये) जो (रोपणाः) व्याकुल करने वाले (यक्ष्मासः) क्षयरोग

१७—(याः) अर्शरोगः (गुदाः) अ० २। ३३। ४। मलत्यागनाडीः (अनुसर्पन्ति) अनुक्रमेण प्राप्नुवन्ति (आन्त्राणि) अ० ९। ७। १६। नाडीविशेषान् (मोहयन्ति) व्याकुलीकुर्वन्ति। अन्यत् पूर्ववत् ॥

१८—(याः) अर्शरोगः (मज्ज्ञः) अ० १। ११। ४। अस्थिमध्यस्थस्नेहान् (निर्धयन्ति) धेट् पाने। नितरां पिबन्ति (परूंषि) ग्रन्थीन्। अन्यत् पूर्ववत्—म० १३ ॥

१९—(ये) (अङ्गानि) शरीरावयवान् (मदयन्ति) उन्मत्तानि कुर्वन्ति (यक्ष्मासः) असुगागमः। यक्ष्माः। क्षयरोगाः (रोपणाः) रुपुरुत्रुजो युच्।

(तव) तेरे (अङ्गानि) अङ्गों को (मदयन्ति) उन्मत्त कर देते हैं । (सर्वेषाम्) [उन] सब (यक्ष्माणाम्) क्षय रोगों के (विषम्) विष को (त्वत्) तुझ से (अहम्) मैं ने (निः) निकालकर (अवोचम्) बता दिया है ॥ १९ ॥

विसल्पस्य विद्रधस्य वातीकारस्य वालजेः ।
यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ २० ॥

वि-सल्पस्य । वि-द्रधस्य । वाती-कारस्य । वा । अलजेः ॥ यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् २०

भावार्थ—(विसल्पस्य) [विसर्प रोग, हड़फूटन] के, (विद्रधस्य) हृदय के फोड़े के, (वातीकारस्य) गठिया रोग के, (वा) और (अलजेः) अलजि [नेत्र रोग] के । (सर्वेषाम्) [इन] सब (यक्ष्माणाम्) क्षय रोगों के (विषम्) विष को (त्वत्) तुझ से (अहम्) मैं ने (निः) निकालकर (अवोचम्) बता दिया है ॥ २० ॥

पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परि भंससः ।
अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ २१

पादाभ्याम् । ते । जानु-भ्याम् । श्रोणि-भ्याम् । परि । भंससः ॥ अनूकात् । अर्षणीः । उष्णिहाभ्यः । शीर्ष्णः । रोगम् । अनीनशम् ॥ २१ ॥

भावार्थ—(ते) तेरे (पादाभ्याम्) दोनों पैरों से, (जानुभ्याम्) दोनों जानुओं से, (श्रोणिभ्याम्) दोनों कूल्हों से और (भंससः परि) गुह्य स्थान के

उ० २ । ७४ । क्षप विमोहने—युच् । व्याकुलीकराः । अन्यत् पूर्ववत्—म० १० ॥

२०—(विसल्पस्य) म० २ । विसर्परोगस्य (विद्रधस्य) अ० ६ । १२७ । १ । हृदयव्रणस्य (वातीकारस्य) वातरोगस्य (वा) च (अलजेः) अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेषु—क्विप् । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । अज गतिक्षेपणयोः—इन् । शक्तिनाशकस्य नेत्ररोगविशेषस्य । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२१—(ते) तव (पादाभ्याम्) पद्भ्याम् (जानुभ्याम्) दृसनिजनि० । उ० १ । ३ । जन जनने; जनी प्रादुर्भावे—ञुण् । जङ्घोपरिभागाभ्याम् (श्रोणि-

चारों ओर से। (अनूकात्) रीढ़ से और (उष्णिहाभ्यः) गुद्दी की नाड़ियों से (अर्षणीः) महापीड़ाओं को और (शीर्ष्णः) शिर के (रोगम्) रोग को (अनीनशम्) मैं ने नाश कर दिया है ॥ २१ ॥

सं ते॑ शी॒र्ष्णः क॒पाला॑नि॒ हृद॑यस्य च॒ यो वि॒धुः । उ॒द्यन्ना॑दित्य र॒श्मिभिः॑ शी॒र्ष्णो रोग॑मनीनशोऽङ्गभे॒दम॑शीशमः ॥ २२ ॥ (२३)

सम् । ते॒ । शी॒र्ष्णः । क॒पाला॑नि । हृद॑यस्य । च॒ । यः । वि॒धुः ॥ उ॒त्-यन् । आ॒दि॒त्य॒ । र॒श्मिभिः॑ । शी॒र्ष्णः । रोग॑म् । अ॒नी॒न॒शः॒ । अ॒ङ्ग॒-भे॒दम् । अ॒शी॒श॒मः॒ ॥ २२ ॥ (२३)

भाषार्थ—[हे रोगी !] (ते) तेरे (शीर्ष्णः) शिर के (कपालानि) कपाल की हड्डियां (सम्) स्वास्थ [होवें], (च) और (हृदयस्य) हृदय की (यः) जो (विधुः) धड़क [है वह भी ठीक होवे]।

(आदित्य) हे सूर्य [समान तेजस्वी वैद्य !] (उद्यन्) उदय होते हुये तू ने (रश्मिभिः) [जैसे सूर्य अपनी] किरणों से (शीर्ष्णः) शिर के (रोगम्) रोग को (अनीनशः) नाश कर दिया है, और (अङ्गभेदम्) अङ्गों की फूटन को (अशीशमः) तू ने शान्त कर दिया है ॥ २२ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य के उदय होने से अन्धकार का नाश होता है, वैसे ही

भ्याम्) अ० २ । ३३ । ५ । नितम्बास्याम् (परि) सर्वतः (भंससः) अ० २ । ३३ । ५ । गुह्यस्थानात् (अनूकात्) अ० ४ । १४ । ८ । पृष्ठवंशात् (अर्षणीः) अ० १३ । महापीड़ाः (उष्णिहाभ्यः) अ० २ । ३३ । २ । ग्रीवानाड़ीभ्यः (शीर्ष्णः) शिरसः (रोगम्) (अनीनशम्) अ० १ । २३ । ४ । नाशितवानस्मि ॥

२२—(सम्) सम्यक् । स्वस्थानि (शीर्ष्णः) मस्तकस्य (कपालानि) तमिविशिविडि० । उ० १ । ११८ । कपि चलने—कालन्, नलोपः । शिरोऽस्थीनि (हृदयस्य) (च) (यः) (विधुः) पृभिदिव्यधि० । उ० १ । २३ । व्यध ताडने-कु । ग्रहिज्यावयिव्यधि० । पा० ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् । ताडनम् (उद्यन्) उद्गच्छन् (आदित्य) हे सूर्यवत्तेजस्विन् वैद्य (रश्मिभिः) किरणैर्यथा (शीर्ष्णः) मस्तकस्य (रोगम्) (अनीनशः) नाशितवानसि (अङ्गभेदम्) अङ्गानां विदारणम् (अशीशमः) शान्तीकृतवानसि ॥

उत्तम वैद्यों की चिकित्सा से रोगों का निवारण होता है, और इसी प्रकार विद्वान् पुरुष आत्मदोष की निवृत्ति करके आत्मोन्नति करता है ॥ २२ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ९ ॥

१-२२ ॥ आत्मा देवता ॥ १-११, १३,१५, १९-२२ त्रिष्टुप् ; १२, १६ जगती; १४, १८ निचृत् जगती; १७ भुरिक् त्रिष्टुप् ॥

जीवात्मपरमात्मज्ञानोपदेशः—जीवात्मा और परमात्मा के ज्ञान का उपदेश ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः ॥ अस्ति । अश्नः । तृतीयः । भ्राता । घृत-पृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्पतिम् । सप्त-पुत्रम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अस्य) इस [जगत्] के (वामस्य) प्रशंसनीय, (पलितस्य) पालनकर्ता, (होतुः) तृप्ति करने वाले (तस्य) उस [सूर्य] का (मध्यमः) मध्यवर्ती (भ्राता) भ्राता [भाई समान हितकारी] (अश्नः) [व्यापक] विजुली (अस्ति) है । (अस्य) इस [सूर्य] का (तृतीयः) तीसरा (भ्राता) भ्राता (घृतपृष्ठः) घृतों [प्रकाश करने वाले घी, काष्ठ आदि] से स्पर्श किया

१—(अस्य) दृश्यमानस्य जगतः (वामस्य) प्रशस्यस्य-निघ० ३ । ८ । (पलितस्य) फलेरितजादेश्च पः । उ० ५ । ३४ । फल निष्पत्तौ यद्वा ञि फला विशरणे-इतच्, फस्य पः । यद्वा पल गतौ पालने च—इतच् । पालयितुः—निरु० ४ । २६ (होतुः) तर्पकस्य । दातुः (तस्य) आदित्यस्य (भ्राता) अ०

हुआ [पार्थिव अग्नि है], (अत्र) इस [सूर्य] में (सप्तपुत्रम्) सात [इन्द्रियों–त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] को शुद्ध करने वाले (विश्पतिम्) प्रजाओं के पालनकर्ता [जगदीश्वर] को (अपश्यम्) मैं ने देखा है ॥१॥

भावार्थ—संसार में सूर्य के तेजोरूप अंश बिजुली और अग्नि हैं और तीनों भाई के समान परस्पर भरण करते हैं, जिससे अनेक लोकों की स्थिति है। विज्ञानी पुरुष साक्षात् करते हैं वह परमात्मा अन्तर्यामी रूप से विराजकर उस सूर्य को भी अपनी शक्ति में रखता है ॥ १ ॥

१—यह मन्त्र निरुक्त ४ । २६ । में व्याख्यात है ॥

२—मन्त्र १–२२ ऋग्वेद मण्डल १ सूक्त १६४ के मन्त्र १–२२ कहीं कहीं आगे पीछे और कुछ पाठ भेद से हैं ॥ मन्त्र १–४ ऋग्वेद में १–४ हैं ॥

स॒प्त यु॑ञ्जन्ति॒ रथ॒मेक॑चक्र॒मेको॒ अश्वो॑ वहति स॒प्तना॑मा ।
त्रि॒नाभि॑ च॒क्रम॒जर॑मन॒र्वं यत्रे॒मा विश्वा॒ भुव॒नाधि॑ त॒स्थुः ॥२॥

स॒प्त । यु॒ञ्ज॒न्ति॒ । रथ॑म् । एक॑-चक्रम् । एकः॑ । अश्वः॑ । व॒ह॒ति॒ । स॒प्त-ना॑मा ॥ त्रि॒-नाभि॑ । च॒क्रम् । अ॒जर॑म् । अ॒न॒र्वम् । यत्र॑ । इ॒मा । विश्वा॑ । भुव॑ना । अधि॑ । त॒स्थुः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सप्त) सात [इन्द्रियां त्वचा आदि—म० १] (एकचक्रम्) एक चक्रवाले [अकेले पहिये के समान काम करने वाले जीवात्मा से युक्त]

४ । ४ । ५ । भ्रातेव हितकारी (मध्यमः) मध्यवर्ती (अश्नः) धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३ । ६ । अशू व्याप्तौ अश भोजने वा-नप्रत्ययः । अशनः । व्यापनः । अशनिः । विद्युत् । (तृतीयः) (भ्राता) (घृतपृष्ठः) पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैः—निरु० ४ । ३ । घृतैः प्रकाशसाधनैः स्पृष्टः । (अस्य) सूर्यस्य (अत्र) सूर्ये (अपश्यम्) अद्राक्षम् (विश्पतिम्) विशां प्रजानां पालकम् (सप्तपुत्रम्) पुनातीति पुत्रः । सप्तानां त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धीनां शोधकम् ॥

२—(सप्त) त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धयः (युञ्जन्ति) योजयन्ति (रथम्) रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा–निरु० ९ । ११ । रंहणशीलं रथरूपं वा शरीरम् । (एकचक्रम्) एकचारिणम्—निरु०४।२६। एकचक्रवद् भ्रमणशीलेनात्मना युक्तम् ।

(रथम्) रथ [वेगशील वा रथ समान, शरीर] को (युञ्जन्ति) जोड़ते हैं; (एकः) अकेला (सप्तनामा) सात [त्वचा आदि इन्द्रियों] से झुकने वाला [प्रवृत्ति करने वाला] (अश्वः) अश्व [अश्वरूप व्यापक जीवात्मा] (त्रिनाभि) [सत्त्व, रज और तमोगुण रूप] तीन बन्धन वाले (अजरम्) चलने वाले [वा जीर्णता रहित], (अनर्वम्) न टूटे हुये (चक्रम्) चक्र [चक्र समान काम करने वाले अपने जीवात्मा] को [उस परमात्मा में] (वहति) ले जाता है (यत्र) जिस [परमात्मा] में (इमा) यह (विश्वा) सब (भुवना) लोक (अधि) यथावत् (तस्थुः) ठहरे हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—अकेला अपने पुरुषार्थ का भोगने वाला जो निश्चल ब्रह्मचारी त्वचा आदि सात इन्द्रियों से सम्पन्न होकर सत्त्वादि तीनों गुणों को साक्षात् कर लेता है, वह जगदीश्वर परमात्मा में पहुंच कर आनन्द पाता है ॥ २ ॥

यह मन्त्र आगे आया है—अ० १३। ३। १८ ॥

२—भगवान् यास्कमुनि के अनुसार अर्थ—निरु० ४। २७ ॥

(सप्त) सात [किरण] (एकचक्रम्) अकेले चलने वाले (रथम्) रथ [रंहणशील सूर्य] को (युञ्जन्ति) जोड़ते हैं, (एकः) अकेला (सप्त-

---

(एकः) असहायः (अश्वः) अ० १।१६।४। अश्वरूपो व्यापकः जीवात्मा सूर्यो वा (वहति) प्रापयति (सप्तनामा) नामन्सीमन्व्योमन्०। उ० ४। १५१। म्ना अभ्यासे—मनिन्। यद्वा नमतेर्नमयतेर्वा—मनिन्। सप्तभिरिन्द्रियैस्त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिभिर्नमतीति यः सः। सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीतिवा—निरु० ४। २७। (त्रिनाभि) सत्त्वरजस्तमांसि बन्धनानि यस्य तत्। त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति—निरु० ४। २७। (चक्रम्) स्फायितञ्चि०। उ० २। १३। चक तृप्तौ प्रतिघाते च-रक्। यद्वा क्रियतेऽनेन। कृ-घञर्थे क, द्वित्वम्। चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा—निरु० ४। २७। रथाङ्गम् (अजरम्) ऋच्छेररः। उ० ४। १३१। इति अज गतिक्षेपणयोः-अरप्रत्ययः। गतिशीलम्। अजरणधर्माणम्—निरु० ४। २७। (अनर्वम्) कॄगॄशॄदॄभ्यो वः। उ० १। १५५। नञ्+ॠ गतौ हिंसायां च—वप्रत्ययः। अहिंसितम्। अजीर्णम्। अप्रत्यृतमन्यस्मिन्—निरु० ४। २७। (यत्र) यस्मिन् परमात्मनि तस्मिन् (इमा) इमानि (विश्वा) सर्वाणि (भुवना) लोकाः (अधि) यथावत् (तस्थुः) लडर्थे लिट्। तिष्ठन्ति। वर्तन्ते ॥

नामा) सप्तनामा [जिसके लिये सात किरणें रसों को झुकाती हैं] (अश्वः) अश्व [व्यापक सूर्य] (अजरम्) न जीर्ण होने वाले, (अनर्वम्) विना सहारे वाले (त्रिनाभि) तीन नाभियों [तीन ऋतुओं, ग्रीष्म, वर्षा, और हेमन्त] वाले (चक्रम्) चक्र [संवत्सर] को (वहति) ले जाता है, (यत्र) जिसमें [अर्थात् संवत्सर में] (इमा विश्वा भुवना) यह सब भूत [प्राणी] (अधितस्थुः) यथावत् ठहरते हैं ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः।
सप्तस्वसारो अभि सं नवन्त यत्र गवां निहिता सप्त नामा॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्त-चक्रम् । सप्त । वहन्ति । अश्वाः ॥ सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्त । यत्र । गवाम् । नि-हिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (सप्त) सात [इन्द्रियां त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] (इमम्) इस (रथम्) रथ [वेगशील वा रथ समान शरीर] में (अधि तस्थुः) ठहरे हैं, [वेही] (सप्त) सात (अश्वाः) अश्व [व्यापनशील वा घोड़ों समान त्वचा, नेत्र आदि] [उस] (सप्तचक्रम्) सात चक्रवाले [चक्र समान काम करने वाले त्वचा, नेत्र आदि से युक्त रथ अर्थात् शरीर] को (वहन्ति) ले चलते हैं । [वही] (सप्त) सात (स्वसारः) अच्छे प्रकार चलने वाली, [वा शरीर को चलाने वाली वा बहिनों के समान

३—(इमम्) दृश्यमानम् (रथम्) म० २ । रंहणशीलं विमानादितुल्यं वा देहम् (अधि तस्थुः) लटः स्थाने लिट् । आरोहन्ति (सप्त) त्वचानेत्रादीन्द्रियाणि (सप्तचक्रम्) चक्रं व्याख्यातम्–म० २ । चक्रवत् त्वचानेत्रादिसप्तेन्द्रियाणि यस्मिन् तच्छरीरम् (सप्त) (वहन्ति) चालयन्ति (अश्वाः) व्यापनशीलानि त्वचानेत्रादीन्द्रियाणि । (सप्त) (स्वसारः) अ० ६ । १०० । ३ । स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा–निरु० १० । १२ । सावसेर्ऋन् । उ० २ । ९६ । सु+असु क्षेपणे, यद्वा, अस गतिदीप्त्यादानेषु–ऋन् । सुष्ठु गन्त्र्यः । यद्वा, स्व+सारयतेः–क्विप् । स्वस्य शरीरस्य सारयित्र्यश्चालयित्र्यः । परस्परं भगिनीभूतावा

हितकारी त्वचा, नेत्र आदि] (अभि) सब ओर से [जहां] (सम् नवन्ते=०-न्ते) मिलती हैं (यत्र) जहां [हृदयाकाश में] (गवाम्) इन्द्रियों के (सप्त) सात (नाम=नामानि) झुकाव [स्पर्श, रूप, शब्द, रस, गन्ध, मनन और ज्ञान, सात आकर्षण] (निहिता) धरे गये हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने शरीर में त्वचा, नेत्र आदि सात इन्द्रियां [म०१] और स्पर्श, रूप आदि इनके सात गुण कैसे दिव्य बनाये हैं, जिनके द्वारा मनुष्य महाज्ञानी होकर मोक्ष सुख पाता है ॥ ३ ॥

(नवन्त) के स्थान पर ऋग्वेद में [नवन्ते] है ॥

को द॑दर्श प्रथ॒मं जाय॑मानमस्थ॒न्वन्तं॒ यद॑न॒स्था बिभ॑र्ति । भूम्या॒ असु॒रसृ॑गा॒त्मा क्व॑ स्वि॒त् को वि॒द्वांस॒मुप॑ गा॒त् प्रष्टु॑मे॒तत् ॥ ४ ॥

कः । द॒दर्श॑ । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानम् । अ॒स्थ॒न्-वन्त॑म् । यत् । अ॒न॒स्था । बिभ॑र्ति ॥ भूम्याः॑ । असुः॑ । असृ॑क् । आ॒त्मा । क्व॑ । स्वि॒त् । कः । वि॒द्वांस॑म् । उप॑ । गा॒त् । प्रष्टु॑म् । ए॒तत् ॥४॥

भाषार्थ—(कः) किस ने (प्रथमम्) पहिले ही पहिले (जायमानम्) उत्पन्न होते हुये (अस्थन्वन्तम्) हड्डियों वाले [देह] को (ददर्श) देखा था, (यत्) जिस [देह] को (अनस्था) बिना हड्डियों वाला [बिना शरीर वाला जीवात्मा अथवा बिना शरीर वाली प्रकृति] (बिभर्ति) धारण करती है । (क

त्वचानेत्रादयः (अभि) सर्वतः (सम् नवन्त) अ० ५ । ५ । २ । संनवन्ते । संगच्छन्ते (यत्र) यस्मिन् हृदयाकाशे (गवाम्) इन्द्रियाणाम् (निहिता) धृतानि (सप्त) (नाम) नामन्सीमन्० । उ० ४ । १५१ । णम प्रह्वत्वे शब्दे च—मनिन्, धातोर्मलोपो दीर्घश्च । नामानि । नमनानि । स्पर्शरूपशब्दरसगन्धमननज्ञानरूपाणि आकर्षणानि ॥

४—(कः) पुरुषः (ददर्श) दृष्टवान् (प्रथमम्) आदौ (जायमानम्) उत्पद्यमानम् (अस्थन्वन्तम्) छन्दस्यपि दृश्यते । पा० ७ । १ । ७६ । अस्थिशब्दस्य अनङ् । अनो नुट् । पा० ८ । २ । १६ । मतोर्नुडागमः । अस्थियुक्तं देहम्—द० (यत्) देहम् (अनस्था) छन्दस्यपि दृश्यते । पा० ७ । १ । ७६ । अस्थिशब्दस्य अनङ् ।

स्वित्) कहां पर ही (भूम्याः) भूमि [संसार] का (असुः) प्राण, (असृक्) रक्त और (आत्मा) जीवात्मा [था], (कः) कौन सा पुरुष (एतत्) यह (प्रष्टुम्) पूंछने को (विद्वांसम्) विद्वान् के (उप गात्) समीप जावे ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस बात को बड़े विद्वान् ही साक्षात् करते हैं कि सृष्टि की आदि में छोटे बड़े शरीर कैसे उत्पन्न हुये, और उन शरीरों पर विभु जीवात्मा अथवा संयोजक वियोजक प्रकृति का शासन किस प्रकार है और जगत् के रचने की प्राण वायु आदि सामग्री कहां से आई ॥ ४ ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः। शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ५ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य । नि-हितम् । पदम् । वेः ॥ शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुह्रते । गावः । अस्य । वव्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अङ्ग) हे प्यारे ! (इह) इस [ब्रह्म विषय] में (ब्रवीतु) वह बोले, (यः) जो [पुरुष] (अस्य) इस (वामस्य) मनोहर (वेः) चलने वाले [वा पक्षी रूप सूर्य] के (निहितम्) ठहराये हुये (पदम्) मार्ग को (ईम्) सब प्रकार (वेद) जानता है। (गावः) किरणें (अस्य) इस [सूर्य]

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ। पा० ६। ४। ८। उपधादीर्घः, सुलोपो नलोपश्च। अस्थिरहितः शरीररहितो जीवात्मा यद्वा, शरीररहिता प्रकृतिः। (बिभर्ति) धरति (भूम्याः) भूमेः (असुः) प्राणः (असृक्) रुधिरम् (आत्मा) जीवः (क्व) कुत्र (स्वित्) अपि (कः) (विद्वांसम्) (उप) समीपे (गात्) गम्यात् (प्रष्टुम्) जिज्ञासितुम् (एतत्) ॥

५—(इह) अस्मिन् ब्रह्मविषये (ब्रवीतु) वदतु (यः) विद्वान् (ईम्) सर्वतः (अङ्ग) सम्बोधने (वेद) जानाति (अस्य) दृश्यमानस्य (वामस्य) म० १। मनोहरस्य (निहितम्) ब्रह्मणा स्थापितम् (पदम्) गन्तव्यं मार्गम् (वेः) वातेर्डिच्च। उ० ४। १३४। वा गतिगन्धनयोः—इण्, डित्। गन्तुः

के (शीर्ष्णः) मस्तक से (क्षीरम्) जल को (दुह्रते) दुहती [देती] हैं, [जिस](उदकम्) जल को (वव्रिम्) रूप [सूर्य के प्रकाश] को (वसानाः) ओढ़ती हुई [उन किरणों] ने (पदा) [अपने] पैर [नीचे भाग] से (अपुः) पिया था ॥ ५ ॥

भावार्थ—विज्ञानी पुरुष जानते हैं कि ईश्वरीय नियम से किरणों द्वारा जल सूर्य मण्डल में पहुंच कर फिर भूमि पर बरसता है, जिस से सब प्राणी अन्न आदि पाकर जीवन करते हैं ॥ ५ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१ । १६४ । ७ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामेना निहिता पदानि । वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून् वि तत्निरे कवय ओतवा उ ॥ ६ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अवि-जानन् । देवानाम् । एना । नि-हिता । पदानि ॥ वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तत्निरे । कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(अविजानन्) अविज्ञानी (पाकः) रक्षा के योग्य [बालक] मैं (देवानाम्) विद्वानों के (मनसा) मनन के साथ (निहिता) रक्खे हुये (एना) इन (पदानि) पदों [पद चिह्नों] को (पृच्छामि) पूंछता हूं ।

सूर्यस्य (शीर्ष्णः) मस्तकात् (क्षीरम्) जलम् (दुह्रते) बहुलं छन्दसि । पा० ७ । १ । ८ । रुडागमः । दुहते । पूरयन्ति (गावः) किरणाः (अस्य) (वव्रिम्) आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३ । २ । १७१ । वृञ् वरणे-कि, द्विर्वचनम्, कित्वाद् गुणाभावः, यणादेशः । वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः-निरु० २ । ९ । वरणीयं रूपं प्रकाशम् । (वसानाः) अ० ३ । १२ । ५ । आच्छादयन्तः (उदकम्) जलम् (पदा) पादेन । मूलेन (अपुः) पा पाने—लुङ् । पीतवन्तः ॥

६—(पाकः) इण्भीकापा० । उ० ३ । ४३ । पा रक्षणे पा पाने वा-कन् । यद्वा, डु पचष् पाके-घञ् । रक्षणीयो बालकः । ब्रह्मचर्यादितपसा परिपचनीयोऽहम्-दयानन्दः (पृच्छामि) जिज्ञासे (मनसा) मननेन सह (अवि-

(कवयः) बुद्धिमानों ने (वष्कये) चलने योग्य (वत्से) निवास स्थान [संसार] के बीच (सप्त) [अपने] सात (तन्तून्) तन्तुओं [फैले हुये तन्तु रूप इन्द्रियों, त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] को (अधि) अधिक अधिक (ओतवै) बुनने के लिये (उ) ही (वि) विविध प्रकार (तत्निरे) फैलाया था ॥ ६ ॥

भावार्थ—विनीत ब्रह्मचारी जन आचार्यों से उन वेदविहित मार्गों को खोजें, जिन पर महात्माओं ने चल कर उन्नति की ओर उत्तराधिकारियों के लिये आगे बढ़ने का उदाहरण छोड़ा है ॥ ६ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में ५ वां है, (तत्निरे) के स्थान पर वहां [तत्निरे] है ॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मनो न विद्वान्। वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥ ७ ॥

अचिकित्वान्। चिकितुषः। चित्। अत्र। कवीन्। पृच्छामि। विद्मनः। न। विद्वान् ॥ वि। यः। तस्तम्भ। षट्। इमा। रजांसि। अजस्य। रूपे। किम्। अपि। स्वित्। एकम् ॥७॥

भाषार्थ—(अचिकित्वान्) अज्ञानी मैं (चिकितुषः) ज्ञानवान् (कवीन्)

जानन्) न विजानन् (देवानाम्) दिव्यानां विदुषाम् (एना) एनानि (निहिता) स्थापितानि (पदानि) पदचिह्नानि । पत्तुं प्राप्तुं ज्ञातुं योग्यानि-द० (वत्से) वृतॄवदिवचिवसि०। उ० ३। ६२। वस निवासे-सप्रत्ययः निवासे संसारे। अपत्ये-द० (वष्कये) वलिमलितनिभ्यः कयन्। उ० ४। ९९। वष्क गतौ दर्शने च—कयन्। गन्तव्ये। द्रष्टव्ये-द० (अधि) अधिकम् (सप्त) (तन्तून्) तन्तुरूपाणि त्वचादिसप्तेन्द्रियाणि (वि) विविधम्) (तत्निरे,) लिटि छान्दसं रूपम्। तेनिरे। विस्तारितवन्तः (कवयः) मेधाविनः (ओतवै) तुमर्थे से-सेनसे०। पा० ३। ४। ९। वेञ् तन्तुसन्ताने—तवै। वातुम्। विस्ताराय-द० (उ) वितर्के ॥

७—(अचिकित्वान्) कित निवासे रोगापनयने ज्ञाने च—कसु। अचि-

बुद्धिमानों को (चित्) ही (अत्र) इस (ब्रह्म विषय) में (पृच्छामि) पूंछता हूं, (विद्वान्) विद्वान् (विद्मनः) विद्वानों को (न) जैसे [पूंछता है] "(यः) जिस [परमेश्वर] ने (इमा) इन (षट्) छह [पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर और ऊपर नीचे] (रजांसि) लोकों को (वि) अनेक प्रकार (तस्तम्भ) थांभा था, (अजस्य) [उस] जन्म रहित [परमेश्वर] के (रूपे) स्वरूप में (किम् स्वित्) कौन सा (अपि) निश्चय करके (एकम्) एक [सर्वव्यापक ब्रह्म था" ।

अथवा "जिस [सूर्य] ने इन छह लोकों को थांभा था, (अजस्य) [उस] चलने वाले [सूर्य] के (रूपे) रूप [मण्डल] के भीतर कौन सा निश्चय करके एक [सर्वव्यापक ब्रह्म था]" ॥ ७ ॥

भावार्थ—जैसे विद्वान् विद्वानों से पूंछते हैं वैसे ही श्रद्धा पूर्वक ब्रह्म जिज्ञासु ब्रह्मज्ञानियों से निश्चय करे कि क्या वह अकेला परब्रह्म है जिस ने इन सब लोकों को रचकर नियम में रक्खा है, अथवा वह अकेला परमात्मा इस सूर्य में भी शक्ति दे रहा है जो सूर्य अपने आकर्षण धारण में अनेक लोकों को थांभ रहा है, और वैसे ही जिस सूर्य को अनेक लोक थांभ रहे हैं ॥ ७ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में १ । १६४ । ६ है (विद्मनः) के स्थान पर वहां [विद्मने] है

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे । सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

द्वान् (चिकितुषः) कित-कसु । विदुषः पुरुषान् (चित्) एव (अत्र) ब्रह्मविषये (कवीन्) मेधाविनः (पृच्छामि) अहं जिज्ञासे (विद्मनः) शीङ्कुशिरुहि० । उ० ४ । ११४ । विद ज्ञाने—क्वनिप् । विदुषः पुरुषान् (न) इव (वि) विविधम् (यः) अजः (तस्तम्भ) स्तम्भितवान् । नियमितवान् । (षट्) पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वनीचानि (इमा) इमानि (रजांसि) लोकान्—निरु० ४ । १९ । (अजस्य) अजः=अजनः—निरु० १२ । २९ । अ० ९ । ५ । १ । जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य । गतिशीलस्य सूर्यस्य । प्रकृतेर्जीवस्य वा-इति दयानन्दः (रूपे) स्वरूपे । मण्डले (किम्) अपि (स्वित्) (एकम) इण्भीकापा० । उ० ३ । ४३ । इण् गतौ—कन् । अद्वितीयं सर्वव्यापकं ब्रह्म ॥

माता । पितरम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ॥ सा । बीभत्सुः । गर्भ-रसा । नि-विद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उप-वाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(माता) निर्मात्री [पृथिवी] ने (ऋते) जल में [वर्तमान] (पितरम्) रक्षक [सूर्य] को (आ) मर्यादा पूर्वक (बभाज) पृथक् किया, (हि) क्योंकि वह [पृथिवी] (अग्रे) पहिले [ईश्वरीय] (धीती) आधार और (मनसा) विज्ञान के साथ [सूर्य से] (सम् जग्मे) मिली हुई थी। [फिर] (सा) वह [पृथिवी, सूर्य] (बीभत्सुः) बन्धन की इच्छा करने वाली (गर्भरसा) रस [जलादि, उत्पादन समर्थ] को गर्भ में रखने वाली और (निविद्धा) नियम अनुसार ताड़ी गयी [दूर हटाई गयी थी] [इसी प्रकार] (नमस्वन्तः) झुकाव रखने वाले [सूर्य का आकर्षण रखने वाले दूसरे लोक] (इत्) भी (उपवाकम्) वाक्य अवस्था [पिण्ड बनने से नाम, स्थान आदि] को (ईयुः) प्राप्त हुये ॥ ८ ॥

८—(माता) सर्वनिर्मात्री पृथिवी (पितरम्) पालकं सूर्यम् (ऋते) ऋतमुदकम्—निघ० १ । १२ । जले वर्त्तमानम् (आ) सीमायाम् (बभाज) भज भागसेवयोः—लिट् । विभक्तं कृतवती (धीती) धीङ् आधारे दधातेर्वा-क्तिन् । सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३९ । पूर्वसवर्णदीर्घः । धीत्या । आधारेण । धारणेन (अग्रे) सृष्टेः प्राक् (मनसा) विज्ञानेन (हि) किल । यस्मात् (सम् जग्मे) संश्लिष्टा बभूव । (बीभत्सुः) मानबधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्या-सस्य । पा० ३ । १ । ६ । बध बन्धने निन्दायाम् च—सन्, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घः । बन्धनेच्छुका (गर्भरसा) रसः=उदकम्—निघ० १ । १२ जलमुत्पादान-सामर्थ्यं गर्भे यस्याः सा (निविद्धा) व्यध ताडने—क्त । नियमेन ताडिता दूरी-कृता सूर्येण । नितरां विद्युदादिभिस्ताडिता–इति दयानन्दः (नमस्वन्तः) णम प्रह्वत्वे शब्दे च—असुन् । नमनवन्तः । सूर्याकर्षणे वर्तमाना लोकाः (इत्) एव (उपवाकम्) वच परिभाषणे–घञ्, कुत्वम् । वाक्यावस्थां नामस्थानादि-रूपाम् । (ईयुः) इण् गतौ —लिट् । प्रापुः ॥

भावार्थ—प्रलय में सब पदार्थ परमाणु रूप से प्रकृति में लीन रहते हैं। सृष्टि में पहिले जल होता है, सूर्य और पृथिवी एक पिण्ड में मिले रहते हैं, फिर दोनों अलग अलग हो जाते हैं। पृथिवी और सूर्य की पृथक्ता और आकर्षण से वर्षा, शीत और ग्रीष्म ऋतुयें संसार को सुख पहुंचाते रहते हैं। यही नियम सूर्य लोक सम्बन्धी दूसरे लोकों का है ॥ ८ ॥

मनु भगवान् कहते हैं—अध्याय १। श्लोक ८, ९ ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ १ ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोक पितामहः ॥ २ ॥

उस [परमात्मा] ने अपने शरीर [सत्ता] से नाना प्रकार की प्रजा उत्पन्न करने की इच्छा करके ध्यानमात्र से पहिले जल उत्पन्न किया, उसमें बीज को छोड़ दिया ॥ १ ॥

वह [बीज] चमकीला सहस्रों किरणों से पूर्ण प्रकाश वाला अण्डा हुआ, उस [अण्डे] में ब्रह्मा [परमात्मा] सब लोकों का पितामह अपने आप प्रकट हुआ [सब सृष्टि का आदि कारण परमात्मा ही जान पड़ा] ॥ २ ॥

युक्ता माता॑सीद्धु॒रि दक्षि॑णाया॒ अति॑ष्ठ॒द्गर्भो॑ वृज॒नीष्व॒न्तः। अमी॑मेद्व॒त्सो अनु॒ गाम॑पश्यद्विश्वरू॒प्यं॑ त्रि॒षु योज॑नेषु ॥ ९ ॥

युक्ता। माता। आसीत्। धुरि। दक्षिणायाः। अतिष्ठत्। गर्भः। वृजनीषु। अन्तः॥ अमीमेत्। वत्सः। अनु। गाम्। अपश्यत्। विश्व-रूप्यम्। त्रिषु। योजनेषु ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(माता) निर्माण करने वाली [पृथिवी] (दक्षिणायाः) [अपनी] शीघ्र गति के (धुरि) कष्ट में (युक्ता) युक्त (आसीत्) हुयी, (गर्भः) गर्भ [के समान सूर्य] (वृजनीषु अन्तः) रोकने की शक्तियों [आक-

---

९—(युक्ता) संयुक्ता (माता) निर्मात्री भूमिः। पृथिवी—दयानन्दः। (आसीत्) (धुरि) धुर्वी हिंसायाम्—क्विप्। हिंसने। कष्टे। या धरति तस्याम् ॥ (दक्षिणायाः) अ० ५।७।१। दक्ष वृद्धौ शैघ्र्ये च—इनन्, टाप्। शीघ्र-

वर्णों] के भीतर (अतिष्ठत्) स्थिर हुआ। (वत्सः) निवास दाता [सूर्य] ने (विश्वरूप्यम्) सब रूपों [श्वेत, नील, पीत आदि सात वर्णों] में रहने वाली (गाम्) किरण को (त्रिषु) तीनों [ऊंचे, नीचे और मध्य] (योजनेषु) लोकों में (अनु) अनुकूलता से (अमीमेत्) फैलाया और [उन लोकों को] (अपश्यत्) बांधा [आकर्षित किया] ॥ ९ ॥

भावार्थ—दूरदर्शी परमेश्वर ने पृथिवी की गति विचल न होने के लिये सूर्य को ऐसा बनाया कि जैसे गर्भ का बालक माता के उदर को पकड़े रहता है वैसेही सूर्य भूमि आदि लोकों को अपनी श्वेत, नील पीत, रक्त, हरित, कपिश और चित्र किरणों द्वारा अपने आकर्षण में रखता है ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् बिभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्त । मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदो वाचमविश्वविन्नाम् ॥ १० ॥ (२४)

तिस्रः । मातृः । त्रीन् । पितृन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्त ॥ मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे । विश्व-विदः । वाचम् । अविश्व-विन्नाम् १० (२४)

भाषार्थ—(एकः) एक [सर्वव्यापक परमेश्वर] (तिस्रः) तीन [सत्त्व, रज और तमोगुण रूप] (मातृः) निर्माण शक्तियों और (त्रीन्) तीन [ऊंचे,

गतेः (अतिष्ठत्) (गर्भः) गर्भरूपः सूर्यः (वृजनीषु) अ० । ७ । ५० । ७ । कॄपॄ वृजि० । उ० २ । ८१ । वृजी वर्जने-क्यु, ङीष् । वर्जनशक्तिषु । आकर्षणेषु । वर्जनीयासु कक्षासु-दयानन्दः (अन्तः) मध्ये (अमीमेत्) डु मिञ् प्रक्षेपणे-लङ् ; दीर्घः श्लुश्च छान्दसः । अमिमेत् । अमिनोत् प्रक्षिप्तवान् । विस्तारितवान् (वत्सः) वस निवासे-स । निवासयिता सूर्यः (अनु) अनुकूलतया (गाम्) किरणम् (अपश्यत्) पश बन्धनग्रन्थनयोः-श्यन् छान्दसः । अपीपशत् । बद्धवान् । आकर्षितवान् (विश्वरूप्यम्) सर्वरूपेषु श्वेतनीलपीतादिषु भवम् (त्रिषु) उच्चनीचमध्येषु (योजनेषु) लोकेषु । बन्धनेषु-द० ॥

१०—(तिस्रः) सत्त्वरजस्तमोगुणरूपाः (मातृः) निर्माणशक्तीः । (त्रीन्) उच्चनीचमध्यमान् भूतभविष्यद्वर्तमानान् वा । (पितृन्) पालकान्

नीचे और मध्य, अथवा भूत, भविष्यत् और वर्तमान] (पितॄन्) पालन करने वाले [लोकों वा कालों] को (बिभ्रत्) धारण करता हुआ (ऊर्ध्वः) ऊपर (तस्थौ) स्थित हुआ, (ईम्) इस [परमेश्वर] को वे [ऊपर कहे हुये] (न अव ग्लपयन्त=०—न्ति) कभी नहीं ग्लानि पहुंचाते हैं। (विश्वविदः) जगत् के जानने वाले लोग (अमुष्य) उस (दिवः) प्रकाशमान [सूर्य] के (पृष्ठे) पीठ [पीठ समान सहारा देने वाले ब्रह्म] के विषय में (अविश्वविन्नाम्) सब को न मिलने वाली (वाचम्) वाणी को (मन्त्रयन्ते) मनन करते हैं ॥१०॥

भावार्थ—एक परमात्मा ही संसार के सब कालों और सब लोकों का स्वामी, सूर्य आदि का रचने वाला है, उस परब्रह्म को सृष्टिविद्या जानने वाले विज्ञानी जानते हैं, सामान्य मनुष्य नहीं ॥ १० ॥

(ग्लापयन्त, विश्वविदः, अविश्वविन्नाम्) के स्थान पर [ग्लापयन्ति, विश्वविदम्, अविश्वमिन्वाम्] पद हैं-ऋ० १ । १६४ । १० ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने यस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न च्छिद्यते सनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्च-अरे । चक्रे । परि-वर्तमाने । यस्मिन् । आ-तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ॥ तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरि-भारः । सनात् । एव । न । छिद्यते । स-नाभिः ॥ ११ ॥

लोकान् कालान् वा (बिभ्रत्) धरन् सन् (एकः) अद्वितीयः सर्वव्यापकः परमेश्वरः । सूत्रात्मा वायुः-द० (ऊर्ध्वः) उच्चः (तस्थौ) स्थितवान् (न) निषेधे (ईम्) एनम् (अव) निश्चये । अनादरे (ग्लपयन्त) ग्लै हर्षक्षये—णिच्, लट् । ग्लपयन्ति । ग्लानिं प्रापयन्ति (मन्त्रयन्ते) अ० ६ । ८ । १ । मन्त्र मननं कुर्वन्ति (दिवः) दीप्यमानस्य सूर्यस्य (अमुष्य) दूरे स्थितस्य सूर्यस्य-द० (पृष्ठे) पृष्ठरूपाधारे परमेश्वरविषये (विश्वविदः) जगद्वेत्तारः (वाचम्) वाणीम् (अविश्वविन्नाम्) विद्लृ लाभे-क्त । असर्वैः प्राप्ताम् ॥

भाषार्थ–(पञ्चारे) [पृथिवी आदि पांच तत्त्व रूप] पांच अरा वाले (परिवर्तमाने) सब ओर घूमते हुये (यस्मिन्) जिस (चक्रे) पहिये पर [पहिये समान जगत् में] (विश्वा भुवनानि) सब लोक (आतस्थुः) ठहरे हुये हैं। (तस्य) उस [चक्ररूप जगत्] का (भूरिभारः) बड़े बोझ वाला (सनाभिः) नाभि में लगा हुआ (अक्षः) धुरा [धुरा रूप परमेश्वर] (सनात् एव) सदा से ही (न तप्यते) न तो तपता है और (न छिद्यते) न टूटता है ॥११॥

भावार्थ–पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश पांच भूतों से निर्मित जगत् में सब लोक स्थित हैं, उस जगत् का स्वामी अजर अमर परमात्मा है। और जैसे रथ में अधिक बोझ लादने से धुरा तपकर टूट जाता है, वैसे परमेश्वर इस सृष्टि का इतना बोझ अनादि से उठाने पर क्लेश नहीं पाता ॥ ११ ॥

(यस्मिन्, छिद्यते) के स्थान पर [तस्मिन्, शीर्यते] हैं–ऋ० १।१६४।१३॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्। अथेमे अन्य उपरे विचक्षणे सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्च-पादम्। पितरम्। द्वादश-आकृतिम्। दिवः। आहुः। परे। अर्धे। पुरीषिणम् ॥ अथ। इमे। अन्ये। उपरे। विचक्षणे। सप्त-चक्रे। षट्-अरे। आहुः। अर्पितम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ–(पञ्चपादम्) पांच [पृथिवी आदि पांच तत्त्वों] में गति वाले, (पितरम्) पालन करने वाले, (द्वादशाकृतिम्) बारह [पांच ज्ञानेन्द्रिय-

---

११–(पञ्चारे) पृथिव्यादिपञ्चभूतरूपैररैर्युक्ते (चक्रे) चक्रवत्परिवर्तिनि संसारे। चक्रवद्भ्राम्यमाने–द० (परिवर्तमाने) परिभ्राम्यति सति (यस्मिन्) (आतस्थुः) अधितिष्ठन्ति (भुवनानि) लोकाः (विश्वा) सर्वाणि (तस्य) (न) निषेधे (अक्षः) अक्षू व्याप्तौ–अच्। चक्रावयवः (तप्यते) तप्तो भवति। पीड्यते (भूरिभारः) सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारः (सनात्) सदा (एव) (छिद्यते) भिद्यते (सनाभिः) नाभौ चक्रमध्ये स्थितः ॥

१२–(पञ्चपादम्) पञ्चसु पृथिव्यादितत्त्वेषु गतिमन्तम् (पितरम्) पालकम्। (द्वादशाकृतिम्) पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियमनोबुद्धीनामाकृती रूपं यस्मात्

कान, त्वचा, नेत्र, जिह्वा, नासिका और पांच कर्मेन्द्रिय—वाक्, हाथ, पाँव, पायु और उपस्थ और दो मन और बुद्धि] को आकार देने वाले, (पुरीषिणम्) पूर्ति वाले [परमेश्वर] को (दिवः) प्रत्येक व्यवहार की (परे) परम (अर्धे) ऋद्धि [वृद्धि] के बीच (आहुः) वे [ऋषि लोग] बताते हैं। (अथ) और (इमे) यह (अन्ये) दूसरे [विवेकी] (उपरे) उपरति [निवृत्ति, विषयों से वैराग्य] वाले, (सप्तचक्रे) सात [दो कान, दो नथने, दो आंखे और एक मुख-अ० १० । २ । ६] के द्वारा तृप्त होने वाले, (षडरे) छह [पूर्वादि चार ऊपर और नीचे की दिशाओं] में गति वाले (विचक्षणे) विविध देखनेवाले [पंडित योगी] के भीतर [परमात्मा को] (अर्पितम्) जड़ा हुआ (आहुः) बताते हैं ॥१२॥

भावार्थ—योगी विद्वान् जन परमात्मा को अपने बाहिर और भीतर साक्षात् करके परम आनन्द पाते हैं ॥ १२ ॥

(विचक्षणे) के स्थान पर ऋग्वेद में [विचक्षणम्] पद है ॥

द्वा॒द॑शारं न॒हि तज्जरा॑य॒ वर्व॑र्ति च॒क्रं परि॒ द्याम्ऋ॒तस्य॑ । आ पु॒त्रा अ॑ग्ने मिथु॒नासो॒ अत्र॑ स॒प्त श॒तानि विं॒श॒तिश्च॑ त॒स्थुः ॥ १३ ॥

द्वा॒द॑श-अरम् । न॒हि । तत् । जरा॑य । वर्व॑र्ति । च॒क्रम् । परि॑ । द्याम् । ऋ॒तस्य॑ ॥ आ । पु॒त्राः । अ॒ग्ने॒ । मि॒थु॒नासः॑ । अत्र॑ । स॒प्त । श॒तानि॑ । विं॒श॒तिः । च॒ । त॒स्थुः॒ ॥ १३ ॥

तम् (दिवः) दिवु व्यवहारे द्युतौच—डिवि । प्रत्येकव्यवहारस्य (परे) उत्कृष्टे (अर्धे) ऋधु वृद्धौ—घञ् । ऋद्धौ । वृद्धौ (पुरीषिणम्) शॄपॄभ्यां किच्च । उ० ४ । २७ । पॄ पालनपूरणयोः—ईषन्, इनि । पूर्तिमन्तं परमेश्वरम् (अथ) (इमे) (अन्ये) विवेकिनः (उपरे) उपरमतेर्डप्रत्ययः । उपरतिर्निवृत्तिर्विषयवैराग्यं यस्य तस्मिन् (विचक्षणे) अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३ । २ । १४९ । वि+चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शने च—युच् । विविधं द्रष्टरि पण्डिते । (सप्तचक्रे) स्फायितञ्चिवञ्चि० । उ० २ । १३ । चक तृप्तौ—रन् । सप्तभिः शीर्षण्यच्छिद्रैर्द्वारा तृप्तियुक्ते । (षडरे) ऋ गतौ—अच् । उच्चनीचसहितासु पूर्वादिचतसृषु दिक्षु अरो गतिर्यस्य तस्मिन् (आहुः) (अर्पितम्) स्थापितम् ॥

भावार्थ—(ऋतस्य) सत्य [सत्य स्वरूप ब्रह्म] की (जराय) जरा [पुरानापन] करने के लिये (द्याम् परि) आकाश के सब ओर वर्तमान (द्वादशारम्) बारह [महीने रूप] अरे वाला (तत्) वह (चक्रम्) चक्र [संवत्सर अर्थात् काल] (नहि) नहीं (वर्वर्ति) कतरा कतरा कर घूमता है। (अग्ने) हे विद्वान्! (अत्र) इस [संवत्सर] में (सप्त शतानि) सात सौ (च) और (विंशतिः) बीस (मिथुनासः) जोड़े जोड़े (पुत्राः) पुत्र [संवत्सर के पुत्र रूप दिन और रात के जोड़] (आ तस्थुः) भले प्रकार खड़े हुये हैं ॥१३

भावार्थ—अनादि अनन्त परमेश्वर को आकाश में सब ओर घूमता हुआ काल वश में नहीं कर सकता जैसे वह संसार के अन्य पदार्थों को घात लगा लगाकर पकड़ लेता है ॥ १३ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में ११ वां है ॥ इस मन्त्र का कुछ भाग-निरु० ४। २७। में व्याख्यात है ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति। सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं यस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

स-नेमि। चक्रम्। अजरम्। वि। ववृते। उत्तानायाम्। दश। युक्ताः। वहन्ति ॥ सूर्यस्य। चक्षुः। रजसा। एति। आ-वृतम्। यस्मिन्। आ-तस्थुः। भुवनानि। विश्वा ॥१४॥

भावार्थ—[उस ब्रह्म में] (सनेमि) एकसी पुट्ठी वाला [पहिये का

१३—(द्वादशारम्) द्वादश अरा मासा अवयवा यस्य तं संवत्सरम्-दयानन्दभाष्यम् (नहि) (तत्) (जराय) हानये (वर्वर्ति) नित्यं कौटिल्ये गतौ। पा० ३। १। २३। वृतु वर्तने—यङ् लुकि। कुटिलं भ्राम्यति (चक्रम्) चक्रवद् वर्तमानः संवत्सरः (परि) सर्वतः (द्याम्) आकाशम् (ऋतस्य) सत्यस्वरूपस्य ब्रह्मणः। सत्यस्य कारणस्य—द० (आ) समन्तात् (पुत्राः) तनया इव—द० (अग्ने) विद्वान् (मिथुनासः) युग्मरूपा रात्रिदिवसाः (अत्र) संवत्सरे (सप्त) (शतानि) (विंशतिः) (च) (तस्थुः) तिष्ठन्ति ॥ १३ ॥

१४—(सनेमि) नियो मिः। उ० ४। ४३। णीञ् प्रापणे-मि। समान-

था हिरी भाग वा चलाने का बल एक सा रखनेवाला], (अजरम्) शीघ्रगामी (चक्रम्) चक्र [चक्र समान संवत्सर वा काल] (वि) खुला हुआ (ववृते= वर्तते) घूमता है, [उसी ब्रह्म में] (उत्तानायाम्) उत्तमता से फैली हुई [सृष्टि] के भीतर (दश) दस (युक्ताः) जुड़ी हुई [दिशायें] (वहन्ति) बहती हैं। [और उसी ब्रह्म में] (सूर्यस्य) सूर्य का (चक्षुः) नेत्र (रजसा) अन्तरिक्ष के साथ (आवृतम्) फैला हुआ (याति) चलता है, (यस्मिन्) जिस [ब्रह्म] के भीतर (विश्वा भुवनानि) सब लोक (आतस्थुः) यथावत् ठहरे हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा में सब लोक समष्टि रूप से स्थित हैं उसी में काल, दिशायें और सूर्य आदि व्यष्टि रूप से वर्तमान हैं ॥१४॥

(यस्मिन्, आतस्थुः) के स्थान पर ऋग्वेद में म०१४[तस्मिन् आर्पिता]पद हैं ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः। कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥ १५ ॥

स्त्रियः। सतीः। तान्। ऊँ इति। मे। पुंसः। आहुः। पश्यत्। अक्षण्-वान्। न। वि। चेतत्। अन्धः॥ कविः। यः। पुत्रः। सः। ईम्। आ। चिकेत। यः। ता। वि-जानात्। सः। पितुः। पिता। असत् ॥ १५ ॥

चालनसामर्थ्ययुक्तम्। एकप्रकारबहिर्वलयम् (चक्रम्) म० २। रथाङ्गवत् संवत्सराख्यं कालाख्यं वा (अजरम्) अ० २। २९। ७। ऋच्छेररः। उ० ३। १३१। अज गतिक्षेपणयोः-अरप्रत्ययः। शीघ्रगामि (वि) व्याप्य (ववृते) लडि लिट्। वर्तते (उत्तानायाम्) उत्+तनु विस्तारे-घञ् टाप्। उत्कृष्टतया विस्तृतायां जगत्याम् (दश) उच्चनीचान्तर्दिक् सहिताः पूर्वादिदिशाः। (युक्ताः) संयुक्ताः (वहन्ति) गच्छन्ति (सूर्यस्य) (चक्षुः) नेत्रस्थानीयं मण्डलम्। चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा-निरु० ४। ३, (रजसा), अन्तरिक्षेण-निरु० १२। ७। लोकैः सह-द० (एति) गच्छति (आवृतम्) वृणोतेः-क्त। व्याप्तम् (यस्मिन्) ब्रह्मणि (आतस्थुः) समन्तात् तिष्ठन्ति (भुवनानि) लोकाः (विश्वा) सर्वाणि ॥

भाषार्थ—(तान् उ) उन हीं [जीवात्माओं] को (पुंसः) पुरुष और (स्त्रियः सतीः) स्त्रियां होते हुये (मे) मुझसे (आहुः) वे [तत्त्वदर्शी] कहते हैं, (अक्षण्वान्) आंखों वाला [यह बात] (पश्यत् =०-ति) देखता है, (अंधः) अन्धा (न) नहीं (वि चेतत्-०-ति) जानता है । (यः) जो (पुत्रः) पुत्र (कविः) बुद्धिमान् है; (सः) उस ने (ईम्) इस [अर्थ वा जीवात्मा को (आ) भली भांति (चिकेत) जान लिया है, (यः) जो [पुरुष] (ता=तानि उन [तत्त्वों] को (विजानात्) जान लेता है, (सः) वह (पितुः) पिता का (पिता) पिता [उपदेशक] (असत्) होता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—प्राणियों के आत्माओं में स्त्रीत्व, पुरुषपन और नपुंसकपन नहीं है. जैसा शरीर होता है वैसा ही आत्मा भान होने लगता है । इसी प्रकार जगत्पिता परमात्मा में भी स्त्री पुरुष और नपुंसक का चिन्ह नहीं है । इस गूढ़ मर्म को तत्त्वदर्शी साक्षात् करते हैं ॥ १५ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में १६ वां है और निरुक्त १४ । २० । में भी व्याख्यात है । इस मन्त्र के उत्तर भाग का मिलान अ० २ । १ । २ । में करो ॥

इस मन्त्र पर श्री सायणाचार्य ने यह श्लोक उद्धृत किया है ॥

नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते ॥१ ॥

यह न तो स्त्री है न पुरुष है और न यह नपुंसक ही है । जिस जिस शरीर को पाता है उस उसके साथ वही कहा जाता है ॥ १ ॥

साकं जानां सप्तथमाहुरेकजं षडिद्य॒मा ऋष॑यो देवजा

१५—(स्त्रियः) स्त्रीत्वं प्राप्ताः (सतीः) वर्तमानाः (तान्) जीवात्मनः (उ) अवधारणे (मे) मह्यम् (पुंसः) पुरुषान् (आहुः) कथयन्ति (पश्यत्) पश्यति (अक्षण्वान्) दृष्टिमान् । विज्ञानी-द० (न) निषेधे (वि) विशेषेण (चेतत्) चेतति जानाति । (अन्धः) नेत्रविहीनः (कविः) मेधावी (यः) (पुत्रः) पवित्रोपचितः-दयानन्दभाष्ये (सः) (ईम्) एनमर्थं जीवात्मानं वा (आ) समन्तात् (चिकेत) कित ज्ञाने-लिट् । ज्ञातवान् (यः) (ता) तानि तत्त्वानि (विजानात्) विजानीयात् (सः) (पितुः) अल्पज्ञानस्य पुरुषस्येश्वर्थः (पिता) पितृवत्पूज्यः (असत्) भवेत् ॥

इति । तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १६ ॥

साकम्-जानाम् । सप्तथम् । आहुः । एक-जम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देव-जाः । इति ॥ तेषाम् । इष्टानि । वि-हितानि । धाम-शः । स्थात्रे । रेजन्ते । वि-कृतानि । रूपशः १६

भाषार्थ—(साकंजानाम्) एक साथ उत्पन्न हुओं में से (सप्तथम्) सातवें [जीवात्मा] को (एकजम्) अकेला उत्पन्न हुआ (आहुः) वे [तत्त्वदर्शी] बताते हैं, [और कि] (षट्) छह [कान, त्वचा, नेत्र, जिह्वा, नासिका पांच ज्ञानेन्द्रिय और मन] (इत्) ही (यमाः) नियम में चलाने वाले (ऋषयः) अपने विषयों को देखने वाली] इन्द्रिय (देवजाः) देव [गतिशील जीवात्मा] के साथ उत्पन्न होने वाले हैं, (इति) यह [वे बताते हैं] । (तेषाम्) उन, [इन्द्रियों] के (विहितानि) विहित [ईश्वर के ठहराये] (विकृतानि) विविध प्रकार वाले (इष्टानि) इष्ट कर्म (स्थात्रे) अधिष्ठाता [जीवात्मा] के लिये (धामशः) स्थान स्थान में और (रूपशः) प्रत्येक रूप में (रेजन्ते) चमकते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थ—कर्म फल के अनुसार अकेले जीवात्मा के साथ सब इन्द्रियां उत्पन्न होकर उसके वश में रहकर अनेक विषयों को प्रकाशित करती हैं । इसी से जितेन्द्रिय पुरुष परम आनन्द प्राप्त करते हैं ॥ १६ ॥

१६—(साकंजानाम्) सहोत्पन्नानां सप्तानां मध्ये (सप्तथम्) थट् च च्छन्दसि । पा० ५ । २ । ५० । इति थट् । सप्तमं जीवात्मानम् । सहजातानां षण् ामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमः—निरु० १४ । १६ (आहुः) कथयन्ति (एकजम्) एकोत्पन्नम् (षट्) पञ्चज्ञानेन्द्रियमनांसि (इत्) एव (यमाः) नियन्तारः—(ऋषयः) अ० २ । ६ । १ । ऋषिर्दर्शनात्—निरु० २ । ११ । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि—निरु० १२ । ३७ (देवजाः) देवाज्जीवात्मनो जाताः (इति) प्रकारार्थे (तेषाम्) इन्द्रियाणाम् (इष्टानि) अभिमतकर्माणि (विहितानि) विदधातेः—क्त । ईश्वरस्थापितानि (धामशः) धामानि धामानि (स्थात्रे) अधिष्ठात्रे जीवात्मने (रेजन्ते) रेजृ दीप्तौ । दीप्यन्ते । रेजत इति भयवेपनयोः—निरु० ३ । २१ (विकृतानि) विविधप्रकाराणि (रूपशः) प्रत्येकरूपे ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में ...५ है और निरु० १४। १६। में व्याख्यात है—"एक साथ उत्पन्न हुये छह इन्द्रियों में आत्मा सातवां है" ॥ और निरु० १२। ३७ में वर्णन है—"सात ऋषि शरीर में रक्खे हुये छह इन्द्रियां और सातवीं विद्या आत्मा में" ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात्। सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात् क्व स्वित् सूते नहि यूथे अस्मिन् ॥ १७ ॥

अवः। परेण। परः। एना। अवरेण। पदा। वत्सम्। बिभ्रती। गौः। उत्। अस्थात् ॥ सा। कद्रीची। कम्। स्वित्। अर्धम्। परा। अगात्। क्व। स्वित्। सूते। नहि। यूथे। अस्मिन् ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(वत्सम्) [निवास स्थान] देह को (बिभ्रती) धारण करती हुयी (गौः) गौ [गतिशील जीवरूप शक्ति] (परेण) ऊंचे (पदा) पद [अधिकार वा मार्ग] से (अवः) नीचे को, और (एना) इस (अवरेण) नीचे [पद] से (परः) ऊपर को (उत् अस्थात्) उठी है। (सा) वह [जीवरूप शक्ति] (कद्रीची) किस ओर चलती हुई, (कं स्वित्) कौन से (अर्धम्) ऋद्धि वाले [अर्थात् परमेश्वर] को (परा) पराक्रम से (अगात्)

१७—(अवः) अवस्तात्। अधोदेशे (परेण) श्रेष्ठेन (परः) परस्तात् उपरिदेशे (एना) एनेन। अनेन (अवरेण) अधमेन (पदा) पदेन, अधिकारेण, मार्गेण (वत्सम्) वृतॄवदिवचिवसि०। उ० ३। ६२। वस निवासे—स। निवासस्थानं देहम् (बिभ्रती) धरन्ती (गौः) गाव इन्द्रियाणि-निरु० १४। १५। गतिशीला जीवरूपा शक्तिः (उत्) उत्कर्षेण (अस्थात्) स्थितवती (सा) गौः (कद्रीची) ऋत्विग्दधृक्०। पा० ३। २। ५६। किम्+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन्। छन्दसि स्त्रियां बहुलम्। वा० पा० ६। ३। ६२। किं शब्दस्य टेरद्र्यादेशः। उगितश्च। पा० ४। १। ६। ङीप्। अचः। पा० ६। ४। १३८। अकारलोपः। चौ। पा० ६। ३। १३८। इति दीर्घः। क्व गता सती (कं स्वित्) (अर्धम्) ऋधु वृद्धौ—घञ्। ऋद्धिशालिनं परमेश्वरम् (परा) पराक्रमेण

पहुंची है, (क स्वित्) कहां पर (सूते) उत्पन्न होती है, (अस्मिन्) इस [देहधारी] (यूथे) समूह में तो (नहि) नहीं [उत्पन्न होती] ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्य को सदा विचारना चाहिये कि हमारे पूर्वज कैसे उच्च गति से नीच गति को और नीच गति से उच्च गति को पहुंचे । आत्मा किस उत्तम मार्ग पर चलकर सद्बुद्धिशाली परमात्मा को पहुंचता है, यह सूक्ष्म आत्मा देह से नहीं उत्पन्न होता, फिर कहां से आता है ॥ १७ ॥

(अस्मिन्) के स्थान पर ऋग्वेद मन्त्र १७ में [अन्तः] पद है ॥

अवः परेण पितरं यो अस्य वेदावः परेण पर एनावरेण । कवीयमानः क इह प्र वोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । वेद । अवः । परेण । परः । एना । अवरेण ॥ कवि-यमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्र-जातम् ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [पुरुष] (एना) इस (अवरेण) नीचे [मार्ग] से (परः) ऊपर [वर्तमान], (अस्य) इस [देह] के (पितरम्) पालक [आत्मा] को (परेण) ऊंचे [मार्ग] से (अवः) नीचे, (परेण) ऊंचे [मार्ग] से (अवः) नीचे (वेद) जानता है। (कवीयमानः) बुद्धिमान् का सा आचरण करने वाला (कः) कौन [पुरुष] (इह) इस [विषय] में (प्र वोचत्) बोले ? और (कुतः) कहां से [उस का] (देवम्) दिव्य गुण वाला (मनः)

(अगात्) अगमत् । गच्छति—द० (क्व) कुत्र (स्वित्) (सूते) सूयते, उत्पद्यते (नहि) निषेधे (यूथे) समूहे (अस्मिन्) ॥

१८—(अवः) अवस्तात् (परेण) उच्चमार्गेण (पितरम) पालकमात्मानम् (यः) (अस्य) देहस्य (वेद) जानाति (अवः) (परेण) (परः) परस्तात् (एना) एनेन (अवरेण) अधमेन (कवीयमानः) कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३ । १ । ११ । कवि—क्यङ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७ । ४ । २५ । इति दीर्घः, कवीय—शानचि मुक्, पदच्छेदे कविशब्दस्य ह्रस्वत्वं प्रकृतिसूचकम् । कविवदाचरन् । अतीव विद्वान्—द० (कः) (इह) अस्मिन्

मन [मनन सामर्थ्य] (अधि) अधिकार पूर्वक (प्रजातम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न [होवे ?] ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य अपने आत्मा को अत्यन्त गिरा मानता है वह अपुरुषार्थी उन्नति का उपाय नहीं पा सकता ॥ १८ ॥

(वेद, अवः, परेण) के स्थान पर ऋग्वेद मन्त्र १८ में [अनुवेद] पद है ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराञ्चस्ताँ उं अर्वाच आहुः । इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊँ इति । पराचः । आहुः । ये । पराञ्चः । तान् । ऊँ इति । अर्वाचः । आहुः ॥ इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति १९

भाषार्थ—[इस चक्र रूप संसार में] (ये) जो [लोक] (अर्वाञ्चः) नीचे जाने वाले हैं, (तान् उ) उन्हीं को (पराचः) ऊपर जाने वाले (आहुः) कहते हैं, और (ये) जो (पराञ्चः) ऊपर जाने वाले हैं (तान् उ) उन्हीं को (अर्वाचः) नीचे जाने वाले (आहुः) कहते हैं । (इन्द्रः) हे परमेश्वर ! (च) और (सोम) हे जीवात्मा ! (या) जिन [व्रतों] को (चक्रथुः) तुम दोनों ने बनाया था, (तानि) वे [व्रत] (रजसः) संसार को (वहन्ति) ले चलते हैं,

---

विषये (प्र वोचत्) प्रवदेत् (देवम्) दिव्यगुणसम्पन्नम् (मनः) मननसामर्थ्यम् (कुतः) कस्माद्देशात् (अधि) अधिकृत्य (प्रजातम्) प्रकर्षेणोत्पन्नम् ॥

१९—(ये) लोकाः (अर्वाञ्चः) अवर+अञ्चु गतिपूजनयोः-क्विन्, अर्वादेशः । अधोगामिनः (तान्) (उ) एव (पराचः) पर+अञ्चु-क्विन् । उपरिगामिनः (आहुः) कथयन्ति (ये) (पराञ्चः) उपरिगतः (तान्) (उ) एव । वितर्के-द० (अर्वाचः) अधोगतान् (आहुः) (इन्द्रः) सम्बुद्धौ सुः । हे परमेश्वर (या) व्रतानि (चक्रथुः) युवां कृतवन्तौ (सोम) अ० १ । ६ । २ सोमः सूर्यः प्रसवनात्, सोम आत्माप्येतस्मादेव-निरु० १४ । १२ । हे जीवात्मन् (तानि) व्रतानि (धुरा) धुर्वी हिंसायाम्-क्विप्, यद्वा, धारयतेः-क्विप्, आका-

(न) जैसे (धुरा) धुर [जूये] से (युक्ताः) जुते हुये [घोड़े आदि, रथ को ले चलते हैं] ॥ १९ ॥

भावार्थ—जैसे ईश्वर के आकर्षण और धारण विशेष से सूर्य, चन्द्र, पृथिवी, नक्षत्र आदि एक दूसरे से ऊंचे वा नीचे दिखाई देते हैं, वैसे ही जीव भी अपने कर्मों के अनुसार ईश्वर नियम से एक दूसरे की अपेक्षा ऊंचे नीचे होते हैं। यह संसार इसी नियम पर चल रहा है, जैसे जूये में जुते घोड़े आदि से रथ चलता है ॥ १९ ॥

द्वा सु॑प॒र्णा स॒युजा॒ सखा॑या समा॒नं वृ॒क्षं परि॑ षस्वजाते ।
तयो॑र॒न्यः पिप्प॑लं स्वा॒द्वत्त्यन॑श्नन्न॒न्यो अ॒भि चा॑कशीति ॥ २० ॥

द्वा । सु॒-प॒र्णा । स॒-युजा॑ । सखा॑या । स॒मा॒नम् । वृ॒क्षम् । परि॑ । स॒स्व॒जा॒ते॒ इति॑ ॥ तयोः॑ । अ॒न्यः । पिप्प॑लम् । स्वा॒दु । अत्ति॑ । अन॑श्नन् । अ॒न्यः । अ॒भि । चा॒क॒शी॒ति॒ ॥ २० ॥

भाषार्थ—(द्वा) दोनों [ब्रह्म और जीव] (सुपर्णा) सुन्दर पालन वा पूर्ति वाले [अथवा सुन्दर पत्नों वाले पक्षी रूप], (सयुजा) एक साथ मिले हुये और (सखाया) [समान ख्याति वाले] मित्र होकर (समानम्) एक ही (वृक्षम्) स्वीकरणीय [कार्य कारण रूप वा पेड़ रूप संसार] में (परि) सब प्रकार (सस्वजाते) चिपटे रहते हैं। (तयोः) उन दोनों में से (अन्यः) एक [जीव] (स्वादु) चखने योग्य (पिप्पलम्) [पालन वा पूर्ति करने वाले]

रस्य उकारः। यानमुखेन, भारेण सह (न) इव (युक्ताः) सम्बद्धा अश्वादयः (रजसः) द्वितीयार्थे षष्ठी। रजः। लोकम् (वहन्ति) चालयन्ति ॥

२०—(द्वा) ब्रह्मजीवात्मानौ। द्वौ, अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः (सुपर्णा) अ० १। २४। १। सु + पॄ पालनपूरणयोः-न, यद्वा पत्लृ गतौ-न,तस्य रः। सुपतनौ-निरु० ३। १२। शोभनपालनौ, शोभनपूरणौ, शोभनगमनौ, सुपक्षिणौ (सयुजा) सह युज्यमानौ (सखाया) समानख्यानौ (समानम्) एकमेव (वृक्षम्) अ० ३। ६। ८। वृक्ष वरणे-क, यद्वा, स्नुव्रश्चि०। उ० ३। ६६। ओ व्रश्चू छेदने-सप्रत्ययः, कित्। वृक्षो-व्रश्चनात्-निरु० १२। २९। कार्यकारणरूपं यद्वा द्रुमवत्स्वीकरणीयं क्लेशच्छेदकं वा संसारम्। (परि) सर्वतः (सस्व-

फल को (अत्ति) खाता है, (अनश्नन्) न खाता हुआ (अन्यः) दूसरा [परमात्मा] (अभि) सब ओर [सृष्टि और प्रलय में] (चाकशीति) चमकता रहता है ॥ २० ॥

भावार्थ—तीनों ब्रह्म और जीव और जगत् का कारण अनादि सनातन हैं। ब्रह्म और जीव व्यापक और व्याप्य भाव से संसार के बीच मित्र समान चले आते हैं। जीव कार्यरूप जगत् में शरीर धरकर पुण्य पाप का फल भोगता है। सर्वशासक परमेश्वर सृष्टि और प्रलय में एक रस बना रहता है ॥ २० ॥

यह मन्त्र निरुक्त १४। ३०। और मुण्डकोपनिषद्, मुण्डक ३ खण्ड १। मन्त्र १ में भी व्याख्यात है ॥

यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे। तस्य यदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २१ ॥

यस्मिन्। वृक्षे। मधु-अदः। सु-पर्णाः। नि-विशन्ते। सुवते। च। अधि। विश्वे॥ तस्य। यत्। आहुः। पिप्पलम्। स्वादु। अग्रे। तत्। न। उत्। नशत्। यः। पितरम्। न। वेद ॥२१॥

भाषार्थ—(यस्मिन्) जिस (वृक्षे) स्वीकरणीय [परमात्मा] में (मध्वदः) मधु [वेद ज्ञान] चखने वाले (विश्वे) सब (सुपर्णाः) सुन्दर पालने वाले [प्राण वा इन्द्रियां] (निविशन्ते) भीतर पैठ जाते हैं (च) और

जाते) ष्वञ्ज आलिङ्गने-लट्, श्लुत्वम्। स्वजेते। आश्रयतः (तयोः) जीवब्रह्मणोरन्यो.–इ० (अन्यः) जीवः (पिप्पलम्) फलस्तृपश्च। उ० १। १०४। पा पालने, वा पॄ पालनपूरणयोः–कल। पृषोदरादित्वम्। पिप्पलमुदकम्–निघ० १। १२। पालकं पूरकं वा फलम् (स्वादु) आस्वादनीयम् (अत्ति) भुङ्क्ते (अनश्नन्) अभुञ्जानः (अन्यः) परमेश्वरः–इ० (अभि) सर्वतः (चाकशीति) काशृ दीप्तौ, यद्वा कश शब्दे यङ्लुकि-लट्। अवचाकशत् पश्यतिकर्मा–निघ० ३। ११। भृशं दीप्यते ॥

२१—(यस्मिन्) (वृक्षे) म० २०। स्वीकरणीये परमेश्वरे (मध्वदः) मधुनो ज्ञानस्य अत्तारः (सुपर्णाः) म० २०। सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः, सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाणि–निरु० ३। १२। सुपालकाः प्राणाः। शोभनपर्णाः १ : ३

(अधि) ऐश्वर्य के साथ (सुवते) उत्पन्न [उदय] होते हैं। (तस्य) उस [परमात्मा] के (यत्) जिस (पिप्पलम्) पालन करने वाले [मोक्षपद] को (अग्रे) सब से आगे [बढ़िया] (स्वादु) स्वादु [चखने योग्य] (आहुः) वे [तत्त्वज्ञानी] बताते हैं, (तत्) उस [मोक्षपद] को वह मनुष्य (न उत्) कभी नहीं (नशत्) पाता, (यः) जो (पितरम्) पिता [पालनकर्ता परमेश्वर] को (न) नहीं (वेद) जानता है ॥ २१ ॥

भावार्थ—सबके आश्रय दाता स्वीकरणीय परमात्मा को जब मनुष्य अपने श्वास प्रश्वास में भीतर बाहिर साक्षात् करता है तब मोक्ष पद पाता है, उसको अज्ञानी पाखण्डी नहीं पा सकता ॥ २१ ॥

(यत्) के स्थान पर [इत्] है, ऋग्वेद म० २२ ॥

यत्रा॑ सु॒प॒र्णा अ॒मृत॑स्य भ॒क्षमनि॑मेषं वि॒दथा॑भि॒स्वर॑न्ति । ए॒ना विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य गो॒पाः स मा॒ धीरः॒ पाक॑मत्रा॒ वि॑वे॒श ॥ २२ ॥ (२५)

यत्र॑ । सु॒-प॒र्णाः । अ॒मृत॑स्य । भ॒क्षम् । अनि॑-मेषम् वि॒दथा॑ । अ॒भि-स्वर॑न्ति ॥ ए॒ना । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । गो॒पाः । सः । मा॒ । धीरः॑ । पाक॑म् । अत्र॑ । आ । वि॒वे॒श ॥ २२ ॥ (२५)

भाषार्थ—(यत्र) जिस (विदथा) ज्ञान के भीतर (सुपर्णाः) सुन्दर पालन करने वाले [वा सुन्दर गति वाले, प्राणी] (अमृतस्य) अमृतपन

पालनकर्माणः-द० (निविशन्ते) अन्तः प्रविशन्ति, आलीयन्ते (सुवते) षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, आदादिकः। उत्पद्यन्ते,उद्यन्ति। जायन्ते-द० (च) (अधि) ऐश्वर्येण (विश्वे) सर्वे (तस्य) परमात्मनः (यत) (आहुः) (पिप्पलम्) म० २०। पालकं मोक्षपदम् (स्वादु) आस्वादनीयम् (अग्रे) प्राधान्ये (तत्) पिप्पलम् (न) निषेधे (उत्) एव (नशत्) नशत्, व्याप्तिकर्मा-निघ० २। १२। नशति प्राप्नोति। (पितरम्) पालकं परमेश्वरम्। परमात्मानम्-द० (न) (वेद) जानाति ॥

२२—(यत्र) यस्मिन् ज्ञाने (सुपर्णाः) म० २१। सुपालकाः प्राणिनः। शोभनकर्माणोजीवाः—द० (अमृतस्य) मोक्षस्य—द० (भक्षम्) भोगम्

[मोक्षसुख] के (भक्षम्) भोग को (अनिमेषम्) लगातार (अभिस्वरन्ति) सब ओर से पाते हैं। (एना) इसी विज्ञान के साथ (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) संसार का (गोपाः) रक्षक (सः) वह (धीरः) धीर [बुद्धिमान् परमेश्वर] (पाकम्) पक्के मन वाले (मा) मुझ में (अत्र) इस [देह] के भीतर (आ) यथावत् (विवेश) पैठा है २२ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार योगी जन परमात्मा के विज्ञान से मोक्ष सुख भोगते हैं, वैसे ही प्रत्येक उपासक दृढ़ बुद्धि हो मोक्ष सुख प्राप्त करे ॥ २२ ॥

यह मन्त्र निरुक्त ३। १२। में भी व्याख्यात है ॥

(भक्षम्, एना) के स्थान पर [भागम्, इनः] पद हैं, ऋग्वेद मन्त्र २१॥

सूक्तम् १० ॥

१-२८ ॥ आत्मा देवता ॥ १,७,१७ जगती; २-६, १०—१२, १५, १६, १९, २०, २२, २३, २५, २८, त्रिष्टुप्; ८ निचृत् त्रिष्टुप्; ९ पादनिचृत् त्रिष्टुप्; १४ स्वराट् त्रिष्टुप्; १८ निचृज्जगती, २१ अतिशक्वरी; २४ भुरिगतिजगती; २६,२७ भुरिक् त्रिष्टुप् ॥

जीवात्मपरमात्मलक्षणोपदेशः—जीवात्मा और परमात्मा के लक्षणों का उपदेश ॥

यद् गा॑य॒त्रे अधि॑ गाय॒त्रमाहि॑तं॒ त्रैष्टु॑भं वा॒ त्रैष्टु॑भा-न्निरत॑क्षत। यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहि॑तं प॒दं य इ॒त् तद् वि॒दुस्ते अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः ॥ १ ॥

यत्। गा॒य॒त्रे। अधि॑। गा॒य॒त्रम्। आ-हि॑तम्। त्रैस्तु॑भम्।

(अनिमेषम्) निरन्तरम् (विदथा) रुविदिभ्यां ङित्। उ० ३। ११५। विद ज्ञाने—अथ। वेदेन ज्ञानेन (अभिस्वरन्ति) स्वरतिर्गतिकर्मा—निघ० २। १४। अभिप्रयन्ति—निरु० ३। १२। सर्वतः प्राप्नुवन्ति (एना) एनेन विद्थेन (विश्वस्य) समग्रस्य (भुवनस्य) संसारस्य (गोपाः) गोपायिता रक्षिता (सः) (मा) माम् (धीरः) धीमान्—निरु० ३। १२। ध्यानवान्—द० (पाकम्) पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मा—निरु० ३। १२। परिपक्वमनस्कम् (अत्र) अस्मिन् देहे (आ) समन्तात् (विवेश) प्रविशति ॥

वा । त्रैस्तुभात् । निः-अतक्षत ॥ यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृत-त्वम् । आनशुः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(यत्) क्योंकि (गायत्रम्) स्तुति करने वालों का रक्षक [ब्रह्म] (गायत्रे) स्तुति योग्य गुण में (अधि) ऐश्वर्य के साथ (आहितम्) स्थापित है, (वा) और (त्रैष्टुभम्) तीन [सत्त्व, रज और तम] के बन्धन वाले [जगत्] को (त्रैष्टुभात्) तीन [कर्म, उपासना और ज्ञान] से पूजित [ब्रह्म] से (निरतक्षत्) उन्होंने [ऋषियों ने] पृथक् किया है। (वा) और (यत्) क्योंकि (जगत्) जानने योग्य (पदम्) प्रापणीय [मोक्षपद] (जगति) संसार के भीतर (आहितम्) स्थापित है, (ये इत्) जो ही [पुरुष] (तत्) उस [ब्रह्म] को (विदुः) जानते हैं, (ते) उन्होंने (अमृतत्वम्) अमरपन (आनशुः) पाया है ॥ १ ॥

भावार्थ—संसार के भीतर परमात्मा अपने गुणों से सर्वव्यापक है, जो योगी जन उसे साक्षात् करते हैं वे मोक्ष के भागी होते हैं ॥ १ ॥

मन्त्र १—८ कुछ भेद से ऋग्वेद में हैं—म० १ । १६४ । २३—३० ॥

१—(यत्) यस्मात् कारणात् (गायत्रे) अमिनक्षियजि० उ० ३ । १०५। गै गाने—अत्रन्, स च णित्। आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७ । ३ । ३३ । इति-युक्। गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः, निरु० १ । ८ । स्तुत्ये गुणे (अधि) ऐश्वर्ये (गायत्रम्) गै गाने-शतृ + त्रैङ् पालने-क, तलोपः। गायतां रक्षकं ब्रह्म (आहितम्) धृतम् (त्रैष्टुभम्) त्रि + ष्टुभ निरोधे-क्विप् सम्पदादिः, ततोऽण्। त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां स्तोभनं बन्धनं यस्मिन् तज् जगत् (वा) समुच्चये (त्रैष्टुभात्) स्तोभतिरर्चतिकर्मा—निघ० ३ । १४ । त्रि + ष्टुभ पूजायाम्—क्विप्, ततः प्रज्ञाद्यण्। त्रिभिः कर्मोपासनाज्ञानैः पूजितात् परब्रह्मणः (निरतक्षत) तक्षतिः करोतिकर्मा—निरु० ४ । १९ । प्रथमपुरुषस्य मध्यमः। निरतक्षन्। पृथक् कृतवन्तः (यत्) यस्मात् (वा) समुच्चये (जगत्) गन्तव्यं ज्ञातव्यम् (जगति) संसारे (आहितम्) (पदम्) प्रापणीयं मोक्षपदम् (ये) विद्वांसः (इत्) एव (तत्) ब्रह्म (विदुः) जानन्ति (ते) (अमृतत्वम) अमरत्वं मोक्षसुखम् (आनशुः) प्राप्तवन्तः ।

गा॒य॒त्रेण॒ प्रति॑ मिमीते॒ अ॒र्कम॒र्केण॒ साम॒ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम् । वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा॒क्षरे॑ण मिमते स॒प्त वाणीः ॥ २ ॥

गा॒य॒त्रेण॑ । प्रति॑ । मि॒मी॒ते॒ । अ॒र्कम् । अ॒र्केण॑ । साम॑ । त्रैस्तु॑-भेन । वा॒कम् ॥ वा॒केन॑ । वा॒कम् । द्वि॒-पदा॑ । चतु॑ः-पदा । अ॒क्षरे॑ण । मि॒म॒ते॒ । स॒प्त । वाणीः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(गायत्रेण) स्तुति योग्य गुण से वह [योगी] (अर्कम्) पूजनीय [परमेश्वर] को (प्रति) प्रतीत के साथ (मिमीते) बोलता है, (अर्केण) पूजनीय ब्रह्म के साथ (साम) मोक्षविद्या को, (त्रैष्टुभेन) तीन [कर्म उपासना, ज्ञान] से स्तुति किये गये [ब्रह्म] के साथ (वाकम्) वेद वाक्य को [बोलता है] । (सप्त) सात [दो कान, दो नथने,दो नेत्र और एक मुख] से सम्बन्ध वाली [उसी की] (वाणीः) वाणियां (द्विपदा) दोपाये [मनुष्य आदि] और (चतुष्पदा) चौपाये [गौ आदि प्राणी] के साथ [वर्तमान] (वाकम्) वेद वाणी के स्वामी [परमेश्वर] को (अक्षरेण) सर्व व्यापक (वाकेन) वेद वाक्य के साथ (मिमते) उच्चारती हैं ॥ २ ॥

२—(गायत्रेण) म० १ । स्तुत्येन गुणेन (प्रति) प्रतीत्या (मिमीते) अ० ४ । ११ । २ । माङ् माने शब्दे च । तोलयति । उच्चारयति (अर्कम्) अ० ३ । ३ । २ । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति—निरु० ५ । ४ । पूजनीयं परमेश्वरम् (अर्केण) पूजनीयेन ब्रह्मणा (साम) अ० ७ । ५४ १ । षो अन्तकर्मणि–मनिन् । दुःखनाशिकां मोक्षविद्याम् (त्रैष्टुभेन) म० १ । त्रिभिः कर्मोपासनाज्ञानैः पूजितेन ब्रह्मणा (वाकम्) वच—घञ्, कुत्वम् । वेदवचनम् (वाकेन) वेदवचनेन (वाकम्) अर्श आदिभ्योऽच् । पा० ५ । २ । १२७ । वाक्—अच् । वेदवाक्यस्वामिनं परमेश्वरम् (द्विपदा) पादद्वयोपेतेन मनुष्यादिना सह वर्तमानम् (चतुष्पदा) पादचतुष्टयोपेतेन गवादिना सह वर्तमानम् (अक्षरेण) अशेः सरः । उ० ३ । ७० । अशू व्याप्तौ–सर, यद्वा, नञ्+क्षर संचलने—पचाद्यच् । अक्षरं वाङ् नाम–निघ० १ । ११ । अक्षर उदकम्–निघ० १ । १२ । सर्वव्यापकेन । अविनाशिना । मोक्षेण । ब्रह्मणा (मिमते) माङ् माने शब्दे च । तोलन्ति । वदन्ति (सप्त) शीर्षण्यैः सप्तभिः श्रोत्रादिभिः सम्बद्धाः (वाणीः) वाण्यः ॥

भावार्थ—जिज्ञासु तत्त्वदर्शी ब्रह्मचारी उत्तम उत्तम गुणों के द्वारा ब्रह्म से विद्या और विद्या से ब्रह्म को साक्षात् करके मोक्ष को प्राप्त होकर संसार में वेद द्वारा परमात्मा का उपदेश करता है ॥ २ ॥

जग॑ता॒ सिन्धु॑ दि॒व्य॑स्कभायद् रथंत॒रे सूर्यं॒ पर्य॑पश्यत् । गा॒य॒त्रस्य॑ स॒मिध॑स्ति॒स्र आ॑हु॒स्ततो॑ म॒ह्ना प्र रि॑रिचे महि॒त्वा ॥ ३ ॥

जग॑ता । सिन्धु॑म् । दि॒वि । अ॒स्क॒भा॒य॒त् । र॒थ॒म्-त॒रे । सूर्य॑म् । परि॑ । अ॒प॒श्य॒त् ॥ गा॒य॒त्रस्य॑ । स॒म्-इध॑ः । ति॒स्रः । आ॒हु॒ः । तत॑ः । म॒ह्ना । प्र । रि॒रि॒चे॒ । म॒हि॒-त्वा ॥ ३ ॥

भाषार्थ—उस [प्रजापति] ने (जगता) संसार के साथ (रथन्तरे) रमणीय पदार्थों के तराने वाले (दिवि) आकाश में (सिन्धुम्) नदी [जल] और (सूर्यम्) सूर्य को (अस्कभायत्) थांभा और (परि) सब ओर से (अपश्यत्) देखा । (गायत्रस्य) स्तुति योग्य ब्रह्म की (तिस्रः) तीनों [भूत, भविष्यत् और वर्तमान सम्बन्धी] (समिधः) प्रकाश शक्तियों को (आहुः) वे [ब्रह्मज्ञानी] बताते हैं, (ततः) उसी से उस [ब्रह्म] ने (मह्ना) अपनी महिमा और (महित्वा) सामर्थ्य से [सब लोकों को] (प्र) अच्छे प्रकार (रिरिचे) संयुक्त किया ॥ ३ ॥

३—(जगता) संसारेण सह (सिन्धुम्) अ० ४ । ३ । १ । नदीम् (दिवि) आकाशे (अस्कभायत्) स्तम्भितवान् (रथन्तरे) अ० ८ । १० (२) । ६ । रमणीयानां लोकानां तारके (सूर्यम्) आदित्यमण्डलम् (परि) सर्वतः (अपश्यत्) दृष्टवान् (गायत्रस्य) म० १ । स्तुत्यस्य ब्रह्मणः (समिधः) सम्यग् दीप्तीः प्रकाशशक्तीः (तिस्रः) भूतभविष्यद्वर्तमानैः सह सम्बद्धाः (आहुः) कथयन्ति (ततः) तस्मात् कारणात् (मह्ना) वर्णलोपश्छान्दसः । महिम्ना (प्र) प्रकर्षेण (रिरिचे) रिच वियोजनसम्पर्चनयोः—लिट् । लोकान् संयोजितवान् (महित्वा) अ० ४ । २ । २ । महत्त्वेन सामर्थ्येन ॥

भावार्थ—त्रिकालज्ञ परमेश्वर ने मेघ, सूर्य और सब लोकों को अपने सामर्थ्य से रचा है ॥ ३ ॥

(अस्कभायत्) के स्थान पर [अस्थभायत्] है—ऋ० १ । १६४ । ३५ ॥

उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तो॑ गो॒धुगु॒त दो॑हदे॒नाम् । श्रेष्ठं॑ स॒वं स॑वि॒ता सा॑विषन्नो॒ऽभीद्धो घ॒र्मस्तदु॒ षु प्र वो॑चत् ॥ ४ ॥

उप॑ । ह्व॒ये॒ । सु॒-दुघा॑म् । धे॒नुम् । ए॒ताम् । सु॒-हस्तः॑ । गो॒-धुक् । उ॒त । दो॒ह॒त् । ए॒ना॒म् ॥ श्रेष्ठ॑म् । स॒वम् । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । नः॒ । अ॒भि-इ॑द्धः । घ॒र्मः । तत् । ऊं॒ इति॑ । सु । प्र । वो॒च॒त् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(सुदुघाम्) अच्छे प्रकार कामनायें पूरी करने वाली (एताम्) इस (धेनुम्) विद्या को (उप ह्वये) मैं स्वीकार करता हूं, (उत) वैसे ही (सुहस्तः) हस्तक्रिया में चतुर (गोधुक्) विद्या को दोहने वाला [विद्वान्] (एनाम्) इस [विद्या] को (दोहत्) दुहे । (सविता) ऐश्वर्यवान् परमेश्वर (श्रेष्ठम्) श्रेष्ठ (सवम्) ऐश्वर्य को (नः) हमारे लिये (साविषत्) उत्पन्न करे । (अभीद्धः) सब ओर प्रकाशमान (घर्मः) प्रतापी परमेश्वर ने (तत् उ) उस सब को (सु) अच्छे प्रकार (प्र वोचत्) उपदेश किया है ॥४॥

भावार्थ—सब मनुष्य कल्याणी वेदवाणी का पठन पाठन करके ऐश्वर्य प्राप्त करें । जिस प्रकार परमेश्वर ने उसका उपदेश किया है ॥ ४ ॥

यह मन्त्र आचुका है—अ० ७ । ७३ । ३ (वोचत्) के स्थान पर [वोचम्] है, ऋग्वेद १ । १६४ । २६ । तथा निरुक्त ११ । ४३ ॥

हि॒ङ्कृ॒ण्व॒ती व॑सु॒पत्नी॒ वसू॑नां व॒त्समि॒च्छन्ती॒ मन॑सा॒भ्यागा॑त् । दु॒हाम॒श्विभ्यां॒ पयो॑ अ॒घ्न्येयं सा व॑र्धतां मह॒ते सौभ॑गाय ॥ ५ ॥

४—अयं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः—अ० ७ । ७३ । ३ । तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

हिङ्-कृण्वती । वसु-पत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभि-आगात् ॥ दुहाम् । अश्वि-भ्याम् । पयः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(हिङ्कृण्वती) गति वा वृद्धि करने वाली, (वसुपत्नी) धन की रक्षा करने वाली, (वसूनाम्) श्रेष्ठों के बीच (वत्सम्) उपदेशक पुरुष को (इच्छन्ती) चाहने वाली [वेदवाणी] (मनसा) विज्ञान के साथ (अभ्यागात्) सब ओर से प्राप्त हुई है । (इयम्) यह (अघ्न्या) हिंसा न करनेवाली विद्या (अश्विभ्याम्) दोनों चतुर स्त्री पुरुषों के लिये (पयः) विज्ञान को (दुहाम्) परिपूर्ण करे, (सा] वही [विद्या] (महते) अत्यन्त (सौभगाय) सुन्दर ऐश्वर्य के लिये (वर्धताम्) बढ़े ॥ ५ ॥

भावार्थ—यह जो वेदवाणी संसार का उपकार करती है, उसको सब स्त्री पुरुष प्राप्त होकर यथावत् वृद्धि करें ॥ ५ ॥

यह मन्त्र आ चुका है—अ० ७ । ७३ । ८ । (अभ्यागात्) के स्थान पर वहां [न्यागन्] पद है । पदपाठ में (अभि–आगात्) के स्थान पर [अभि । आ । अगात्] हैं—ऋग्वेद १ । १६४ । २७ । तथा निरु० ११ । ४५ ॥

गौरमीमेदभि वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ । सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ ६ ॥

गौः । अमीमेत् । अभि । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ॥ सृक्वाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयः-भिः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(गौः) ब्रह्मवाणी ने (मिषन्तम्) आंखें मींचे हुये (वत्सम्)

५—(अभ्यागात्) आभिमुख्येन आगतवती, प्राप्तवती । अन्यद् व्याख्यातम्—अ० ७ । ७३ । ८ ॥

६—(गौः) गौर्वाक्–निघ० १ । ११ । ब्रह्मवाणी (अमीमेत्) म‍ा ८ ।

निवास स्थान [संसार] को (अभि) सब ओर (अमीमेत्) फैलाया और (मूर्धानम्) [लोकों से] बन्धन रखने वाले [मस्तक रूप सूर्य] को (मातवै) बनाने के लिये (उ) निश्चय करके (हिङ्) तृप्ति कर्म (अकृणोत्) बनाया। वह [ब्रह्मवाणी] (सृक्वाणम्) सृष्टिकर्ता (घर्मम्) प्रकाशमान [परमात्मा] की (अभि) सब ओर से (वावशाना) अति कामना करती हुई (मायुम्) शब्द (मिमाति) करती है और (पयोभिः) अनेक बलों के साथ (पयते) चलती है ॥ ६ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्रलय में लीन संसार को रचकर सूर्य आदि लोकों को परस्पर आकर्षण में ऐसा बनाया जैसे मस्तक और धड़ होते हैं और उसी ब्रह्म शक्ति द्वारा प्राणियों को सब प्रकार का बल मिलता है ॥ ६ ॥

इस मन्त्र के उत्तर भाग का मिलान करो—अ० ६। १। ८ (अभि) के स्थान पर [अनु] है—ऋ० १। १६४। २८। तथा निरु० ११। ४२ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता। सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यान् विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥ ७ ॥

अयम्। सः। शिङ्क्ते। येन। गौः। अभि-वृता। मिमाति। मायुम्। ध्वसनौ। अधि। श्रिता ॥ सा। चित्ति-भिः। नि।

६। ६। डु मिञ् प्रक्षेपणे—लङ्। अमिनोत्। विस्तारितवती (अभि) सर्वतः (वत्सम्) वस निवासे—स। निवासस्थानं संसारम् (मिषन्तम्) मिष स्पर्धायाम्—शतृ। चक्षुर्मीलनं कुर्वन्तम्। प्रलये वर्तमानम् (मूर्धानम्) श्वन्नुक्षन्पूषन्०। उ० १। १५६। मुर्वी बन्धने—कनिन्, उकारस्य दीर्घः, वस्य धः। लोकानां बन्धकमाकर्षकं मस्तकरूपं सूर्यम् (हिङ्) अ० ६। ६ (५)। १। हिवि प्रीणने—क्विन्। तृप्तिकर्म (अकृणोत्) कृतवती (मातवै) तुमर्थे सेसेनसे०। पा० ३। ४। ६। माङ् माने शब्दे च—तवै। निर्मातुम् (उ) एव (सृक्वाणम्) शीङ्कुशिरुहि०। उ० ४। ११४। सृज विसर्गे—क्वनिप्। चोः कुः। पा० ८। २। ३०। कुत्वम्। स्रष्टारम् (घर्मम्) अ० ४। १। २। घृ सेचनदीप्त्योः—मक्। प्रकाशमानं परमात्मानम्। अन्यद् व्याख्यातम्—अ० ६। १। ८ ॥

हि । चुकार । मर्त्यान् । वि-द्युत् । भवन्ती । प्रति । वुव्रिम् । औहत ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह [समीपस्थ] (सः) वही [दूरस्थ परमेश्वर] (शिङ्क्ते) गरजता सा है, (येन) जिस [परमेश्वर] करके (अभिवृता) सब ओर से घेरी हुई, (ध्वसनौ) अपनी परिधि में (अधि) ठीक ठीक (श्रिता) ठहरी हुई (गौः) भूमि (मायुम्) मार्ग को (मिमाति) बनाती है। और (सा) उस (भवन्ती) व्यापक (विद्युत्) बिजुली ने (मर्त्यान्) मनुष्यों को (हि) निश्चय करके (चित्तिभिः) चेतनाओं के साथ (नि) निरन्तर (चकार) किया है और (वव्रिम्) प्रत्येक रूप को (प्रति) प्रत्यक्ष (औहत) विचार योग्य बनाया है ॥ ७ ॥

भावार्थ—परमेश्वर की शक्ति से यह पृथिवी अपनी परिधि में घूमती है और उसी की महिमा से बिजुली मनुष्यादि प्राणियों में व्यापकर कर्म करने के लिये शरीर के भीतर चेष्टा देती है ॥ ७ ॥

(मर्त्यान्) के स्थान पर [मर्त्यम्] है—ऋ० १ । १६४ । २९ । तथा निरु० २ । ९ ॥

अनच्छये तुरगातु जीवमेजद् ध्रुवं मध्य आ पस्त्या-

७—(अयम्) समीपस्थः परमेश्वरः (सः) दूरस्थः (शिङ्क्ते) शिजि अव्यक्ते शब्दे । गर्जनं यथा शब्दं करोति (येन) परमेश्वरेण (गौः) पृथिवी—निघ० १ । १ (अभिवृता) वृञ् वरणे—क्त । सर्वतो वेष्टिता (मिमाति) अ० ९ । १ । ८ । निर्माति । करोति (मायुम्) अ० ९ । १ । ८ । माङ् माने—उण्, युक् च । परिमितं मार्गम्—दयानन्दभाष्ये (ध्वसनौ) अर्त्तिसृधृ० । उ० । २ । १०२ । ध्वंसु अवस्रंसने गतौ च—अनि, अनुनासिकलोपः । अधः ऊर्ध्वमध्यपतनार्थे परिधौ—दयानन्दभाष्ये (अधि) उपरि (श्रिता) स्थिता (सा) प्रत्यक्षा (चित्तिभिः) चिती संज्ञाने वा चित संचेतने—क्तिन् । संचेतनैः संज्ञानैः सह (नि) निरन्तरम् (हि) एव (चकार) कृतवती (मर्त्यान्) मनुष्यान् (विद्युत्) विद्योतमाना तडित् (भवन्ती) व्याप्नुवती (प्रति) प्रत्यक्षम् (वव्रिम्) अ० ४ । ७ । ५ । वरणीयं रूपम् (औहत) ऊह वितर्के—लङ् । विचारणीयं कृतवती ॥

नाम् । जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ८ ॥

अनत् । शये । तुर-गातु । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पस्त्या-नाम् ॥ जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । स-योनिः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(जीवम्) जीव को (अनत्) प्राण देता हुआ और (एजत्) चेष्टा कराता हुआ, (तुरगातु) शीघ्रगामी, (ध्रुवम्) निश्चल [ब्रह्म] (पस्त्यानाम्) घरों के (मध्ये) मध्य में (आ) सब ओर से (शये) सोता है [वर्तमान है] । (मृतस्य) मरण स्वभाव वाले [शरीर] का (अमर्त्यः) अमरण स्वभाव वाला (जीवः) जीव [आत्मा] (मर्त्येन) मरण धर्म वाले [जगत्] के साथ (सयोनिः) एकस्थानी होकर (स्वधाभिः) अपनी धारण शक्तियों से (चरति) चलता रहता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—मन से अधिक वेग वाला [यजु० ४० । ४] सर्वव्यापक ब्रह्म सब में वर्तमान रहकर जीवात्मा को उसके कर्मानुसार संसार के भीतर शरीर धारण करा के पुण्य पाप का फल देता है ॥ ८ ॥

विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे युवानं सन्तं पलितो जगार । देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ९ ॥

८—(अनत्) अन्तर्गतण्यर्थः । प्राणयत् (शये) तलोपः । शेते । वर्तते (तुरगातु) कमिमनिजनिगा० । उ० । १ । ७३ । गाङ् गतौ गै शब्दे वा-तु । शीघ्रगामि ब्रह्म । मनसो जवीयः—यजु० ४० । ४ (जीवम्) जीवात्मानम् (एजत्) एजयत् । कम्पयत् (ध्रुवम्) निश्चलम् (मध्ये) (आ) समन्तात् (पस्त्यानाम्) जनेर्यक् । उ० ४ । १११ । पस बाधे ग्रन्थे च—यक्, तुगागमः, यद्वा पत्लृ गतौ—यक्, सकार उपजनः । गृहाणाम्—निघ० ३ । ४ (जीवः) जीवात्मा (मृतस्य) मरणस्वभावस्य शरीरस्य (चरति) गच्छति (स्वधाभिः) अ० २ । २९ । ७ । स्व+डुधाञ् धारणपोषणदानेषु—क्विप् । आत्मधारणशक्तिभिः (अमर्त्यः) अमरणस्वभावः (मर्त्येन) मरणधर्मेण संसारेण सह (सयोनिः) समानस्थानः ॥

वि-धुम् । दुद्राणम् । सलिलस्य । पृष्ठे । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ॥ देवस्य । पश्य । काव्यम् । महि-त्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम् । आन ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(सलिलस्य) समुद्र की (पृष्ठे) पीठ पर (सन्तम्) वर्तमान, (विधुम्) काम करने वाले, (दद्राणम्) टेढ़े चलने वाले (युवानम्) बलवान् पुरुष को (पलितः) पालनकर्ता [परमेश्वर] (जगार) निगल गया। (देवस्य) दिव्य गुण वाले [परमेश्वर] की (काव्यम्) चतुराई को (महित्वा) महत्त्व के साथ (पश्य) देख, (सः) वह [प्राणी (अद्य) आज (ममार) मर गया [जो] (ह्यः) कल्य (सम् आन) जी रहा था ॥ ९ ॥

भावार्थ—संसार सागर में दुराचारी बलवान् पुरुष को जगत्पालक परमेश्वर इस प्रकार नष्ट कर देता है जैसे समुद्र में बुदबुदा, सो परमात्मा की न्यायकारिता और अपने शरीर की अनित्यता विचार कर मनुष्य धर्म में सदा प्रवृत्त रहे ॥ ९ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१० । ५५ । ५ । साम० पू० प्र० ४ द० ४ म० ३ । तथा उ० प्र० ९ । १ । ७ । और निरुक्त १४ । १८ । (सलिलस्य पृष्ठे) के स्थान पर सब में [समने बहूनाम्] है ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु

९—(विधुम्) पृभिदिव्यधि० । उ० १ । २३ । करोत्यर्थे विपूर्वाद् दधातेः कु । विधारकं कर्मकर्तारम् (दद्राणम्) द्रा कुत्सायां गतौ—कानच् । कुटिलं गतवन्तम् (सलिलस्य) अ० ४ । १५ । ११ । षल गतौ—इलच् । सलिलमुदकम्—निघ० १ । १२ । समुद्रस्य (पृष्ठे) उपरिभागे (युवानम्) अ० ६ । १ । २ । बलवन्तं पुरुषम् (सन्तम्) वर्तमानम् (पलितः) अ० ९ । ९ । १ । पालयिता—निरु० ४ । २६ । परमेश्वरः (जगार) गॄ निगरणे—लिट् । निगीर्णवान् (देवस्य) दिव्यगुणविशिष्टस्य परमेश्वरस्य (पश्य) (काव्यम्) मेधावित्वम् । चातुर्यम् (महित्वा) अ० ४ । २ । २ । महत्त्वेन (अद्य) अ० १ । १ । १ । अस्मिन् दिने (ममार) मृतवान् (सः) पुरुषः (ह्यः) अतीतेऽह्नि (सम्) सम्यक् (आन) अन प्राणने—लिट् । जीवितवान् ॥

तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिरा विवेश ॥ १० ॥ (२६)

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ॥ सः । मातुः । योना । परिवीतः । अन्तः । बहु-प्रजाः । निः-ऋतिः । आ । विवेश ॥१० (२६)

भाषार्थ—(यः) जिस [परमेश्वर] ने (ईम्) इस [प्राणी] को (चकार) बनाया है, (सः) वह [प्राणी] (अस्य) इस [परमेश्वर] को [यथावत्] (न) नहीं (वेद) जानता है, (यः) जिस [प्राणी] ने (ईम्) इस [परमेश्वर] को (ददर्श) देखा है, वह [परमेश्वर] (तस्मात्) उस [प्राणी] से (हिरुक्) गुप्त (इत् नु) अवश्य ही है । (मातुः) माता के (योना अन्तः) गर्भाशय के भीतर (परिवीतः) लपेटा हुआ [बालक जैसे] (सः) उस (बहुप्रजाः) अनेक प्रजाओं वाले [परमेश्वर] ने (निर्ऋतिः=०-तिम्) भूमि में (आ) सब प्रकार (विवेश) प्रवेश किया है ॥ १० ॥

भावार्थ—कोई विवेकी प्राणी अनन्त सर्वशक्तिमान् परमेश्वर की सीमा नहीं पा सकता है यद्यपि वह ईश्वर प्रत्येक वस्तु के भीतर ऐसा स्थित है जैसे माता के गर्भ में बालक होता है ॥ १० ॥

(निर्ऋतिः) के स्थान पर [निर्ऋतिम्] है-ऋ० १ । १६४ । ३२ ॥

१०—(यः) परमेश्वरः (ईम्) एनं प्राणिनम् (चकार) ससर्ज (न) निषेधे (सः) प्राणी (अस्य) इमं परमेश्वरम् (वेद) जानाति (यः) प्राणी (ईम्) एनं परमेश्वरम् (ददर्श) दृष्टवान् (हिरुक्) अ० ४ । ३ । १ । अन्तर्हितम्-निघ० ३ । २५ (इत्) अवश्य (नु) एव (तस्मात्) मनुष्यात् (सः) परमेश्वरः (मातुः) जनन्याः (योना) गर्भाशये (परिवीतः) परिवेष्टितः (अन्तः) मध्ये (बहुप्रजाः) बहुप्रजाश्छन्दसि । पा० ५ । ४ । १२३ । बहुप्रजा-असिच्, बहुव्रीहौ । बहुप्रजावान् (निर्ऋतिः) अ० ६ । २६ । २ । निः+ऋ गतौ-क्तिन् । द्वितीयार्थे-सुः । नितरां गमनशीलां पृथिवीम्—निघ० १ । १ । (आ) समन्तात् (विवेश) प्रविष्टवान् ॥

अप॑श्यं गो॒पामनि॑पद्य॑मान॒मा च॒ परा॑ च प॒थिभि॒-श्चर॑न्तम्। स स॒ध्रीची॒: स विषू॑ची॒र्वसा॑न॒ आ व॑री-वर्ति॒ भुव॑नेष्व॒न्तः ॥ ११ ॥

अप॑श्यम् । गो॒पाम् । अनि॑-पद्य॑मानम् । आ । च॒ । परा॑ । च॒ । प॒थि-भि॑: । चर॑न्तम् ॥ सः । स॒ध्रीची॑: । सः । विषू॑ची: । वसा॑नः । आ । व॒री॒व॒र्ति॒ । भुव॑नेषु । अ॒न्तः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(गोपाम्) भूमि वा वाणी के रक्षक, (अनिपद्यमानम्) न गिरने वाले [अचल], (पथिभिः) ज्ञान मार्गों से (आ चरन्तम्) समीप प्राप्त होते हुये (च) और (परा) दूर प्राप्त होते हुये (च) भी [परमेश्वर] को (अपश्यम्) मैंने देखा है। (सः) वह [परमेश्वर] (सध्रीचीः) साथ मिली हुई [दिशाओं] को और (सः) वही (विषूचीः) नाना प्रकार से वर्तमान [प्रजाओं] को (वसानः) ढकता हुआ (भुवनेषु अन्तः) लोकों के भीतर (आ) अच्छे प्रकार (वरीवर्ति) निरन्तर वर्तमान है ॥ ११ ॥

भावार्थ—योगी जन सर्वव्यापी अन्तर्यामी परमेश्वर को सब स्थानों में बाहिर और भीतर साक्षात् करके सदा धर्म में लगे रहते हैं ॥ ११ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है-१ । १६४ । ३१ । और १० । १७७ । ३ । तथा यजु० ३७ । १७ । तथा निरुक्त १४ । ३ ॥

११—(अपश्यम्) अहं दृष्टवान् (गोपाम्) अ० ३ । ८ । ४ । गां भूमिं वाचं वा पातीति तं परमेश्वरम् (अनिपद्यमानम्) पद गतौ-शानच् । नाधः पतन्तम् । अचलम् (आ चरन्तम्) समीपे प्राप्नुवन्तम् (च) (परा) परा-चरन्तम् । दूरे प्राप्नुवन्तम् (च) (पथिभिः) ज्ञानमार्गैः (सः) परमेश्वरः (सध्रीचीः) अ० ६ । ८८ । ३ । सहाञ्चनाः सह वर्तमाना दिशः (सः) (विषूचीः) अ० १ । १६ । १ । विष्वञ्चनाः । नाना वर्तमानाः प्रजाः (वसानः) अ० ४ । ८ । ३ । आच्छादयन् (आ) समन्तात् (वरीवर्ति) रीगृदुपधस्य च । पा० ७ । ४ । ९० । वृतु वर्तने—यङ्लुकि, रीक् । निरन्तरं वर्तते (भुवनेषु) लोकेषु (अन्तः) मध्ये ॥

द्यौर्नः पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्नो माता पृथिवी महीयम्। उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात्॥ १२॥

द्यौः। नः। पिता। जनिता। नाभिः। अत्र। बन्धुः। नः। माता। पृथिवी। मही। इयम्॥ उत्तानयोः। चम्वोः। योनिः। अन्तः। अत्र। पिता। दुहितुः। गर्भम्। आ। अधात्॥१२॥

भाषार्थ—(द्यौः) प्रकाशमान सूर्य (नः) हमारा (पिता) पालने वाला और (जनिता) उत्पन्न करने वाला है, (अत्र) इस [सूर्य] में (नः) हमारी (नाभिः) नाभि [प्रकाश वा जलरूप उत्पत्ति का मूल] है, (इयम्) यह (मही) बड़ी (पृथिवी) पृथिवी (माता) और (बन्धुः) बन्धु [के तुल्य] है। (उत्तानयोः) उत्तमता से फैले हुये (चम्वोः) [दो सेनाओं के समान स्थित] सूर्य और पृथिवी के (अन्तः) बीच (योनिः) [जो] घर [अवकाश] है, (अत्र) इस [अवकाश] में (पिता) पालने वाले [सूर्य वा मेघ] ने

१२—(द्यौः) अ० २। १२। ६। प्रकाशमानः सूर्यः (नः) अस्माकम् (पिता) पाता पालयिता वा—निरु० ४। २१ (जनिता) जनयिता (नाभिः) अ० १। १३। ३। नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः—निरु० ४। २१। तुन्दकूपीचक्रं यथा (अत्र) सूर्ये (बन्धुः) सम्बन्धी (नः) (माता) जननी यथा (मही) अ० १। १७। २। महती (इयम्)(उत्तानयोः) अ० ९। ९। १४। उत्तमतया विस्तृतयोः (चम्वोः) कृषिचमितनि०। उ० १। ८०। चमु अदने—ऊ। चम्वौ द्यावापृथिव्यौ—निघ० ३। ३०। चमन्त्यनयोः। द्यावापृथिव्योः। सेनयोरिव—दयानन्दभाष्ये (योनिः) गृहम्—निघ० ३। ४। अवकाशः (अन्तः) मध्ये (अत्र) योनौ (पिता) पालकः सूर्यः पर्जन्यो वा (दुहितुः) अ० ३। १०। १३। दुह प्रपूरणे—तृच्। दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा-निरु० ३। ४। दोग्धि प्रपूरयतीति दुहिता। रसानां प्रपूरयित्र्याः। पृथिव्याः—निरु० ४। २१। दूरे निहिताया भूम्याः-इति सायणः (गर्भम्) सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणम्-इति सायणः। सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोद-

(दुहितुः [रसों को खींचने वाली] पृथिवी के (गर्भम्) उत्पत्ति सामर्थ्य [जल] को (आ) यथाविधि (अधात्) धारण किया है ॥ १२ ॥

भावार्थ—परमात्मा की महिमा से सूर्य और भूमि सब प्राणियों के पिता माता और बन्धु के समान हैं, उन दोनों के बीच अन्तरिक्ष में पृथिवी से किरणों द्वारा जल खिंच कर मेघ मण्डल में रहता है, फिर वही जल पृथिवी पर बरस कर नाना पदार्थ उत्पन्न करता और प्राणियों को जीवन साधन देता है, उस जगदीश्वर की उपासना सब मनुष्यों को सदा करनी चाहिये ॥ १२ ॥

(नः, नः) के स्थान में [मे, मे] है—ऋग्वेद १ । १६४ । ३३ । तथा निरु० ४ । २१ ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि वृष्णो अश्वस्य रेतः । पृच्छामि विश्वस्य भुवनस्य नाभिं पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ १३ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ॥ पृच्छामि । विश्वस्य । भुवनस्य । नाभिम् । पृच्छामि । वाचः । परमम् । वि-ओम ॥ १३ ॥

भावार्थ—[हे विद्वान् !] (त्वा) तुझ से (पृथिव्याः) पृथिवी के (परम्) परले (अन्तम्) अन्त को (पृच्छामि) पूछता हूं, (वृष्णः) पराक्रमी (अश्वस्य) बलवान् पुरुष के (रेतः) पराक्रम को (पृच्छामि) पूछता हूं । (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) संसार के (नाभिम्) नाभि [बन्धन कर्ता] को

कम्-इति दुर्गाचार्यः-निरुक्त टीकायाम्-४ । २१ । वीर्यरूपं जलम् (आ) समन्तात् (अधात्) धृतवान् ॥

१३—(पृच्छामि) अहं जिज्ञासे (त्वा) विद्वांसम् (परम्) सीमापरिच्छिन्नम् (अन्तम्) सीमाम् (पृथिव्याः) (पृच्छामि) (वृष्णः) अ० १ । १२ । १ । वृषु सेचनप्रजननैश्वर्येषु—कनिन् । ऐश्वर्यवतः । पराक्रमिणः (अश्वस्य) बलवतः पुरुषस्य (रेतः) वीर्यम् (पृच्छामि) (विश्वस्य) सर्वस्य (भुवनस्य) लोकस्य (नाभिम्) अ० १ । १३ । ३ । णह बन्धने—इञ् । मध्याकर्षणेन बन्धकम्-यथा-

(पृच्छामि) पूंछता हूं, (वाचः) वाणी [विद्या] के (परमम्) परम (व्योम) [विविध रक्षा स्थान] अवकाश को (पृच्छामि) पूंछता हूं ॥ १३ ॥

भावार्थ—जिज्ञासु लोग इस प्रकार के विद्या सम्बन्धी प्रश्न किया करें १-पृथिवी की सीमा का आदि अन्त क्या है, २-पराक्रमी जन का बल क्या है, ३—जगत् का आकर्षण क्या है और ४-वाणी का पारगन्ता कौन है। इन चार प्रश्नों का उत्तर अगले मन्त्र में है ॥ १३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । १६४ । ३४ । तथा यजु० २३ । ६२॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः । अयं यज्ञो विश्वस्य भुवनस्य नाभिर्ब्र- ह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ १४ ॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ॥ अयम् । यज्ञः । विश्वस्य । भुव- नस्य । नाभिः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । वि-ओम १४

भाषार्थ—(इयम्) यह [प्रत्यक्ष] (वेदिः) वेदि [विद्यमानता का बिन्दु वा यज्ञभूमि] (पृथिव्याः) पृथिवी का (परः) परला (अन्तः) अन्त है, (अयम्) यह [प्रत्यक्ष] (सोमः) ऐश्वर्यवान् रस [सोम औषध वा अन्न आदि का अमृत रस] (वृष्णः) पराक्रमी (अश्वस्य) बलवान् पुरुष का (रेतः)

नन्दभाष्ये, यजु० २३ । ६१ (पृच्छामि) (वाचः) वाण्याः विद्यायाः (परमम्) प्रकृष्टम् (व्योम) अ० ५ । १७ । ६ । वि + अव रक्षणे —मनिन् । विविधं रक्षा- स्थानम् । अवकाशम् ॥

१४—(इयम्) प्रत्यक्षा (वेदिः) इगुपधात्... हृपिषिरुहिवृतिविदि० । उ० ४ । ११६ । विद सत्तायाम्, विद ज्ञाने, विद्लृ लाभे-इन् । विद्यमानताबिन्दुः । यज्ञभूमिः (परः) सीमापरिच्छिन्नः (अन्तः) सीमा (पृथिव्याः) (अयम्) (सोमः) ऐश्वर्यवान् रसः । सोमस्यान्नादेर्वा अमृतरसः (वृष्णः) म० १३ । पराक्रमिणः (अश्वस्य) बलवतः पुरुषस्य (रेतः) वीर्यम् (अयम्) प्रत्यक्षः (यज्ञः) अ० १ । ६ । ४ । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु-नङ् । परमाणूनां संयोगवियोगव्यव-

वीर्य [पराक्रम] है। (अयम्) यह [प्रत्यक्ष] (यज्ञः) यज्ञ [परमाणुओं का संयोग वियोग व्यवहार] (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) संसार की (नाभिः) नाभि [नियम में बांधने वाली शक्ति] है, (अयम्) यह [प्रत्यक्ष] (ब्रह्मा) ब्रह्मा [चारों वेदों का प्रकाशक परमेश्वर] (वाचः) वाणी [विद्या] का (परमम्) उत्तम (व्योम) [विविध रक्षा स्थान] अवकाश है ॥ १४ ॥

भावार्थ—१-पृथिवी गोल है, यदि मनुष्य किसी स्थान से सीधा बिना मुड़े किसी ओर चलता जावे, तो वह चलते चलते फिर वहीं आ पहुंचेगा जहां से चला था। २—सब प्राणी सोम अर्थात् अन्न आदि के रस से बलवान् होते हैं। ३—परमाणुओं के संयोग वियोग अर्थात् आकर्षण अपकर्षण में सब संसार की नाभि अर्थात् स्थिति है। ४—परमेश्वर ही सब वाणियों अर्थात् विद्याओं का भण्डार है ॥ १४ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है-१ । १६४ । ३५ । तथा यजु० २३ । ६२ । तथा महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पृष्ठ १४७ में भी व्याख्यात है ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि । यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥ १५ ॥

न । वि । जानामि । यत्-इव । इदम् । अस्मि । निण्यः । सम्-नद्धः । मनसा । चरामि ॥ यदा । मा । आ-अगन् । प्रथम-जाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्नुवे । भागम् । अस्याः ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(यत्-इव) जो कुछ ही (इदम्) यह [कार्य रूप शरीर

हारः (विश्वस्य) सर्वस्य (भुवनस्य) संसारस्य (नाभिः) म० १३ । तुन्द-कूपीवद् बन्धनशक्तिः (ब्रह्मा) बृहेर्नोऽच्च । उ० ४ । १४६ । बृहि वृद्धौ-मनिन्, नस्य अकारः, रत्वम् । चतुर्णां वेदानां प्रकाशकः परमेश्वरः (अयम्) प्रत्यक्षः (वाचः) वाण्याः । विद्यायाः (परमम्) प्रकृष्टम् (व्योम) वि+अव रक्षणे-मनिन् । रक्षास्थानम् । अवकाशम् ॥

१५—(न) निषेधे (वि) विशेषेण (जानामि) वेद्मि (यत्-इव) यत्

है, वही] (अस्मि) मैं हूं, (न वि जानामि) मैं कुछ नहीं जानता, (निण्यः) गुप्त और (मनसा) मन से (सन्नद्धः) जिकड़ा हुआ मैं (चरामि) विचरता हूं। (यदा) जब (ऋतस्य) सत्य [स्वरूप परमात्मा] का (प्रथमजाः) प्रथम उत्पन्न [बोध] (मा) मुझको (आ-अगन्) आया है, (आत इत्) तभी (अस्याः) इस (वाचः) वाणी के (भागम्) सेवनीय परब्रह्म को (अश्नुवे) मैं पाता हूं ॥ १५ ॥

भावार्थ—अज्ञानी पुरुष मूढ़बुद्धि होकर शरीर आत्मा को अलग २ नहीं जानता। जब वह वेद द्वारा विद्या प्राप्त करता है तब शरीर, आत्मा और परमात्मा को जान लेता है ॥ १५ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है-१ । १६४ । ३७ । और निरुक्त-७ । ३ । और १४ । २२ । में भी है ॥

अपाङ् प्राङे॑ति स्व॒धया॑ गृभी॒तोऽम॑र्त्यो॒ मर्त्ये॑ना॒ सयो॑निः। ता शश्व॑न्ता विषू॒चीना॑ वि॒यन्ता॒ न्य॑१॒न्यं चि॒क्युर्न नि चि॑क्युर॒न्यम् ॥ १६ ॥

अपा॑ङ् । प्राङ् । ए॒ति॒ । स्व॒धया॑ । गृ॒भी॒तः। अम॑र्त्यः । मर्त्ये॑न । स-यो॑निः॥ ता । शश्व॑न्ता । वि॒षू॒चीना॑ । वि॒-यन्ता॑ । नि । अ॒न्यम् । चि॒क्युः । न । नि । चि॒क्युः । अ॒न्यम् ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(स्वधया) अपनी धारण शक्ति से (गृभीतः) ग्रहण किया

किञ्चिदेव (इदम्) दृश्यमानं शरीरम् (अस्मि) अविवेकी जनोऽहम् (निण्यः) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । निर्+णीञ् प्रापणे-यक्, टिलोपो रेफलोपश्च । निण्यं निर्णीतान्तर्हितनाम-निघ० ३ । २५ । अन्तर्हितः । मूढचित्तः (सन्नद्धः) सम्यग् बद्धो वेष्टितः (मनसा) अन्तःकरणेन (चरामि) गच्छामि (यदा) यस्मिन् काले (मा) माम् (आ-अगन्) अ० ६ । ११६ । २ । गमेर्लुङ् । आगमत (प्रथमजाः) अ० ६ । १२२ । १ । जनेर्विट् । प्रथमोत्पन्नो बोधः (ऋतस्य) सत्यस्वरूपस्य परमात्मनः (आत्) अनन्तरम् । अव्यवधानेन (इत्) एव (वाचः) वाण्याः (अश्नुवे) प्राप्नोमि (भागम्) भजनीयं पदं परब्रह्म (अस्याः) वेदविख्यातायाः ॥

१६—(अपाङ्) अ० ३ । ३ । ६ । अपगतः । अधोगतः (प्राङ्) अ० ३ ।

हुआ (अमर्त्यः) अमरण स्वभाव वाला [जीव] (मर्त्येन) मरण स्वभाव वाले [शरीर] के साथ (सयोनिः) एक स्थानी होकर (अपाङ्) नीचे को जाता हुआ [वा] (प्राङ्) ऊपर को जाता हुआ (एति) चलता है। (ता) वे दोनों (शश्वन्ता) नित्य चलने वाले, (विषूचीना) सब ओर चलने वाले और (वियन्ता) दूर दूर चलने वाले हैं, [उन दोनों में से] (अन्यम् अन्यम्) एक एक को (नि चिक्युः) [विवेकियों ने] निश्चय करके जाना है [और मूर्खों ने] (न) नहीं (नि चिक्युः) निश्चय किया है ॥ १६ ॥

भावार्थ—जीवात्मा अपने कर्मानुसार शरीर पाता और अधोगति वा ऊर्ध्वगति को प्राप्त होता है। जीवात्मा और शरीर के भेद को विद्वान् जानते हैं और मूर्ख नहीं जानते ॥ १६ ॥

इस मन्त्र का मिलान ऊपर मन्त्र ८ से करो। यह मन्त्र ऋग्वेद में है— १ । १६४ । ३८ । तथा निरुक्त–१४ । २३ ॥

स॒प्तार्ध॑ग॒र्भा भुव॑नस्य॒ रेतो॒ विष्णो॑स्तिष्ठन्ति प्र॒दिशा॒ विध॑र्मणि । ते धी॒तिभि॒र्मन॑सा॒ ते वि॑प॒श्चितः॑ परि॒भुवः॒ परि॑ भवन्ति वि॒श्वतः॑ ॥ १७ ॥

स॒प्त । अ॒र्ध॒-ग॒र्भाः । भुव॑नस्य । रेतः॑ । विष्णोः॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । प्र॒-दिशा॑ । वि-ध॑र्मणि ॥ ते । धी॒ति-भिः॑ । मन॑सा । ते । वि॒पः॒-चितः॑ । प॒रि॒-भुवः॑ । परि॑ । भ॒व॒न्ति॒ । वि॒श्वतः॑ ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(सप्त) सात (अर्धगर्भाः) समृद्ध गर्भ वाले [पूरे उत्पा-

---

४ । १ । ऊर्ध्वगतः (एति) गच्छति (स्वधया) म० ८ । स्वधारणशक्त्या (गृभीतः) गृहीतः (अमर्त्यः) अमरणस्वभावो जीवः (मर्त्येन) छान्दसो दीर्घः । मरणधर्मणा देहेन (सयोनिः) समानस्थानः (ता) तौ मर्त्यामर्त्यौ शरीरजीवौ (शश्वन्ता) संश्चत्तृपद्वेहत् । उ० २ । ८५ । टु ओ श्वि गति-वृद्ध्योः—अति, द्विर्वचनम्, निपातनाद् रूपसिद्धिः । शश्वद्गामिनौ (विषूचीना) अ० ३ । ७ । १ । नानागामिनौ (वियन्ता) एतेः—शतृ । विप्रकृष्ट-देशगामिनौ (नि) निश्चयेन (अन्यम्) जीवम् (चिक्युः) कि ज्ञाने-लिट् । ज्ञातवन्तः (न) निषेधे (नि चिक्युः) विभाषा चेः । पा० ७ । ३ । ५८ । चिनोतेः लिटि अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । निश्चितवन्तः (अन्यम्) देहम् ॥

१७—(सप्त) (अर्धगर्भाः) ऋधु वृद्धौ—घञ् । ऋद्धः प्रवृद्धो गर्भ

दन सामर्थ्य वाले, महत्तत्त्व, अहंकार, पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश के परमाणु] (भुवनस्य) संसार के (रेतः) बीज होकर (विष्णोः) व्यापक परमात्मा की (प्रदिशा) आज्ञा से (विधर्मणि) विविध धारण सामर्थ्य में (तिष्ठन्ति) ठहरते हैं। (ते ते) वेही [सातों] (विपश्चितः) बुद्धिमान् [परमेश्वर] की (धीतिभिः) धारण शक्तियों और (मनसा) विचार के साथ (परिभुवः) घेरने वाले [शरीरों और लोकों] को (विश्वतः) सब ओर से (परि भवन्ति) घेरते हैं ॥ १७ ॥

भावार्थ—महत्तत्त्व, अहंकार आदि सात पदार्थ जगत् के कारण हैं, वे ईश्वरीय नियम से सृष्टि के सब शरीरधारी प्राणियों और लोकों में परिपूर्ण हैं ॥ १७ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—१ । १६४ । ३६ । तथा निरुक्त १४ । २१ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्ते अमी समासते ॥ १८ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । वि-ओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । नि-सेदुः ॥ यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमी इति । सम् । आसते ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(यस्मिन्) जिस (अक्षरे) व्यापक [वा अविनाशी]

उत्पादनसामर्थ्यं येषां ते महत्तत्त्वाहंकारपञ्चभूतपरमाणवः (भुवनस्य) संसारस्य (रेतः) वीर्यम् (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य (तिष्ठन्ति) वर्तन्ते (प्रदिशा) आज्ञया (विधर्मणि) विविधधारणव्यापारे (ते) महत्तत्त्वादयः (धीतिभिः) धारणशक्तिभिः (मनसा) विचारेण (ते) वीप्सायां द्विर्वचनम् (विपश्चितः) अ० ६ । ५२ । ३ । मेधाविनः परमेश्वरस्य (परिभुवः) परिभावकान् । आच्छादकान् शरीरादिलोकान् (विश्वतः) सर्वतः (परि भवन्ति) परितः प्राप्नुवन्ति । आच्छादयन्ति ॥

१८—(ऋचः) ऋग् वाङ्नाम—निघ० १ । ११ । वेदविद्याः (अक्षरे)

(परमे) सर्वोत्तम (व्योमन्) विविध रक्षक [वा आकाशवत् व्यापक] ब्रह्म में (ऋचः) वेदविद्यायें और (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य पदार्थ [पृथिवी सूर्य आदि लोक] (अधि) ठीक ठीक (निषेदुः) ठहरे थे। (यः) जो [मनुष्य] (तत्) उस [ब्रह्म] को (न वेद) नहीं जानता, वह (ऋचा) वेदविद्या से (किम्) क्या [लाभ] (करिष्यति) करेगा, (ये) जो [पुरुष] (इत्) ही (तत्) उस [ब्रह्म] को (विदुः) जानते हैं (ते अमी) वे यही [पुरुष] (सम्) शोभा के साथ (आसते) रहते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर सब सत्य विद्याओं और लोकों का आधार है, विद्वान् लोग वेद द्वारा उसका ज्ञान प्राप्त करके आनन्द भोगते हैं और मूर्ख लोग उस आनन्द को नहीं पाते ॥ १८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है–१ । १६४ । ३९ । तथा निरुक्त १३ । १० ॥

ऋ॒चः प॒दं मात्र॑या क॒ल्पय॑न्तो॒ऽर्ध॒र्चेन॑ चाकॢपु॒र्विश्व॒मेज॑त् । त्रिपा॒द् ब्रह्म॑ पुरु॒रूपं॒ वि त॑ष्ठे॒ तेन॑ जीवन्ति प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥ १९ ॥

ऋ॒चः । प॒दम् । मात्र॑या । क॒ल्पय॑न्तः । अ॒र्ध॒-ऋ॒चेन॑ । चा॒कॢ॒पुः॒ । विश्व॑म् । एज॑त् ॥ त्रि-पा॑त् । ब्रह्म॑ । पु॒रु॒-रूप॑म् । वि । त॒स्थे॒ । तेन॑ । जी॒व॒न्ति॒ । प्र॒-दिशः॑ । चत॑स्रः ॥ १९ ॥

भाषार्थ—(ऋचः) वेद वाणी से (पदम्) प्रापणीय ब्रह्म को (मात्रया) सूक्ष्मता के साथ (कल्पयन्तः) विचारते हुये [ऋषियों] ने (अर्धर्चेन)

अ० ६ । १० । २ । सर्वव्यापके । अविनाशिनि (परमे) उत्तमे (व्योमन्) म० १४ । विविधं रक्षके आकाशवद् व्यापके वा ब्रह्मणि (यस्मिन्) (देवाः) दिव्यपदार्थाः पृथिवीसूर्यादिलोकाः (अधि) यथोविधि (विश्वे) सर्वे (निषेदुः) तस्थुः (यः) पुरुषः (तत्) ब्रह्म (न) नहि (वेद) जानाति (किम्) कं लाभम् (ऋचा) वेदवाण्या (करिष्यति) प्राप्स्यति (ये) (इत्) एव (तत्) (विदुः) (ते) (अमी) (सम्) सम्यक् । शोभया (आसते) विद्यन्ते ॥

१९—(ऋचः) वेदवाण्याः सकाशात् (पदम्) प्रापणीयं ब्रह्म (मात्रया) अ० ३ । २४ । ६ । माङ् माने शब्दे च—त्रन्, टाप् । सूक्ष्मरूपेण (कल्पयन्तः)

समृद्ध वेद ज्ञान से (विश्वम्) संसार को (एजत्) चेष्टा कराते हुये [ब्रह्म] को (चकलृपुः) विचारा। (त्रिपात्) तीन [भूत, भविष्यत्, वर्तमान काल वा ऊंचे नीचे और मध्यलोक] में गति वाला,(पुरुरूपम्) वहुत सौन्दर्य वाला (ब्रह्म) ब्रह्म (वि) विविध प्रकार से (तस्थे) ठहरा था (तेन) उस [ब्रह्म] के साथ (चतस्रः) चारो (प्रदिशः) वड़ी दिशायें (जीवन्ति) जीवन करती हैं ॥१६

भावार्थ—सूक्ष्मदर्शी ऋषि लोग वेद द्वारा ईश्वर की शक्तियों का अनुभव करते हैं कि वह तीनों काल तीनों लोकों में विराज कर सब सृष्टि का प्राण दाता है ॥ १६ ॥

इस मन्त्र का केवल चौथा पाद ऋग्वेद—१। १६४। ४२। में है ॥

सूयवसाद् भगवती हि भूया अधा वयं भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ २० ॥ (२७)

सुयवस-अत्। भग-वती। हि। भूयाः। अध। वयम्। भग-वन्तः। स्याम ॥ अद्धि। तृणम्। अघ्न्ये। विश्व-दानीम्। पिब। शुद्धम्। उदकम्। आ-चरन्ती ॥ २० ॥ (२७)

भाषार्थ—[हे प्रजा, सब स्त्री पुरुषो !] (सुयवसात्) सुन्दर अन्न आदि भोगने वाली और (भगवती) वहुत ऐश्वर्य वाली (हि) ही (भूयाः) हो, (अध) फिर (वयम्) हम लोग (भगवन्तः) वड़े ऐश्वर्य वाले (स्याम) होवें। (अघ्न्ये) हे हिंसा न करने वाली प्रजा ! (विश्वदानीम्) समस्त-दानों की क्रिया का (आचरन्ती) आचरण करती हुयी तू [हिंसा न करने

विचारयन्तः (अर्धचेन) ऋधु वृद्धौ—घञ्+ऋच् स्तुतौ-क्विप्। ऋक्पूरव्०। पा० ५। ४। ७४। अप्रत्ययः। अर्धया समृद्धया वेदविद्यया (चकलृपुः) विचारितवन्तः (विश्वम्) जगत् (एजत्) एजयत् कम्पयत् (त्रिपात्) त्रिषु कालेषु त्रिलोक्यां वा पादो यस्य तत् (ब्रह्म) प्रवृद्धः परमात्मा (पुरुरूपम्) वहुसौन्दर्ययुक्तम् (वि) विविधम् (तस्थे) तस्थौ (तेन) ब्रह्मणा (जीवन्ति) प्राणान् धारयन्ति (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशाः (चतस्रः) ॥

२०—अयं मन्त्रो व्याख्यातः—अ० ७। ७३। ११ ॥

वाली गो के समान] (तृणम्) घास [अल्प मूल्य पदार्थ] को (अद्धि) खा और (शुद्धम्) शुद्ध (उदकम्) जल को (पिव) पी ॥ २० ॥

भावार्थ—जैसे गौ अल्प मूल्य घास खाकर और शुद्ध जल पीकर दूध घी आदि देकर उपकार करती है, वैसे ही मनुष्य थोड़े व्यय से शुद्ध आहार विहार करके संसार का सदा उपकार करें ॥ २० ॥

यह मन्त्र ऊपर आ चुकाहै है—अ० ७ । ७३ । ११ । और (अथ) के स्थान पर ऋग्वेद में [अथो] है—१ । १६४ । ४० । तथा नि० ११ । ४४ ॥

गौरिन्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा भुवनस्य पङ्क्तिस्तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति ॥२१॥

गौः । इत् । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एक-पदी । द्वि-पदी । सा । चतुः-पदी ॥ अष्टा-पदी । नव-पदी । बभूवुषी । सहस्र-अक्षरा । भुवनस्य । पङ्क्तिः । तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति ॥ २१ ॥

भाषार्थ—(सलिलानि) बहुत ज्ञानों [अथवा समुद्र समान अथाह कर्मों] को (तक्षती) करती हुई (गौः) ब्रह्मवाणी ने (इत्) ही (मिमाय) शब्द किया है, (सा) वह (एकपदी) एक [ब्रह्म] के साथ व्याप्ति वाली, (द्विपदी) दो [भूत भविष्यत्] में गति वाली, (चतुष्पदी) चार [धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष] में अधिकार वाली, (अष्टापदी) [छोटाई, हलकाई, प्राप्ति, स्वतन्त्रता, बड़ाई, ईश्वरपन, जितेन्द्रियता, और सत्य सङ्कल्प, आठ ऐश्वर्य] आठ

२१—(गौः) ब्रह्मवाणी (इत्) एव (मिमाय) शब्दं कृतवती (सलिलानि) सलिलं बहुनाम—निघ० ३ । १ । उदकनाम—निघ० १ । १२ । बहूनि ज्ञानानि समुद्रवद्गम्भीरकर्माणि वा (तक्षती) कुर्वती (एकपदी) संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५ । ४ । १४० । पादस्यान्तलोपः । पादोऽन्यतरस्याम् । पा० ४।१।८। ङीप् । पादः पत् । पा० ६ । ४ । १३० । पदादेशः । एकेन ब्रह्मणा पदं व्याप्तिर्यस्याः सा (द्विपदी) भूतभविष्यतोर्गतिर्यस्याः सा (सा) गौः (चतुष्पदी)

पद प्राप्त कराने वाली (नवपदी) नौ [मन बुद्धिसहित दो कान, दो नथने, दो आंखें और एक मुख] से प्राप्ति योग्य, (सहस्राक्षरा) सहस्रों [असंख्यात] पदार्थों में व्याप्ति वाली (बभूवुषी) होकर के (भुवनस्य) संसार की (पंक्तिः) फैलाव शक्ति है। (तस्याः) उस [ब्रह्मवाणी] से (समुद्राः) समुद्र [समुद्र-रूप सब लोक (अधि) अधिक अधिक (वि) विविध प्रकार से (क्षरन्ति) बहते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थ—जिस ब्रह्मवाणी, वेद विद्या से संसार के सब पदार्थ सिद्ध होते हैं और जिस की आराधना से योगी जन मुक्ति पाते हैं, वह वेद वाणी मनुष्यों को सदा सेवनीय है ॥ २१ ॥

इस मन्त्र का मिलान करो—अ० ५। १८। ७॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१। १६४। ४१,४२ तथा निरुक्त-११। ४०,४१॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति। त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवीं व्यूदुः ॥ २२ ॥

कृष्णम्। नि-यानम्। हरयः। सु-पर्णाः। अपः। वसानाः। दिवम्। उत्। पतन्ति॥ ते। आ। अववृत्रन्। सदनात्। ऋतस्य। आत्। इत्। घृतेन। पृथिवीम्। वि। ऊदुः ॥२२॥

चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षेषु पुरुषार्थेषु पदमधिकारो यस्याः सा (अष्टापदी) अ० ५। १८। ७। अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥ १॥ इति अष्टैश्वर्याणि पदानि प्राप्तव्यानि यया सा (नवपदी) मनोबुद्धिसहितैः सप्तशीर्षण्यच्छिद्रैः प्राप्या (बभूवुषी) भवतेः-क्वसु, ङीपि वसोः सम्प्रसारणम्। भूतवती (सहस्राक्षरा) अशेः सरः। उ० ३। ७०। अशू व्याप्तौ-सर, टाप्। सहस्रेषु असंख्यातेषु पदार्थेषु व्यापनशीला (भुवनस्य) संसारस्य (पङ्क्तिः) पचि व्यक्तिकरणे-क्तिन्। विस्तारशक्तिः (तस्याः) गोः सकाशात् (समुद्राः) समुद्ररूपलोकाः (अधि) अधिकम् (वि) विविधम् (क्षरन्ति) संचलन्ति ॥

भाषार्थ—(हरयः) रस खींचने वाली, (सुपर्णाः) अच्छा उड़नेवाली किरणें (अपः) जल को (वसानाः) ओढ़कर (कृष्णम्) खींचने वाले, (नियानम्) नित्य गमन स्थान अन्तरिक्ष में होकर (दिवम्) प्रकाशमय सूर्यमण्डल को (उत् पतन्ति) चढ़ जाती हैं। (ते) वे (इत्) ही (आत्) फिर (ऋतस्य) जल के (सदनात्) घर [सूर्य] से (आ अववृत्रन्) लौट आती हैं,और उन्होंने (घृतेन) जल से (पृथिवीम्) पृथिवी को (वि) विविध प्रकार से (ऊदुः) सींच दिया है ॥ २२ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य की किरणें पवन द्वारा भूमि से जल खींचकर और फिर बरसा कर उपकार करती हैं, वैसे ही मनुष्य विद्या प्राप्त करके संसार का उपकार करें ॥ २२ ॥

यह मन्त्र ऊपर आचुका है-अ० ६। २२। १॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० १। १६४। ४७। और निरुक्त ७। २४। में भी ॥

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद् वां मित्रावरुणा चिकेत। गर्भो भारं भरत्या चिदस्या ऋतं पिपर्त्यनृतं नि पाति ॥ २३ ॥

अपात्। एति। प्रथमा। पत्-वतीनाम्। कः। तत्। वाम्। मित्रावरुणा। आ। चिकेत ॥ गर्भः। भारम्। भरति। आ। चित्। अस्याः। ऋतम्। पिपर्ति। अनृतम्। नि। पाति २३

भाषार्थ—(पद्वतीनाम्) प्रशंसित विभागों वाली क्रियाओं में (प्रथमा) पहिली (अपात्) विना विभाग वाली [सब के लिये एक रस, वेदविद्या] (एति) चली आती है, (मित्रावरुणा) दोनों मित्रवरो ! [अध्यापक और शिष्य] (वाम्) तुम दोनों में (कः) किसने (तत्) उस [ज्ञान] को (आ)

२२—अयं मन्त्रो व्याख्यातः-अ० ६। २२। १॥

२३—(अपात्) अविद्यमानाः पादा विभागा यस्याः सा वेदविद्या (एति) प्राप्नोति (प्रथमा) आदिमा (पद्वतीनाम्) प्रशस्ताः पादा विभागा विद्यन्ते यासां तासाम् (कः) (तत्) ज्ञानम् (वाम्) युवयोर्मध्ये (मित्रावरुणा)

भले प्रकार (चिकेत) जाना है। (गर्भः) ग्रहण करने वाला पुरुष (चित्) ही (अस्याः) इस [वेदविद्या] के (भारम्) पोषण गुण को (आ) अच्छे प्रकार (भरति) धारण करता है, (सत्यम्) सत्य व्यवहार को (पिपर्ति) पूर्ण करता है और (अनृतम्) मिथ्या कर्म को (नि) नीचे (पाति) रखता है ॥२३

भावार्थ—आचार्य और ब्रह्मचारी वेदविद्या को यथावत् समझकर सत्य का ग्रहण और असत्य का त्याग करके संसार में उन्नति करें ॥ २३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । १५२ । ३ । मन्त्र का अर्थ सहर्ष महर्षि दयानन्द भाष्य के आधार पर किया है ॥

वि॒राड् वाग् वि॒राट् पृ॑थि॒वी वि॒राड॒न्तरि॑क्षं वि॒राट् प्र॒जाप॑तिः । वि॒राण्मृ॒त्युः सा॒ध्याना॑मधिरा॒जो ब॑भूव॒ तस्य॑ भू॒तं भव्यं॒ वशे॒ स मे॑ भू॒तं भव्यं॒ वशे॑ कृणोतु २४

वि॒-राट् । वाक् । वि॒-राट् । पृ॒थि॒वी । वि॒-राट् । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒-राट् । प्र॒जा-प॑तिः॥ वि॒-राट् । मृ॒त्युः । सा॒ध्याना॑म् । अ॒धि-रा॒जः । ब॒भू॒व॒ । तस्य॑ । भू॒तम् । भव्य॑म् । वशे॑ । सः । मे॒ । भू॒तम् । भव्य॑म् । वशे॑ । कृ॒णो॒तु॒ ॥ २४ ॥

भाषार्थ—(विराट्) विराट् [विविध ऐश्वर्य वाला परमात्मा] (वाक्) वाक् [विद्या स्वरूप], (विराट्) विराट् (पृथिवी) पृथिवी [पृथिवी समान फैला हुआ], (विराट्) विराट् (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष [आकाश

मित्रवरौ । अध्यापकाध्याप्यौ (चिकेत) कित ज्ञाने-लिट् । ज्ञातवान् (गर्भः) यो गृह्णाति सः । विद्याग्राहकः (भारम्) पोषणगुणम् (भरति) धरति (आ) समन्तात् (चित्) अपि (अस्याः) विद्यायाः (ऋतम्) सत्यम् (पिपर्ति) पूरयति (अनृतम्) मिथ्याकर्म (नि) नीचैः (पाति) रक्षति ॥

२४—(विराट्) अ० ८ । ६ । १ । राजृ दीप्तौ ऐश्वर्ये च-क्विप् । विविधैश्वर्यवान् परमात्मा (वाक्) विद्यारूपः (विराट्) (पृथिवी) पृथिवीवद् विस्तृतः (विराट्) (अन्तरिक्षम्) आकाशवद् व्यापकः (विराट्) (प्रजापतिः)

तुल्य व्यापक], (विराट्) विराट् (प्रजापतिः) प्रजापालक [सूर्य समान है], (विराट्) विराट् [परमेश्वर], (मृत्युः) दुष्टों का मृत्यु और (साध्यानाम्) परोपकार साधने वाले [साधु पुरुषों] का (अधिराजः) राजाधिराज (बभूव) हुआ है, (तस्य) उस [परमेश्वर] के (वशे) वश में (भूतम्) अतीतकाल और (भविष्यम्) भविष्यत् काल है (सः) वह (भूतम्) अतीतकाल और (भव्यम्) भविष्यत् काल को (मे) मेरे (वशे) वश में (कृणोतु) करे ॥२४॥

भावार्थ—सर्वशासक परमात्मा के ज्ञान पूर्वक सब मनुष्य भूत काल के ज्ञान से दूरदर्शी होकर भविष्यत् का सुधार करें ॥ २४ ॥

(विराट्) के लिये मिलान करें—अथर्व काण्ड ८ सूक्त १० ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण। उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् २५

शक-मयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषु-वता। परः। एना । अवरेण ॥ उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ २५ ॥

भाषार्थ—(शकमयम्) शक्ति वाले (धूमम्) कंपाने वाले [परमेश्वर] को (आरात्) समीप से (एना) इस (विषुवता) व्याप्ति वाले(अवरेण) नीचे [जीव] से (परः) परे [उत्तम] (अपश्यम्) मैं ने देखा है। (वीराः) वीर लोगों ने [इसी कारण से] (उक्षाणम्) वृद्धि करने वाले (पृश्निम्)

सूर्यवत् प्रजापालकः (विराट्) (मृत्युः) दुष्टानां मारकः (साध्यानाम्) अ० ७ । ५ । १ । परोपकारसाधकानां साधूनाम् (अधिराजः) अधिपतिः (बभूव) (तस्य) परमेश्वरस्य (भूतम्) अतीतकालः (भव्यम्) भविष्यत्कालः (वशे) अधीनत्वे (सः) (मे) मम (भूतम्) (भव्यम्) (वशे) (कृणोतु) करोतु ॥

२५—(शकमयम्) शक्लृ सामर्थ्ये—अच् । शक्तिमयम् (धूमम्) अ० ६ । ७६ । २ । इषियुधीन्धि० । उ० १ । १४५ । धूञ् कम्पने—मक् ; अन्तर्गतण्यर्थो वा। कम्पयितारं परमात्मानम् । कम्पकं जीवम् (आरात्) समीपात् (अपश्यम्) अहं दृष्टवान् (विषुवता) व्याप्तिमता (परः) परस्तात् (एना) एनेन (अवरेण) निकृष्टेन जीवेन (उक्षाणम्) अ० ३ । ११ । ८ । उक्ष सेचने

स्पर्श करने वाले [आत्मा] को (अपचन्त) परिपक्व [दृढ़] किया है, (तानि) वे (धर्माणि) धारण योग्य [ब्रह्मचर्य आदि धर्म] (प्रथमानि) मुख्य [प्रथम कर्तव्य] (आसन्) थे ॥ २५ ॥

भावार्थ—योगीजन सर्वशक्तिमान् सब को चेष्टा देने वाले परमेश्वर को अल्पशक्ति जीव से अलग देखते हैं और उन्नति करते हैं जैसे वीर लोग परमात्मा के ज्ञान से अपने आत्मा को परिपक्व करके धर्म में प्रवृत्त रहते हैं ॥ २५ ॥

इस मन्त्र का चतुर्थ पाद आ चुका है-अ० ७ । ५ । १ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है-१ । १६४ । ४३ ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्। विश्वमन्यो अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ २६ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतु-था । वि । चक्षते । सम्-वत्सरे । वपते । एकः । एषाम् ॥ विश्वम् । अन्यः । अभि-चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ २६ ॥

भाषार्थ—(त्रयः) तीन (केशिनः) प्रकाश वाले [अपने गुण जताने वाले, अग्नि, सूर्य और वायु] (ऋतुथा) ऋतु के अनुसार (संवत्सरे) संवत्सर [वर्ष] में (वि) विविध प्रकार (चक्षते) दीखते हैं, (एषाम्) इन में से (एकः) एक (अग्नि, ओषधियों को] (वपते) उपजाता है । (अन्यः)

वृद्धौ च—कनिन् । वृद्धिकर्तारम् (पृश्निम्) अ० २ । १ । १ । स्पृश-स्पर्शे-निप्रत्ययः, सलोपः । स्पर्शशीलमात्मानम् (अपचन्त) परिपक्वं दृढं कृतवन्तः (वीराः) शूराः (तानि) (धर्माणि) धारणीयानि ब्रह्मचर्यादीनि कर्माणि (प्रथमानि) मुख्यानि कर्तव्यानि (आसन्) अभवन् ॥

२६—(त्रयः) अग्निसूर्यवायवः (केशिनः) काश्टृ दीप्तौ—अच् घञ् वा ततः-इनि, काशी सन् केशी । केशी केशारश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद् वा प्रकाशनाद् वा-निरु० १२ । २५ । प्रकाशवन्तः । स्वगुणज्ञापकाः (ऋतुथा) ऋतुप्रकारेण । काले काले (वि) विविधम् (चक्षते) कर्मण्यर्थे । दृश्यन्ते

दूसरा [सूर्य] (शचीभिः) अपने कर्मों [प्रकाश, वृष्टि आदि] से (विश्वम्) संसार को (अभिचष्टे) देखता रहता है, (एकस्य) एक [वायु] की (ध्राजिः) गति (ददृशे) देखी गई है और (रूपम्) रूप (न) नहीं ॥ २६ ॥

भावार्थ—पार्थिवाग्नि, सूर्य और वायु आदि पदार्थों के गुण और उपकारों से परमेश्वर की अद्भुत महिमा का अनुभव करके सब मनुष्य उसकी उपासना में तत्पर रहें ॥ २६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—१ । १६४ । ४४ । तथा निरुक्त—१२ । २७ ॥

च॒त्वारि॒ वाक् परि॑मिता प॒दानि॒ तानि॑ विदुर्ब्राह्म॒णा ये म॑नी॒षिणः॑ । गुहा॒ त्रीणि॒ निहि॑ता॒ नेङ्ग॑यन्ति तु॒रीयं॑ वा॒चो म॑नु॒ष्या॑ वदन्ति ॥ २७ ॥

च॒त्वारि॑ । वाक् । परि॑-मिता । प॒दानि॑ । तानि॑ । वि॒दुः॒ । ब्रा॒ह्म॒णाः । ये । म॒नी॒षिणः॑ ॥ गुहा॑ । त्रीणि॑ । नि-हि॑ता । न । ई॒ङ्ग॒य॒न्ति॒ । तु॒रीय॑म् । वा॒चः । म॒नु॒ष्याः॑ । व॒द॒न्ति॒ ॥ २७ ॥

भाषार्थ—(वाक्=वाचः) वाणी के (चत्वारि) चार [परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी रूप] (परिमिता) परिमाण युक्त (पदानि) जानने योग्य पद हैं, (तानि) उनको (ब्राह्मणाः) वे ब्राह्मण [ब्रह्मज्ञानी] (विदुः) जानते हैं (ये) जो (मनीषिणः) मननशील हैं । (गुहा) गुहा [गुप्त स्थान] में

(संवत्सरे) वर्षे (वपते) उत्पादयति ओषधीः (एकः) पार्थिवाग्निः (एषाम्) त्रयाणां मध्ये (विश्वम्) जगत् (अन्यः) सूर्यः (अभिचष्टे) सर्वतः पश्यति (शचीभिः) अ० ५ । ११ । ८ । शची कर्मनाम—निघ० २ । १ । स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिः (ध्राजिः) गतिः (एकस्य) वायोः (ददृशे) दृष्टा (न) निषेधे (रूपम्) वर्णम् ॥

२७—(चत्वारि) चतुर्विधानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारनाभिप्रदेशाद् उदिता सती परेत्युच्यते, सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते; सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते, यदा सैव मुखे-

(निहिता) रक्खे हुये (त्रीणि) तीन [परा, पश्यन्ती और मध्यमा रूप पद] (न) नहीं (ईङ्गयन्ति) चलते [निकलते] हैं, (मनुष्याः) मनुष्य [साधारण लोग] (वाचः) वाणी के (तुरीयम्) चौथे [वैखरी रूप पद] को (वदन्ति) बोलते हैं ॥ २७ ॥

भावार्थ—वाणी की चार अवस्थायें हैं-परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी । १—नादरूपा मूल आधार नाभि से निकलती हुई परा वाक् है, २-वही हृदय में पहुंचती हुयी पश्यन्ती वाक् है, ३—वही बुद्धि में पहुंचकर उच्चारण से पहिले मध्यमा वाक् है, इन तीनों को योगी ही समझते हैं, और ४-मुख में ठहरकर तालु, ओष्ठ आदि के व्यापार से बाहिर निकली हुयी वैखरी वाक् है, जिस को सब साधारण मनुष्य समझते हैं । विद्वान् लोग अवधारण शक्ति बढ़ाकर प्राणियों के भीतरी भावों को जानकर आनन्द पावें ॥ २७ ॥

पद पाठ में (ईङ्गयन्ति) के स्थान पर [इङ्गयन्ति] है—ऋक्० १ । १६४ । ४५ । तथा निरुक्त-१३ । ६॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ २८ ॥ (२८)

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सु-पर्णः । गुरुत्मान् ॥ एकम् । सत् । विप्राः । बहु-धा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिश्वानम् । आहुः । २८(२८

भाषार्थ-(अग्निम्) अग्नि [सर्वव्यापक परमेश्वर] को (इन्द्रम्) इन्द्र

स्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते (वाक्) वाचः (परिमिता) परिमाणयुक्तानि (पदानि) वेदितु योग्यानि प्रयोजनानि (तानि) (विदुः) जानन्ति (ब्राह्मणाः) अ० २ । ६ । ३ । ब्रह्मज्ञानिनः (ये) (मनीषिणः) अ० ३ । ५ । ६ । मननशीलाः । मेधाविनः-निघ० ३ । १५ (गुहा) गुहायाम् । गुप्तदेशे (त्रीणि) परापश्यन्तीमध्यमारूपाणि (निहिता) स्थापितानि (न) निषेधे (ईङ्गयन्ति) इङ्गयन्ति । चेष्टन्ते। प्रकाशन्ते (तुरीयम्) चतुर्थं पदम् । वैखरीरूपम् (वाचः) वाण्याः (मनुष्याः) साधारणजनाः (वदन्ति) उच्चारयन्ति ॥

२८—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तं परमात्मानम् (मित्रम्) स्नेहशालिनम्

[बड़े ऐश्वर्य वाला] (मित्रम्) मित्र, (वरुणम्) वरुण [श्रेष्ठ] (आहुः) वे [तत्त्वज्ञानी] कहते हैं, (अथो) और (सः) वह (दिव्यः) प्रकाशमय (सुपर्णः) सुन्दर पालन सामर्थ्यवाला (गरुत्मान्) स्तुति वाला [गुरु आत्मा महान् आत्मा] है (विप्राः) बुद्धिमान् लोग (एकम्) एक (सत्) सत्ता वाले [ब्रह्म] को (बहुधा) बहुत प्रकारों से (वदन्ति) कहते हैं, (अग्निम्) उसी अग्नि [सर्वव्यापक परमात्मा] को (यमम्) नियन्ता और (मातरिश्वानम्) आकाश में श्वास लेता हुआ [अर्थात् आकाश में व्यापक] (आहुः) वे बताते हैं ॥ २८ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग परमात्मा के अनेक नामों से उसके गुण कर्म स्वभाव को जानकर और उसकी उपासना करके संसार में उन्नति करें ॥ २८ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है-१ । १६४ । ४६ । और निरुक्त ७ । १८ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति नवमं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम **श्रीसयाजीराव गायकवाड़ाधिष्ठित** बड़ोदेपुरीगतश्रावण मासपरीक्षायाम्
ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्रीपण्डित
क्षेमकरणदास त्रिवेदिना
कृते अथर्ववेदभाष्ये नवमं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे वैशाखमासे अमावास्यायां तिथौ १९७४ तमे विक्रमीये संवत्सरे धीरवीरचिरप्रतापिमहायशस्वि **श्री राजराजेश्वर पञ्चमजार्ज महोदयस्य** सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात् ॥

मुद्रितम्—ज्येष्ठ कृष्णा ९ संवत् १९७४ ता० १५ मई १९१७ ॥

(वरुणम्) श्रेष्ठम् (अग्निम्) सर्वव्यापकम् (आहुः) कथयन्ति सर्वज्ञाः (अथो) अपि च (दिव्यः) दिवि प्रकाशे भवः (सः) (सुपर्णः) अ० १ । २४ । १ । शोभनपालनः (गरुत्मान्) मृग्रोरुतिः । उ० १ । ९४ । गॄ शब्दे स्तुतौ च-उति, मतुप् । गृणातिरर्चतिकर्मा – निघ० ३ । १४ । गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः–निरु० ९ । ५ । गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा–निरु०७ १८ । स्तुतिमान् । महात्मा (एकम्) अद्वितीयम् (सत्) सत्ताविशिष्टम् । विद्यमानं ब्रह्म (विप्राः) मेधाविनः (बहुधा) अनेकप्रकारेण (वदन्ति) (अग्निम्) सर्वव्यापकं परमात्मानम् (यमम्) नियन्तारम् (मातरिश्वानम्) अ० ५ । १० । ८ । मातरि अन्तरिक्षे श्वसन्तं चेष्टमानम् (आहुः) कथयन्ति ॥

अथर्ववेदभाष्य सम्मतियां

श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता० ४ जून १८१६ ई० के निश्चय संख्या १३ (अ) (ब) की लिपि ।

(अ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावें कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें तथा अन्यों को बनावें ।

(ब) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं० क्षेमकरणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में भेजते रहें । इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे ।

लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी (संख्या ५८७६ प्राप्त २० जूलाई १८१६ ई०)

॥ ओ३म् ॥

मान्यवर, नमस्ते !

आपको ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुभवी वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का भाष्य कर रहे हैं । आपने महर्षि दयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य को करने का प्रयत्न किया है । भाष्य काण्डों में निकलता है अब तक ६ काण्ड निकल चुके हैं । आर्यसमाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्त्वपूर्ण कार्य हो रहा है । त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारों ने खूब प्रशंसा की है । परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटि के साहित्य को पढ़ने की ओर लोगों की बहुत कम रुचि है । जिसके कारण त्रिवेदी जी अर्थ हानि उठा रहे हैं । भाष्य के ग्राहक बहुत कम हैं । लागत तक वसूल नहीं होती । वेदों का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्तव्य है । अतएव सविनय निवेदन है कि वैदिक धर्मीमात्र श्री त्रिवेदी जी को उनके महत्त्वपूर्ण गुरुतर कार्य में साहाय्य प्रदान करें । स्वयम् ग्राहक बनें और दूसरों को बनावें । ऐसा करने से भाष्यकार महाशय उसे छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे । आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ कर्तव्य समझेंगे । प्रत्येक आर्य के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिये । समाज के पुस्तकालयों में तो उनका रखना बहुत ही ज़रूरी है । भाष्य के प्रत्येक काण्ड का मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्खा है ।

त्रिवेदी जी से पत्रव्यवहार ५२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये । जल्दी से भाष्य मंगाइये ।

भवदीय—

नन्दलाल सिंह

B. Sc., L L. B. उपमन्त्री ।

चिट्ठी संख्या २७० तिथि १०—१२—१९१४। कार्यालय श्रीमती आर्य-प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय काण्ड मिला। इस कृपा के लिये अनेक धन्यवाद है। वास्तव में आप आर्यसमाज के साहित्य को समृद्धि शाली बनाने में बड़ा कार्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और कृपा के लिये आर्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिखा सूत्र धारी को आभारी होना चाहिये। ईश्वर आपको उत्तरोत्तर उस महत्व पूर्ण कार्य के सम्पादन और समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रन्थ प्रकाशन को आप सदैव जारी रक्खें यही प्रार्थना है।

भवदीय

मदनमोहन सेठ

(एम० ए० एल० एल० बी०) मन्त्री सभा।

श्रीमान् पण्डित तुलसीराम स्वामी—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—मार्च १९१२।

यजुर्वेद का भाष्य श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० क्षेमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा।

श्रीयुत महाशय नारायणप्रसाद जी—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त। आर्यमित्र आगरा २४ जनवरी १९१३।

श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक् साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैंने सम्पूर्ण [प्रथम] काण्ड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द जी की शैली के अनुसार भावपूर्ण संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौनसा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम, आर्यसमाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने पुस्तकालय में रक्खे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का

उद्योग किया है। ईश्वर उनको बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्विघ्नता के साथ वह शुभ कार्य पूरा हो...छपाई और कागज़ भी अच्छा है।...

श्रीयुत महाशय **मुन्शीरामजी**—जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार-पत्र संख्या ६४ तिथि २७-१०-१९०९।

अथर्ववेद भाष्य आपका दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लगभग देख चुका हूं आप का परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९०९।...

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।—

श्रीयुत **पं० शिवशंकर शर्म्मा** काव्यतीर्थ-छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार वेदतत्त्वादि ग्रंथकर्त्ता, वेदाध्यापक कांगड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि, सम्पादक आर्यमित्र—८ फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य। श्री पं० क्षेमकरण दास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसनीय है।......आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहाँ से पेन्शन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ौदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उन में उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत **भीमसेन शर्म्मा इटावा**—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्ता वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा, फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के पण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया है। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ में.....अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है...भाष्यकर्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ़ है, अतएव भाष्य भी आर्यसामाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में स्वामी दयानन्द के भाष्य से अच्छा है। और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है।

श्रीमती पंडिता **शिवप्यारी देवी** जी, १३७ हकीम देवी प्रसाद जी अतरसुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१-१०-१९१५॥

श्रीयुत पण्डित जी नमस्ते,

महेवा के पते से आपका भेजा हुआ पत्र अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड मिला मैंने चारों कांड पढ़े, पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आपने हम सभों पर अत्यन्त कृपा की है, आपको अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पांचवां कांड भी तैयार होकर वी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा।

दो पुस्तक हवनमन्त्राः की जिसका मूल्य ।)॥ है कृपा कर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है ।

श्रीयुत पण्डित **महाबीर प्रसाद द्विवेदी**-कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फ़रवरी १९१३ ।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और श्रम का यह फल है, कि आप ने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है...बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूल मन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आप ने अपने भाष्य को अलंकृत किया है...आपकी राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पण्डित **गणेश प्रसाद शर्मा**—संपादक भारतसुदशाप्रवर्त्तक फ़तहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३ ।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी उसकी पूर्त्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थयुक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वर्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू **कालिकाप्रसाद जी**—सिल्क मर्चेन्ट कमनगढ़ा, बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-३-१३ ।

आपका भेजा अथर्ववेद भाष्य का वी० पी० मिला, मैं आप का भाष्य देख कर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ़ समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय **रावत हरप्रसाद सिंह जी वर्मा** मु० एकडला पोस्ट किशुनपुर, ज़िला फ़तेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १९१३ ।

वास्तव में आपका किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पक्षता का आश्रय लिया चाहता है। आप ने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डार के आवश्यकीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय **पंडित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)**—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता, सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेंट सेक्रेटरियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-९-१३ ।

आपका अथर्ववेद भाष्य अवलोकनकर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह पाण्डित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी। आप का व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है।

प्रकाश लाहौर १२ आषाढ़ संवत् १९७३ (२५ जून १९१६—लेखक श्रीयुत पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर जी)

हम पण्डित क्षेमकरणदास जी का धन्यवाद करने से नहीं रह सकते—स्वामी (दयानन्द) जी ने लिखा है—कि वेद का पढ़ना पढ़ाना आर्यों का परम धर्म है—इसके अनुकूल श्री पंडित जी अपना समय वेद अध्ययन में लगाते हैं—और आर्यों के लिये परम उपयोगी पुस्तकें प्रकाशित करने में पुरुषार्थ करते रहते हैं—पंडित जी ने इस समय तक हवन मन्त्रों तथा रुद्राध्याय का भाषा में अर्थ प्रसिद्ध किया है—जो कि आर्यों के लिये पठन पाठन में उपयोगी हैं। इस सम्बन्ध में यह अथर्ववेद के पांच कांड छपवा कर निःसन्देह बड़ा लाभ पहुंचाया है। आर्यों की जो शिक्षा प्रणाली थी उसको टूटे आज पांच हज़ार वर्ष हो चुके हैं। ऐसे अंधेरे के समय में स्वामी जी ने वेद के ऊपर लोगों के भीतर दृढ़ विश्वास उत्पन्न करके एक धर्म का दीपक प्रकाशित किया। परन्तु हमें शोक यह है वेद के पढ़ने पढ़ाने में आर्य लोग इतना समय नहीं लगाते जितना वे प्रबन्ध सम्बन्धी झगड़ों की बातों में लगाते हैं। हमारा विश्वास है कि जब तक पं० क्षेमकरणदास जी जैसे वेदाभ्यासी पुरुषार्थी लोग अपना समय वेदों के खोज में न लगावेंगे तब तक आर्य समाज का कोई गौरव नहीं बढ़ सकता। अथर्ववेद के अर्थ खोजने में बड़ी कठिनता है। इसके ऊपर सायण भाष्य उपलब्ध नहीं होता, जो इस समय तक छपा हुआ है वह बड़ी अधूरी दशा में है, सूक्त के सूक्त ऐसे हैं कि जिनके ऊपर अब तक कोई टीका नहीं हुई।.........इस समय जो पांच कांडों का भाष्य पंडित जी ने प्रकाशित किया है उसके लिखने का ढंग बड़ा अच्छा और सुगम है। प्रथम उन्होंने सूक्त के तथा मन्त्रों के देवता दिये हैं—पश्चात् छन्द...विद्वानों का यही काम है कि वह जैसे जैसे साधन उनके पास हों वैसा वैसा सोचकर वेद मन्त्रों का अर्थ प्रकाशित करें। ऐसे सैकड़ों प्रयत्न जब होंगे, तब सच्चे अर्थ खोज करना आगामी विद्वानों को सरल होगा। परन्तु इस समय बड़ी भारी कठिनाई यह है कि प्रकाशित पुस्तकों के लिये पर्याप्त संख्या में ग्राहक नहीं मिलते हैं और विद्वानों के पास सम्पत्ति का अभाव होने के कारण हानि के डर से पुस्तकों का प्रकाशित करना बन्द होता है। इसलिये सब आर्यों को परम उचित है कि पंडित क्षेमकरणदास जी जैसे विद्वान् पुरुषार्थी के ग्रन्थ मोल लेकर उनको अन्य ग्रन्थ प्रकाशित करने की आशा देते रहें। त्रिवेदी जी कोई धनाढ्य पुरुष नहीं हैं, उन्होंने अपनी सारी सम्पत्ति जो कुछ उनके पास है लगा दी है.........त्रिवेदी जी ने जो कुछ किया है वह वैदिक धर्म के प्रेम से प्रवृत्त होकर—इस लिये न केवल सब आर्य पुरुषों का यह कर्त्तव्य है कि इस भाष्य को मोल लेकर त्रिवेदी जी को उत्साहित करें किन्तु धनाढ्य आर्य पुरुषों का यह भी कर्त्तव्य है कि उनकी आर्थिक सहायता करें।

The VIDYADHIKARI (Minister of Education), *Baroda State*, *letter No. 624 dated 6th February* 1913.

......It has been decided to purchase 20 copies of your book entitled अथर्ववेद भाष्यम्. It has been sanctioned for use of the library and the prize distribution. Please send them...also add on the address lable "For Encouragement Fund."

RAI THAKUR DATTA, RETIRED DISTRICT JUDGE, Dera Ismail Khan.

Letter dated March 25th, 1914.

The Atharva Veda Bhashya!—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverance that you should have undertaken at an advanced age. I wish I had a portion of your will-power.

Letter dated 30th April 1914.

I very much admire your labour of lore and hope...the venture will not fail for want of pecuniary support.

THE MAGISTRATE OF ALLAHABAD,

Letter No. 912 dated 21st May 1915.

Has the honour to request him to be so good as to send a copy each of the 1st and 3rd Kandas of Atharva Veda Bhashya to this office for transmission to the India Office, London.

THE ARYA PATRIKA, LAHORE, APRIL 18, 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or commentary on the *Atharva Veda* which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverance and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature......The arrangement is good, the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious; they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini, *Unadikosha* of Dayananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standarrd ancient works......The Pandit appears to have laboured very hard and the Book before us does credit to his erudition; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind. Cross references to verses where the word has already occurred in this Veda are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work, and hope that Pandit Khem Karn Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves......Our earnest request is that the revered Pandit will go on with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest......

N.B.—The printing and paper are good, the price is moderate.